

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਵਾਹਗਾ

ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਨੰ. 2 * 2016 * ਮੁੱਲ : 50/-
ਈ-ਮੇਲ : wahga2015@gmail.com

ਸੰਪਾਦਕ :
ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ
ਸੁਖਚੈਨ ਢਿੱਲੋਂ

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਪਾਦਕ :
ਤੇਜਿੰਦਰ ਬਾਵਾ
ਮੋਬਾ : 98781-77812

| ਸਰਵਰਕ ਤਸਵੀਰ |

ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ : *The Thunderstrom* by ਕਮਲ ਧਾਲੀਵਾਲ
ਮੰਟੋ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵਿੰਨਦੇ ਤਕਸੀਮ ਦੇ ਤਹਿਲਕੇ ਨੂੰ
ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚੀਰਵੀਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਤਸਵੀਰ
ਹੱਥ ਲਿਖਤ : ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਵਾਹਗਾ

ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਨੰ. 2 * ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ • 2016 * ਮੁੱਲ : 50/-

ਈ-ਮੇਲ : wahga2015@gmail.com

ਵੈੱਬ-ਸਾਈਟ : wahgasahit.com

ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਪਾਦਕ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਤੇਜਵੰਤ ਗਿੱਲ

ਸਤਯਪਾਲ ਗੌਤਮ

ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਸਤਿੰਦਰ ਔਲਖ

ਪਰਮਜੀਤ ਜੱਜ

ਦਲਜੀਤ ਮੋਖਾ

ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ

ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਨਵਜ਼ਰਨ

ਅਤੁਲ ਸੂਦ

ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਗਿੱਲ

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਪਾਲ

ਸਵਰਾਜਬੀਰ

•

ਕਲਾ :

ਸੰਦੀਪ • ਹਰਦੀਪ • ਮੰਨੂੰ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ :

ਡਾ. ਸੁਸ਼ੀਲ ਬਲਵਾਟਾ

•

‘ਵਾਹਗਾ’ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

‘ਵਾਹਗਾ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਬਿਨਾ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਪਾਦਕ :

ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ

ਸੀ-ਬਲਾਕ ਮਾਰਕੀਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143001

ਮੋਬਾ : (+91) 78374-12401

ਈ-ਮੇਲ : charanjit.sohal@yahoo.com

ਸੁਖਚੈਨ ਢਿੱਲੋਂ :

62, Ashbrook Way, BRAMPTON

ON, L6Y 4R4, CANADA

Mob : +1-647-774-1870

*

ਖ਼ਤ ਪੱਤਰ :

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143001

*

ਮੁੱਲ :

50 ਰੁਪਏ * 175 ਰੁਪਏ (ਸਾਲਾਨਾ)

ਡਾਕ ਚਾਰਜ : 300 ਰੁਪਏ

5000 ਰੁਪਏ (ਜੀਵਨ ਸਾਥ)

*

ਵਿਦੇਸ਼ : 20 ਡਾਲਰ * 500 ਡਾਲਰ (ਜੀਵਨ ਸਾਥ)

‘ਵਾਹਗਾ’ ਦਾ ਬੈਂਕ ਅਕਾਊਂਟ :

HDFC Bank

Account No. : 5020016152542

IFS Code : HDFC0001407

Branch : Central One Mall, Old Jail Road

Opp. Distt Shopping Complex

Ranjit Avenue, Amritsar

*

ਰੂਪ ਸੱਜਾ : ਮਨਤੇਜ ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੋਬਾ : 98781-77812

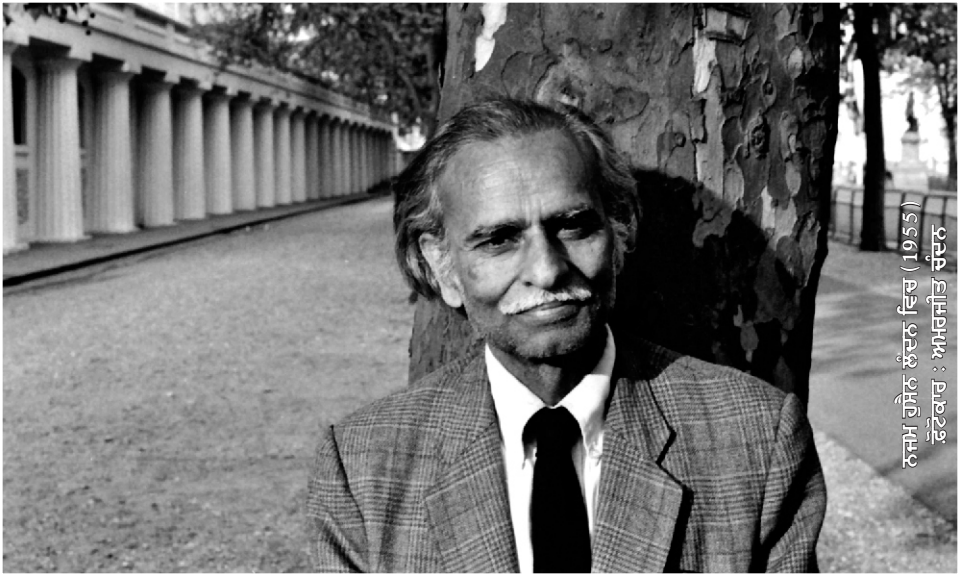
*

ਛਾਪਕ : ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

Wahga is peer-reviewed research journal.

ਤਰਤੀਬ

- ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ / 5
ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ
- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ / 18
-ਜਗਤਾਰਜੀਤ
- ਸਵੈ ਬਿਰਤਾਂਤ : ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ /23
-ਗੁਰਬਚਨ
- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ / 29
-ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ
- ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਗਜ਼ਲਾਂ
ਨਸਰੀਨ ਅੰਜੁਮ ਭੱਟੀ/15, ਫ਼ਿਆਜ਼ ਬਾਕਿਰ/17, ਮੋਹਨਜੀਤ/35,
ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ/68, ਰੁਸਤਮ/71, ਮਨਜੀਤਪਾਲ/74, ਗਿਲੇਵਿਕ/101
ਮਲਵਿੰਦਰ/103, ਕਮਲ/104, ਮਦਨ ਵੀਰਾ/106, ਦਲਜੀਤ ਮੋਖਾ/107
ਤਨਵੀਰ/109, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸੀਰਤ/111, ਦਰਸ਼ਨ ਦਰਵੇਸ਼/133
ਸਬੀਰ ਹੱਕਾ/136, ਸਿਮਰਤ ਸੁਮੇਰਾ/172
- ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਗਾਰਾ : ਪਿਆਰ ਦੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਦੀਵਾ/42
ਛੋਟਾ ਖੱਛਣ/56
-ਸੁਖਪਾਲ
- ਕਹਾਣੀ : ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ / 60 -ਪ੍ਰੇਮਮਾਨ
- ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ
ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ : ਮੰਟੋ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ /77 -ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ
ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ : ਦਿਵਿਕ ਰਮੇਸ਼ / 88
ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ / 89 -ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ
ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ, ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਲ / 90 -ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ
ਮੰਟੋ ਮੇਰਾ ਗਰਾਈਂ / 94 -ਦਲਜੀਤ ਅਮੀਂ
- ਪਾਸ਼
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਾਸ਼ ਪਾਸ਼ /112 -ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ
ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਸਬੱਬ / 112 -ਪ੍ਰਦੀਪ ਬੋਸ
ਪਾਸ਼ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ / 128 -ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ
- ਇਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ : ਪਸੰਦ /140 -ਸਵਰਾਜਬੀਰ
- ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ / 151
-ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ
- ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ / 160 -ਨਵਸ਼ਰਨ
- ਲੋਕਧਾਰਾ : ਬਾਰ ਦੇ ਲੱਜਪਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁਦੱਈ—ਪ੍ਰੋ. ਸਈਅਦ ਭੁੱਟਾ / 173
-ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ
- ਸਿਨੇਮਾ : ਕੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ / 178 -ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
- ਮੀਨਮੋਖ ਕਾਮ / 182, ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚੋਂ / 185
-ਪ੍ਰੋ. ਰਮਨ
- ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ : ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ / 187 -ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਲੰਦਨ ਵਿਚ (1955)
ਫੋਟੋਕਾਰ : ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ : ਏਸ ਲਿਖੀ ਦੇ ਹਰਫ ਅਨੋਖੇ

-ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਇਸ ਕਿਤਾਬ¹ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 64 ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਨਜਮ ਦੇ ਕੁੱਲ ਕਲਾਮ ਦਾ ਮਸਾਂ ਦਸਵੰਧ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਨਜਮ ਹੀ ਇੰਜ ਟੁਰਦੀ ਏ :

ਕੱਪੜੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ
ਫੋਲ-ਫਾਲ
ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖੀ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਗੁੜ੍ਹਨ ਦਾ ਚਾਅ ਉਹ ਆਓ ਸਾਰੇ
ਆਓ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਬਹੀਏ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ
ਏਸ ਲਿਖੀ ਦੇ ਹਰਫ ਅਨੋਖੇ
ਕੋਈ ਆਖੇ ਇਹ ਧੁੱਪੇ ਉਘੜਣ
ਕੋਈ ਆਖੇ ਨਹੀਂ ਅੰਨ ਹਨੇਰੇ
ਸਾਰੇ ਸਫੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੋਰੇ...

1. ਹੱਥ ਲਿਖੀਆਂ : ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤਾਬ ਕੌਪੇਨ ਕੌਇਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਰਾਗਾ ਹੀ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਕਣਕ ਦੇ ਇਕ ਦਾਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਬੋਹਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਘੁੱਝੀਆਂ ਸੈਨਤਾਂ ਹਨ; ਸਣੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵਲ ਵੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਕਵੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਖ ਛੋੜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੀ ਹਮਦ, ਇਹਦਾ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਏ। ਸਾਰੇ ਸਫੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੋਰੇ...ਤੁਕ ਦੀ ਤਾਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕੋਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕੋ ਗੀਤ ਹਰ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਏ।

ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਨੋਖੇ ਕਹਿਣਾ ਹਉਮੈਂ ਨਹੀਂ; ਇਨਕਿਸਾਰੀ ਏ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਿਸ ਲੇਖੇ? ਹੁਣ ਤਕ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਤੀਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾ ਲਈਆਂ। ਕੋਈ ਨਿੰਦਦਾ ਏ; ਕੋਈ ਵਡਿਆਉਂਦਾ ਏ। ਪਰ ਭੋਲੇ ਕੀ ਜਾਣਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਫੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤਾਂ ਕੋਰੇ ਨੇ।

ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਪਾਠਕ ਕੋਰੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਅਣਲਿਖੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਕੇ ਨੀਝ ਲਾ-ਲਾ ਪੜ੍ਹਦਾ-ਗੁੜ੍ਹਦਾ ਏ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਰਮ ਏ, ਜਿਹਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਦੋਹਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਝ ਅਧੂਰੇ ਨੇ। ਪੋਥੀ ਵਾਹਨ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਪਾਠਕ ਕੋਲ ਆਪ ਚਲ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਏ; ਚਾਅ ਨਾਲ ਕੋਲ ਢੁਕ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ ਏ ਤੇ ਦੋਹਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ। ਮਹਾਵਾਕ ਏ: ਮਿਲਬੇ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਬਰਨਿ ਨਾ ਸਾਕਉ ਨਾਨਕ ਪਰੇ ਪਰੀਲਾ...। (ਗੁਜਰੀ ਮਹਲਾ ੫, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੪੯੮)।

* * *

ਕੋਰੀ ਲਿਖਤ ਵਾਚਣੀ ਕਿਹੜੀ ਸੌਖੀ ਏ। ਹੱਥ-ਲਿਖੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਣ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਚੋਖੀ ਨੀਝ ਲਾਣੀ ਪਈ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਆਪ ਹੱਥੀਂ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਅੱਖਰਜੋੜ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਕੋਈ ਤੰਦ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਂਦੀ। ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਣ ਹਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਬੁਣੇ ਇਕੋ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਕਰਕੇ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਠੱਪਾ ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਲਈ, ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਸਾਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ।

ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਉ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਰਾਗੇ ਦੀ ਹਰ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸੁਖਨਵਰ ਨੂੰ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ: “ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਤਹਰੀਰ—ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਨਸਰ—ਮਾਰਕਸੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੱਲ/ਮੱਲਣ ਯਾਨੀ ਮਿਲਕੀਅਤ, ਜਾਇਦਾਦ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਉਲਟ ਚਲਦੀ ਏ।” (ਇਸ਼ਾਰਾ: ਚਰਾਗੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਮਿਸਰਾ—ਤੋੜੋ ਮੱਲ ਜੰਜਾਲ ਨੀ...)। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਪ ਮਲੂਕ-ਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਨੂੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਲੋਕਬਾਣੀ, ਸੂਫੀਬਾਣੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੱਲਣ ਦੇ ਉਲਟ ਹੀ ਤਾਂ ਚਲਦੀ ਏ। ਸਦਾਚਾਰ, ਜਿਹਦਾ ਆਖਿਰੀ ਸਿਰਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਦਾ ਏ, ਉਹ ਮੱਲਣ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੱਲਣ ਦਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਬੀਬ ਜਾਲਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੱਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਿਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

* * *

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਨਜ਼ਮ ਸੱਯਦ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਏ। ਇਹ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ-ਟੂਰ ਉੱਜੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਆਪ ਓਥੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈ ਇੰਗੱਸ (ਪੈਨਸ਼ਨ) ਲੈਣ ਤਕ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪੀਡੀ ਬਾਨੂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਲੇਖੇ-ਜੋਏ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਵਿਚਲੇ ਨੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਬਹੁਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਲਜੋਲ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਰੀਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਿਲੇ ਵੀ ਤਾਂ 65 ਤੇ 71 ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ 'ਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਪਾੜਨ ਲਈ ਮਿਲੇ।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾਂ 1950ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦਾਂ ਦੀ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨਹਿਰੂਵਾਦ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ-ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਉਤਰੀ ਤਾਂ ਅਖੌਤੀ ਜਦੀਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਕਵਿਤਾ ਆਈ ਤੇ ਚਲੇ ਗਈ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਰੀਂ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ। ਸੰਨ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀਰਾਨਿਆਂ 'ਚ ਭਟਕ ਗਈ।

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚੇਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਭੁੱਟੋਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਆਸ਼ਵਾਦ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਤਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਆ-ਏ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯਾਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਦਾ ਬੁਰਹਾਨ (ਸੈਕਟ) ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਇੰਦਾ ਹੱਲ

ਆਪਾ-ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਲੱਭਣ ਲੱਗੇ—ਪੋਰਸ, ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਖਰਲ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। (ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗਾਇਬ ਹੈ; ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ।) ਇੰਜ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਤੇ ਪਖ਼ਤੂਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆ। ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅੱਕਾਸੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹਫ਼ਤੇਵਾਰ ਜੁੜਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਨਕ, ਅਰਜਨ, ਕਬੀਰ, ਰਵੀਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਗਾਇਨ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਏ।

* * *

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵੈਲਸ਼ ਕਵੀ ਡੈਨੀ ਐਬਸੀ Dannie Abse (1923-2014) ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਹਬ-ਸਲਾਮ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਕਰੜੀ ਕਸੌਟੀ ਦੱਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਸੋਚ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ : ਤਿੰਨ ਵੀ ਕਿੱਥੇ; ਇਕੋ ਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ : ਤੁਹਾਡੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਤਿੰਨਗਣੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋਈ ਕਿ !

ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਗੁਰੀਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਕੱਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਏ** ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਲੇਖ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਨਜ਼ਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਰਲੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। [ਇਹ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ** (ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, 1936) ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਕਾਂਗਲਾ ਤੇਲੀ** (ਸਤਲੁੱਜ ਦੀ ਹਵਾ, 1971) ਯਾਦ ਆਈ ਹੈ।] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮ **ਤਕਰੀਰ** ਵਿਚ ਜੁਮੇਰਾਤ ਨੂੰ ਮੌਲਵੀ ਮਾਧੋ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾ ਯਾਨੀ ਭੋਗ ਪਵਾ ਰਿਹਾ ਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਏ : ਆਖੋ ਰੱਬ ਕਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਤੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਇਸਲਾਮੀ ਜਮਹੂਰੀਆ-ਏ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਮੌਲਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਜੱਖਣਾ ਪੱਟ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਾਸਤੇ ਬਦਦੁਆ ਮੰਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਜਦ ਕਿ ਲੋਕ ਖ਼ਤਮ ਵੇਲੇ ਦਫ਼ਨ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਲਈ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਐਸੀ ਗੁੱਝੀ ਤੇ ਕਾਟਵੀਂ ਤਨਜ਼ੀਆ ਤਰਕੀਬ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ 'ਚ ਵੀ ਵਰਤੀ ਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਨਵਾਨ ਇਹ ਨੇ : **ਜੰਗਨਾਮਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਵਾਲੇ ਕੀ ਕੌਮੀ ਦੁਕਾਨ**।

* * *

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਕਲਾਸਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ। ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ 'ਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਪਰ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਨਹੀਂ; ਰਸਿਆ-ਰਚਿਆ ਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵਸਵਸਿਆਂ ਵਲ ਸਾਡੇ ਕਲਾਸਕੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਯਕੀਨਨ ਅਜੋਕੀ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਸਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲੱਥਾ ਕਰਨਾ ਖੌਰੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਏ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਰੀਸੇ ਬਹੁਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਲੱਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੇਮਤਲਬ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ (ਬਿੰਬਾਂ) ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਪਈ ਹੈ। ਐਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਉਲੱਥਾ ਕਰਕੇ ਝਟ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਔਡਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਤਾਲਵੀ ਵਰਗੀਆਂ ਰੂਮਾਨੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਖਲਾਰਿਆ ਝੱਲ ਇਕਦਮ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਲੱਥੇ ਦੀ ਇਸ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਵੀ ਐਨ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।

* * *

ਹੁੰਝੂਆਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬਹੁਤੀ ਮਰਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਗੁਰਾਂ ਅਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ 'ਚ ਕੁਝ ਨਿਆਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਇਸ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਹੈਨ।

ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹਾਂ
ਉਹ ਤੁਧ ਨਾ ਹੋਵਣ ਕਰਕੇ ਹਾਂ
ਜੇ ਤੁਧ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾ ਹੋਵਾਂ
ਅਪਣੇ ਹੋਵਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਰਤ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੋਈ

ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਹੋਵਣ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਪਈ ਹੈ
ਪਰ ਅਪਣੇ ਨਾ ਹੋਵਣ ਥੀਂ ਡਰਦਾ
ਤੇਰੀ ਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ

ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (2014) ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਧਾਰਮਿਕ (ਸੈਕੂਲਰ) ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੇ ਥੀਮ ਵਸਲ ਤੇ ਸੰਭੋਗ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਿਰ 'ਚ ਚੱਲੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰਉੱਥਾਨ ਨੇ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਵਾਂ ਥੀਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ-ਫ਼ਾਹਿਸ਼-ਆਖ ਕੇ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਮਾਰਕਸੀ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਕੋਡ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਹੇ।

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਐਬ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

ਤੂੰ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਙੂੰ ਮੇਰੇ ਆਣ ਦਵਾਲੇ ਹੋ
ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ 'ਚੋਂ ਤੈਨੂੰ ਰਾਹਾਂ ਵੇ
ਧਰ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਜਾ, ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ
ਓਥੇ ਲੰਘ ਜਾ
ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਕਦੀ ਜਾਵਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ
ਤੈਨੂੰ ਕਾਹਦੀਆਂ ਸ਼ਰਮਾਂ ਓਪਰਿਆ
ਤੂੰ ਪਾਣੀ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ
ਤੂੰ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਙੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਣ ਕੇ ਘੇਰਾ ਪਾ
ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਮਦਾ ਅੰਦਰ ਆ
ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਣ ਕੇ ਗੋ।

* * *

ਹੁਣ ਅਪਣੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ-ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਵਾਲੀ ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਉਹ ਅਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਿਸਾਲ ਬਣੇ। ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਾਫੀਆਂ (1965), ਚੰਦਨ ਰੁੱਖ ਤੇ ਵਿਹੜਾ (1968) ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਈ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਸ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਿੱਕਾ ਤਾਂ ਓਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਚਲਦਾ ਏ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਰਗੀ ਨਾ ਅਪਣੇ ਵਰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ; ਅਨੋਖੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ।

* * *

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀਆਂ ਦਸ ਨਜ਼ਮਾਂ

ਕੱਪੜੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ
ਫੋਲ-ਫਾਲ
ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖੀ
ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਗੁੜ੍ਹਨ ਦਾ ਚਾਅ ਉਹ ਆਓ ਸਾਰੇ
ਆਓ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਬਹੀਏ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ
ਏਸ ਲਿਖੀ ਦੇ ਹਰਫ਼ ਅਨੋਖੇ
ਕੋਈ ਆਖੇ ਇਹ ਧੁੱਪੇ ਉਘੜਣ

ਕੋਈ ਆਖੇ ਨਹੀਂ ਅੰਨ੍ਹ ਹਨੇਰੇ
ਸਾਰੇ ਸਫੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੋਰੇ
ਅੱਖੀਂ ਦੁਖੀਆ ਨੀਝਾਂ ਲਾ

اک مراسی بچے دی گل

• **ਲਿਖਣ**

ਮਨ ਲੋੜੇ ਅੱਜ ਵਾਂਙ ਸਮੁੰਦਰ ਲਿਖਾਂ
ਪਾਣੀ
ਹਸਤੀ ਦਾ ਅਣਥੱਕ ਨਿਸੰਗ ਬੇਓੜਕ ਪਾਣੀ
ਅਣਡਿੱਠੀਆਂ ਜੂਹਾਂ
ਅਣਹੋਇਆਂ ਜੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ
ਅੱਜ ਦੀ ਘੜੀ ਸਾਡੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ
ਨੈਣੀਂ ਆਸ ਛੁਹਾਵੇ
ਮਨ ਲੋੜੇ ਅੱਜ ਵਾਂਙ ਸਮੁੰਦਰ ਲਿਖਾਂ
ਪਰ ਲਿਖਣ ਅਜੇ
ਲਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਚੁਪ ਤਰੇੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਵਾਂਙਰ
ਘੱਟੇ ਧੁੰਦੇ ਮੜ੍ਹੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ
ਪੱਘਰ (ਪਸੀਨਾ) ਦੀ ਇਕ ਲੀਕ ਏ

پنجابی چوں پئے لنگھ کے ساں
نیٹریوں جہاز لنگھیا تے
تاما ساڈا اسی شرمکدا
وانح نہیں سپہ گویا
مّا پاپے تے اینا ای کہہ سکیتے
ہجے تئیں گھراں نوں جاوے
جے لکھائے تے اہ شرم لو
جیہڑا ایہی کاٹ کرے

مخمسین لہ

ਨਜਮ ਜੁਸੈਨ ਸੱਯਦ

ਚੰਦ ਨੰਗਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ
ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਸੀ
ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਲਾਹ
ਅਪਣਾ ਆਪ ਵਖਾਂਦੇ ਨੇ
ਚੰਦ ਕਿਹੜੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਏ
ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
ਹੋਰ ਤੇ ਜਿਹਨੂੰ ਵੇਖੋ
ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਲਏ ਨੰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ
ਹੋਰ ਤੇ ਜਿਹਨੂੰ ਵੇਖੋ
ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭੇਸ ਵਟਾ ਲਏ
ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ
(ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ)
ਚੰਦ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਏ
ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੀ ਉਮਰਾਂ ਹੋ ਚੱਲੀਆਂ ਨੇ
ਏਹ ਕਪੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਏ
ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਈ ਨਹੀਂ

• **ਹਾੜ ਦੀ ਰਾਤ ਤੇ ਚੰਨ ਦੇ ਰੂਪ**

ਚੰਨ ਜਾਪੇ ਜਿਵੇਂ ਹਾੜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਰਨ ਸਮੁੰਦਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਏ।
ਰਾਤ ਅਨਾਰ ਦਾ ਕਾਗਤ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਧਰਿਓਸ ਪੀਲਾ ਕੋਲਾ
ਚਿਣਗ ਫੁਹਾਰ ਵਰ੍ਹੀ

ਰਹੀ ਰਾਤ ਲੂਸਿਆ ਖੋਲਾ
ਰਾਤ ਸਾੜ ਵਿਚ ਲੋਗੜ ਲੂਹ ਕੇ ਭਰਿਆ ਏ

ਚੰਨ ਜਾਪੇ
ਜਿਵੇਂ ਹੱਥ-ਸ਼ੱਥ ਪੁੰਝ-ਪਾਂਝ ਕੇ ਖ਼ਾਨ ਹਵੇਲੀ ਵੜਿਆ ਏ
ਯਾਂ ਜਿਨ-ਸ਼ਿਨ ਕੱਢ-ਕੁੱਢ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਸੁੱਤਾ ਏ ਪੀਰ ਚੁਬਾਰੇ
ਯਾਂ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ
ਅੱਜ ਪੈਦਲ ਕੋਠੀ ਚੱਲਿਆ ਏ ਖ਼ਾਦਮ ਖ਼ਲਕਤ ਦਾ

• ਸੁਣ ਲੋ ਸਹੇਲੜੀਓ

ਅਪਣੇ ਦਵਾਲਿਓ ਛਿੱਲ-ਪੱਛ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ਕੂਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਕੱਢੀਆਂ
ਕੱਢ ਕੇ ਛੱਲੀ ਕਰ ਲਈ
ਛੱਲੀ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਆਪੀਂ
ਵੱਤ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਤ ਦਾ ਥਾਨ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ
ਬਿਨ-ਕੱਤਿਓਂ ਬਿਨ-ਉਣਿਓਂ ਦਾਜ ਸਮੇਟਿਆ

“ਸਹੇਲੜੀਓ” ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੈ; ਜੋ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਨਕ, ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ‘ਸਹੇਲੀਓ’ ਕਰਕੇ ਹੈ। -ਅ.ਚੰ.

• ਇਕ ਸੋਚ

ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ
ਬਸ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ
ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਜੀਵਣ ਦੇ
ਆਉਂਦਾ ਦਿਹੂ ਭਾਵੇਂ ਹਜ਼ਰ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਹੋਵੇ
ਜਦੋਂ ਕਬਰਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਨਿਕਲੇ
ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੋਰੀਆਂ ਕਫ਼ਨੀਆਂ ਦਵਾਲੇ ਵਲ ਵਲ ਨਿਕਲੇ
ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ
“ਘੁੰਗਟ ਓਹਲੇ ਨਾ ਲੁਕ ਸੁਹਣਿਆ”

ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ
ਬਸ ਰਾਤ ਰਾਤ ਲਈ
ਰੂਹ ਤੇ ਬੁੱਤ ਇਕ ਥਾਂ ਨੀ
ਤੂੰ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਅ ਲੈ
ਓਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ
ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ
ਨਾਂ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ

•••

ਇੰਜ ਤੇਰਾ ਆਵਣ ਧਿਆਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਇਆ
ਜਿਵੇਂ ਖੀਸੇ ਹੋਵੇ ਨੋਟ
ਤੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ

ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ
 ਚੇਤੇ ਬੂਹੇ ਆਣ ਖਲੋਂਦੀਆਂ ਨੇ
 ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖੀਸੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ
 ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਫਿੱਸਿਆ ਚਿੱਥਿਆ ਕਾਗਜ਼
 ਗੱਲ ਇੰਜ ਹੋਈ
 ਮੇਰਾ ਮੈਲਾ ਹੋਇਆ ਕੋਟ
 ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਝਾਕਾ ਆਵਣ ਲੱਗਾ
 ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਟ ਧੋਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ

ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਧੋਬੀ ਅੱਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
 ਉਹ ਕੋਟ ਤੇ ਨੋਟ ਤੇ ਖੀਸਾ ਸਭ ਕੁਝ ਧੋ-ਧੁਪ ਕੇ ਸੁੱਥਰੇ ਹੋ ਗਏ
 ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਠਦਿਆਂ ਬਹਿੰਦਿਆਂ
 ਨਾ ਤੇ ਝਾਕਾ ਆਉਂਦਾ ਏ
 ਤੇ ਨਾ ਈ ਤੇਰਾ ਧਿਆਨ

*ਅੱਤਾ : ਜਿਸ ਸੱਸੀ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਲੀ ਸੀ।

• ਕੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਏ

ਕੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਏ
 ਏਸ ਬਹਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਏ ਕੁੰਜਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ
 ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਝੁੱਲਦੀ ਏ
 ਬੇਮਲੂਮੀ
 ਠਾਰ ਜਿਹੀ ਇਕ ਵਾਅ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੁਲਦੀ ਏ

ਲਗਦਾ ਏ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਣਾ
 ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜ ਕੋਈ ਲੰਮਾ ਪੰਧ ਕਰੇਂਦਾ
 ਮਲਕੜੇ
 ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਜਹਾਨ ਦੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਆਣ ਖਲੋਤਾ ਏ।

ਓਹੋ ਘਰ ਨੇ, ਓਹੋ ਸੜਕਾਂ
 ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਰ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਲੱਭਦੀ ਏ।
 ਓਹੋ ਲੋਕ ਨੇ
 ਕੋਈ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰ ਤੁੱਲ ਜਿਹੀ ਏ।
 ਨਿਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ, ਨਿਤ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਕੋਲੋਂ
 ਜਿਹੜੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਏ

ਕੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਏ
 ਸੁਣਿਆ ਏ ਏਸ ਬਹਾਰੇ ਪੱਤਰ ਝੜਦੇ ਨੇ
 ਤਾਕੀ 'ਤੇ ਦੋ ਕਣੀਆਂ ਪਈਆਂ
 ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਝਕਦੀਆਂ ਜੁੜ ਗਈਆਂ
 ਤਿਲੁਕਦੀਆਂ ਮੁੜ ਹੇਠਾਂ ਟੁਰੀਆਂ

ਜਿਵੇਂ ਘਰਸਤਨਾਂ ਆਹਰ ਕਰੇਂਦੀਆਂ
ਅਚਨਚੇਤ ਉਲਾਰ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋ ਵੈਂਦੀਆਂ ਨੇ
ਤੇ ਮੁੜ ਅੱਖੀਆਂ ਪੂੰਝ ਕੇ ਤ੍ਰਿੱਖੀਆਂ ਤ੍ਰਿੱਖੀਆਂ
ਕੰਮੀਂ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ

• ਤਕਰੀਰ

(ਮਾਧੋ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕ਼ਬਰ 'ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਇਕ ਜੁਮੇਰਾਤ ਦਾ,
ਦਰਬਾਰੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਕੋਈ ਢੋਲੀ ਢੋਲ ਰਾਸ ਪਏ ਕਰਦੇ ਨੇ)

ਮੀਆਂ : ਆਖੋ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਲੋਕੀਂ : ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ

ਮੀਆਂ : ਲਾਲ ਗੁਲਾਲ ਉਹਦੇ ਕੱਪੜੇ ਅੱਖੀਂ ਕਾਲੀਆਂ
ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਮਹਿਰਾਬ ਦਾ ਕੰਨੀਂ ਵਾਲੀਆਂ
ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਭਰਵੱਟੇ ਚੱਟ ਤੇ ਝਿੰਮਣੀਆਂ ਜਾਲੀਆਂ
ਸਭ ਆਖੋ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਲੋਕੀਂ : ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ

ਮੀਆਂ : ਬੈਠੇ ਚਾ ਖਲਿਆਰੇ ਖਲੇ ਬਹਾਊਂਦਾ
ਬਿਨਾਂ ਖੰਘੂਰਿਓਂ ਬੂਹੇ ਲੰਘ ਲੰਘ ਆਉਂਦਾ
ਪਿਛਲੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਡਾਹੁੰਦਾ
ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਖੋ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਲੋਕੀਂ : ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ

ਮੀਆਂ : ਲੱਭੇ ਜੋ ਪਰਤਾਵੀਏ ਭੁੱਲਿਆ ਦਈਏ ਰਲਾ
ਜਦੋਂ ਸਵੇਲੇ ਨਿਕਲੀਏ ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਾਵੀਏ ਆ
ਤੋਂਬਾ ਤੋਂਬਾ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਦਈਏ ਵਕਤ ਵਿਹਾ
ਹਰ ਦਮ ਆਖੋ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਲੋਕੀਂ : ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ

ਮੀਆਂ : ਲੋਕੀਂ ਰੋਵਣ ਉਹ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸੇ ਇਹ ਹੱਸਣ ਉਹ ਹੋਵੇ
ਲੱਭੇ ਲਾਲ ਤੇ ਧਰੇ ਤਲੀ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਬੁੱਕ ਲੁਕੋਵੇ
ਸਭ ਹੱਥ ਚਾ ਕੇ ਆਖੋ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਲੋਕੀਂ : ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ

ਮੀਆਂ : ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਕਤਰਾਂ ਕਰ ਕਰ ਗੰਢੇ ਰਾਤ ਵਿਚ
ਰਾਤ ਨੂੰ ਧਰ ਕੇ ਗੂੰਨੇ ਦਿਨੇ ਪਰਾਤ ਵਿਚ
ਖਾਈਏ ਪਾਈਏ ਹੱਕ ਦਾ ਜਗ ਭਾਵੇ ਮਨ ਭਾਵੇ
ਬੋਲੀਏ ਤੋਲੀਏ ਹੱਕ ਦਾ ਜੋ ਆਵੇ ਸੋ ਜਾਵੇ
ਤਸਲੀਮ ਯਕੀਨ ਤੇ ਰਗਬਤ ਜ਼ਾਤ ਸਿਫਾਤ ਵਿਚ
ਹੁਣ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਖੋ ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਲੋਕੀਂ : ਰੱਬ ਕਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾ ਹੋਵੇ

ਤਿੰਨ ਕਵੀ : ਖੱਬਿਓਂ ਆਬਿਦ ਅਮੀਕ, ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ (ਲਾਹੌਰ 2009)

• ਵਸੀਅਤ

ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਦੱਬੋ
ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕੂਕ ਨਾ ਆਵੇ
ਕੋਈ ਬੋਲ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ

ਮੇਰੀ ਮੰਨੋ
ਸਾਰੇ ਪੁਆੜੇ ਛੱਡੋ
ਚਿਖਾ ਧੁਖਾਉ
(ਸ਼ਰਾਅ ਸ਼ਰੀਅਤ ਠੱਪੋ। ਵੇਲਾ ਵੇਖੋ
ਰਾਂਝੇ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੜਵਾ ਲਏ)
ਤੁਸੀਂ ਹੱਡੀਆਂ ਸਾੜ ਕੇ ਫੁੱਲ ਕਰੋ
ਫੁੱਲ ਕਰਕੇ ਰੋੜ੍ਹੋ
ਓਥੇ ਥੋੜ੍ਹੋ
ਜਿਥੇ ਸੂਰਜ ਭਾ ਦਾ ਸੇਕ ਨਾ ਜਾਵੇ
ਨਾ ਕੁਝ ਉੱਗੇ ਨਾ ਕੁਝ ਲੱਗੇ

ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਆਵਾਗੋਣ ਲਈ ਬਾਲਣ ਲੱਭੇ
ਉਹਨੂੰ ਪੀਰ ਝਨਾਂ ਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖੋਹ ਵੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੇ

•

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਟਾਰੀ ਬਾਡਰ, ਜਨਵਰੀ 1956

ਤਸਵੀਰਾਂ : ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ • ਫੋਟੋਕਾਰ : ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਹਿਦਾਨ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)

ਨਸਰੀਨ ਅੰਜੁਮ ਭੱਟੀ (1943-26 ਜਨਵਰੀ 2016) ਦਾ
ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਾਂ ਏ। ਇਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ :
ਨੀਲ ਕਰਾਈਆਂ ਨੀਲਕਾਂ (1979) * ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਤਰਾਹ (2009)

ਕਵਿਤਾ : ਨਸਰੀਨ ਅੰਜੁਮ ਭੱਟੀ

• ਵੇ ਕਿਹੜਾ ਏਂ

ਵੇ ਕਿਹੜਾ ਏਂ ਮੇਰੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਉਣਦਾ
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦੌਣ ਆਲੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖੀਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸਰਾਹਣੇ ਬੰਨੇ
ਮੈਂ ਸਰਾਹਣੇ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਕੱਢਣੇ ਨੇ

ਧਰਤੀ ਦੀ ਧੌਣ ਨੀਵੀਂ ਹੋਵੇ
ਤੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾਅ ਦੇਈਦਾ
ਬਾਬਾ ਕੋਈ ਕੀੜਾ ਕੱਢ
ਕਰੂੰਡੀਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੜਾ ਦੇਈਂ

ਮੇਰਾ ਈ ਐ ਨਾ
ਤੂੰ ਆਪੇ ਈ ਤੇ ਆਖਿਆ ਸੀ—ਬਈ ਅਸੀਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਜ 'ਚ ਕੀੜੇ ਦੇਨੇ ਆਂ,
ਫੇਰ ਦੇ ਦੇ!

ਬਾਬਾ! ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਇਕੋ ਜੇਡੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ?
ਜੇ ਧੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਟੁੱਕ-ਟੁੱਕ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਜੇਡੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਓ
ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧੀ ਫੇਰ ਪੌਣੀ, ਫੇਰ ਅੱਧੀ, ਫੇਰ ਖੰਨੀ

ਬਾਬਾ ਵੇ! ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਸੱਪ ਚੜ੍ਹਿਆ...ਨੁਰੀ ਆਉਣੀ ਏ...ਇੱਲਾਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਅ ਪੈਂਦਾ ਏ
ਧੀਆਂ ਮਰ ਜਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਅ ਪੈਂਦਾ ਏ
ਜੀਭਾਂ ਦੀ ਝਾਲਰ ਆਲਾ ਫਰਾਕ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕੰਧ ਟੱਪੀ

ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਨਾ ਆਇਆ

ਬਾਬਾ ਵੇ ਬਾਬਾ ! ਧਰਤੀ ਦੀ ਧੌਣ 'ਤੇ ਸੱਪ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਡੱਬ ਖੜੱਬਾ
ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੌਣਾਂ 'ਤੇ ਸੱਪ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਅਸੀਂ ਅੱਧੀਆਂ ਭਲੀਆਂ, ਅਸੀਂ ਪੌਣੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ
ਸਾਡੀ ਢੇਰੀ 'ਤੇ ਪੀਲੂ ਪੱਕੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਦੀਆਂ-ਵਿਕਦੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰੇ ਆ ਗਈਆਂ
ਚਵਾਨੀਆਂ ਚੱਬ-ਚੱਬ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦੰਦ ਟੁੱਟੇ
ਅਸਾਂ ਕਿਹੜੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਵੀਏ
ਡਿੰਗੀਆਂ ਚਵਾਨੀਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕੌਣ ਭਾਨ ਦੇਂਦਾ ਏ
ਇਹ ਕੌਣ ਏ ਮੇਰੇ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਪਾਸੇ ਭੰਨਣ ਆਲਾ
ਵੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੰਨੇ ਰੱਖੀਂ ਮੈਂ ਸਰਾਹਣੇ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਕੱਢਣੇ ਨੇ
ਸੁਚੱਜਿਆ ਦੀਆਂ ਪੌਰਾਂ ਵਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਐਸ ਜਹਾਨੇ
ਰੰਗਿਆ ਵੇ ! ਹੱਥ ਧੋ ਲੈਣ ਦੇ

ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਮੈਂ ਹੋਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਕ ਲਵਾਂ
ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਮੈਂ ਜਮਾਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਆਂ
ਤੇ ਨਾਲੇ ਸਾਡੀ ਚਿਤਰੀ ਨੇ ਬੱਚਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਏ
ਤੂੰ ਕਹਿੰਨਾ ਏਂ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਏਧਰੋਂ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਐ

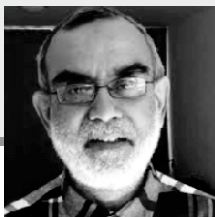
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦਾ ਬੂਰ ਝੜਨ ਲੱਗ ਪਏਗਾ
ਤੇ ਰਾਹ ਡੱਕੇ ਜਾਣਗੇ
ਪਰ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਧਰਤੀ ਵੀ ਰਾਹ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਏ

ਅਸਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਐਸ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਸਮਾਏ ਕੇ ! ਹੈਂ ਬਾਬਾ !
ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਏਗਾ ਨਾ ?
ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਤੀ ਦਾਣਾ ਨਿਕਲਣਾ ਏ
ਤੂੰ ਤੇ ਆਖਣਾ ਏ
ਟਿੱਡੀਦਲ ਦੋਹਤਰਵਾਨ
ਦੋਹਤਰਵਾਨ ਬੇਈਮਾਨ
ਸਾਡੇ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਸਰਾਹਣੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਨਾਲੇ ਖੇਸ ਵੀ,
ਤੇ ਬੁੱਕਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਮੌਸਮ ਵੀ
ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਕੋਹੜ ਪਵੇ

ਮੇਰਾ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਦੇ ਬਾਬਾ
ਮੇਰਾ ਸੱਚ ਮੇਰੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਦੇ ਬਾਬਾ
ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਫੇਰ ਤੂੰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਏ
ਦਾਜ ਆਲੇ ਅੰਦਰ ਸੌਂ, ਜੇ ਧੀ ਵਿਹਾਉਣੀ ਊ ਤੇ
ਤੇ ਆਪੋਂ ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲੇ ਆ ਵੜਨਾ ਏ
ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵਣ ਦੇਣੀ

ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਧੌਣ 'ਤੇ ਸੱਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਏ

•

ਫ਼ਿਆਜ਼ ਬਾਕਿਰ (ਜਨਮ : ਮੁਲਤਾਨ 1951) ਯੂ.ਐੱਨ.ਓ. ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ
ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਵੀਡਨ ਦੀ ਗੌਟਨਬੁਰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਤਾਕੀ ਦੇ ਵਿਚ ਬੱਦਲ** (2007) ਛਪ ਚੁੱਕੀ ਏ।

ਕਵਿਤਾ : ਫ਼ਿਆਜ਼ ਬਾਕਿਰ

• ਸਭ ਰੰਗ ਸੁਹਣੇ

ਚਾਨਣ ਦੇ ਸਭ ਰੂਪ ਨਿਰਾਲੇ
ਸਭ ਮੁੱਖ ਸੁਹਣੇ
ਚੇਤ ਤੇ ਪੋਹ ਦੀਆਂ ਵਾਈਂ ਮਿੱਠੀਆਂ
ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਭ ਰੰਗ ਮਨ ਭਾਉਣੇ

ਸਭ ਰੁੱਖ ਸੁਹਣੇ
ਅੱਖੀਆਂ ਕੰਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਵੱਢ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹੇ
ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿੜਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸੁਣੇ
ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਰੈਣ ਸੁਵੱਲੜੀ
ਸੰਗਤ ਦੇ ਧੁਖਦੇ ਰੰਗ ਸੁਹਣੇ

• ਸੱਜਣ ਦੇ ਨਾਂ

ਆ ਸੱਜਣਾਂ ਤੈਂਡੀ ਦੀਦ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹੈ
ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸਰਨ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ
ਰੁੱਤ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਲਾਵਣ ਦੀ

ਪੈਰਾਂ ਕੂੰ ਸਿੱਕ ਚਰੋਕਣੀ
ਰੰਗ ਪਾਵਣ ਦਾ ਚਾਅ ਪੁਰਾਣਾ
ਮਸਤ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਕੂੰ
ਤਨ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਝੰਮਰ ਪਾਵੇ
ਮਿੱਠੜੇ ਸੇਕ ਦੀ ਮਸਤੀ
ਵਾਈਂ ਮੁਸ਼ਕ ਸੁਨੇਹੇ ਗਿਣ ਕੇ
ਵੇਹੜੇ ਦੇ ਤਲ ਉੱਤੇ ਲਾਵਣ

ਕਣੀਆਂ, ਪੱਖੀਆਂ¹,
ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਣਆਖੇ ਗਾਵਣ
ਨਵੇਂ ਡੋਹਾਂ² ਦੇ ਖੁਆਬ ਸੁਣਾਵਣ

ਰੁੱਤ ਮੈਡੀ ਕੂੰ ਜੁੱਸੇ 'ਤੇ ਮੁਸਕਾਵਣ ਦੇ
ਤਨ ਦੀ ਪੀੜ ਪੁਰਾਣੀ ਕੂੰ
ਰੁੱਤ ਦਾ ਮੱਚ ਮਚਾਵਣ ਦੇ

• ਨੈਦਰਲੈਂਡ ਦੀ ਹਿਕ ਰਾਤ

ਬਿੱਲੀਆਂ ਚੂਹੇ ਖਾਵਣ ਭੁੱਲੀਆਂ
ਹੁਣ ਉਹ ਚੁੱਢੀ ਧੱਫਾ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਜੇ ਬਣਦੇ ਹਨ

ਚੂਹੇ-ਮਾਰ ਦੁਆਵਾਂ ਵੀ ਹੁਣ
ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਤੋਂ ਆਵਣ
ਇਕੱਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਥੀਦੇ
ਸਮਾਰਟ ਫ਼ੋਨ ਤੇ ਆਈਪੈਡ 'ਤੇ
ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਬਟਨ ਦਬਾਇਆਂ
ਲੱਭ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ
ਸਾਈਬਰ ਤੰਦ ਨੇ
ਹਰ ਜੀ ਕੂੰ ਹੁਣ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ
ਦੁਨੀਆਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਢ ਦਿੱਤਾ ਏ
ਅਪਣਾ ਆਪ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਤੇ

•

1. ਪੰਖੀਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ 2. ਦਿਹੁਆਂ, ਦਿਨਾਂ

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ : ਮਨ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਦਿੰਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ

-ਜਗਤਾਰਜੀਤ

ਸੰਬਾ : 098 99 091186

ਅੱਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹਨ ਜਾਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰਸ ਲੈਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਗ਼ੈਰ ਵਾਜਿਬ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੰਨ ਚੁਰਾਸੀ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੋ-ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਐੱਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ (ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਦ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਮੁਖੀ, ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ ਪਰ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੁਦ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੀਕ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸੁਖ-ਸਾਹ ਲਏ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ' (ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਪੜਚੋਲਵਾਂ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਸ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ 'ਲਾਸਾਂ' ਦੇ ਪ੍ਰਗੀਤ, 'ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ', 'ਤੇਰੇ ਹਜ਼ੂਰ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ', 'ਸੜਕ ਦੇ ਸਫ਼ੇ ਉੱਪਰ'...।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਦੀ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਹਾਰਕੀ' ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਹ ਵੇਲਾ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੁਕਤੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ।

ਫੇਰ ਉਹ ਦਿਨ ਆਇਆ, ਜਦ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਨ ਮਾਨਸ ਨੂੰ ਵਲੰਧਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਇਬਾਰਤ ਪੜ੍ਹਵਾਈ। ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਸੀ। ਕੱਚੀ ਸਮਝ ਸਦਕਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਆਸਾਮ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੋਰੋਕ ਆਸਾਮ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੁਲ ਅਸਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਦਾਦ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਇੰਦਰਾ ਗੋਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਮ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਸਨ।

ਅਸਮ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ (ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀਆਂ), ਮੋਹਨਜੀਤ (ਅਸਮ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨੀਲੀ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ), ਸੁਖਚੈਨ ਮਿਸਤਰੀ ਅਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਾਮੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ।

ਜਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿੰਨ੍ਹਵੀਂ ਲਿਖਤ ਦੇਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ। 'ਆਰਸੀ' ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਅਕਸ' ਦੇ ਵਿਚ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਵਿਵੇਕੀ, ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਗੱਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਸਨ।

ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਸਮ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਇੰਦਰਾ ਗੋਸਵਾਮੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤਦੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਈਂ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ (ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਬੜੇ ਉਮਾਹ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਮੋੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤੇਰਾ ਅਕਸ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਪਾਠਕ ਬਣਿਆ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਅਜਿਹਾ ਅਸਧਾਰਨ ਕਵੀ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਾਠੀ ਦਲਿਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮੋਹ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ ਜਾਂ ਅਗਸਤ ਦੇ 'ਅਕਸ' ਅਤੇ 'ਆਰਸੀ' ਵਿਚ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪੀਆਂ। ਇਕ ਸੀ 'ਟਾਹਲੀ ਟੱਪ ਗਿਆ ਚੰਗਿਆੜਾ' ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੀ 'ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੌਣ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਈਆਂ' ਜਾਂ ਫੇਰ 'ਮੈਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਬਰਸਰ ਲੱਗਦਾ ਪਿਆਰਾ'...

ਜੂਨ '84 ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਵੰਬਰ '84 ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਵਾਪਰਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਭੁਗਤਦਾਰ ਪਾਸ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਣਾਉਣ-ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ-ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਲੁੱਟ-ਧੋਹ ਲਿਆ ਸੀ।

ਦੇਸ਼, ਜਮਹੂਰੀਅਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਵਸੀਹ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਨ '86 ਦੀ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਬਾਣੀਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅੱਗੇ ਆ ਰੁਕ ਗਏ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਤਾਂ ਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਲ ਬਾਣੀਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੋਸ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਉਸ ਦੀ

ਕਸਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜਦ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ‘ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹੋ ਗੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਬਾਬਤ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਰੋਲ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।” ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਵਿਕ ਵਿੱਥ ਦੀ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਾਇਬ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ‘ਚੱਲ ਬੁਲ੍ਹਿਆ ਤੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਆਵਾਂ...’ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਸੁਣਾਈ-ਸੁਣੀ ਗਈ। ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਮਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ‘ਜੈਸਚਰਜ’ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰਾਮ ਸੁਣਨਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਅੱਸੀਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਕਿਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਇੰਦਿਰਾ ਗੋਸਵਾਮੀ ਨੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਮੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ।

ਡਾ. ਇੰਦਿਰਾ ਗੋਸਵਾਮੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਮੈਂ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ/ਦਿੱਲੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਪਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਾਇਰੀ-ਨੁਮਾ ਨੋਟ-ਬੁਕ ਦੋਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਚੋਣ ਆਪੇ ਕਰ ਲੈਣਾ।”

ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਵਾਪਰ ਜਾਏਗਾ, ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਜੋ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ? ਮੈਥੋਂ ਪੰਨਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜੋੜ ਨਾ ਹੋਏ।

ਘਰ ਆ ਕੇ ਵਰਕਾ-ਵਰਕਾ ਦੇਖਿਆ-ਪੜ੍ਹਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਫਾਉਂਟੇਨ ਪੈਨ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਬਦ-ਸੁਧਾਰ, ਪੰਗਤੀ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਮੁੜ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨੋਟ-ਬੁੱਕ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਬਣਨ-ਵਿਗਸਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਸੀ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸ ਦਿਨ ਲਿਖੀਆਂ, ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਟੀਸ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖੇ ਪਾਠ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਡਾ. ਇੰਦਿਰਾ ਗੋਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੋਥੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਛਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਉਸ ਖਰੜੇ ਦੀ ਇਕ ਫੋਟੋਕਾਪੀ ਬਣਵਾ ਲਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਪੋਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹਟਵਾਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਮਤ ਸੀ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪਾਠਕ ਵੀ ਓਦਾਂ ਹੀ ਸੋਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਖਰੜੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਬਣਵਾਉਣ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਚੁਸਤੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਜਨ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ-ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਥੱਲੇ ਪਿਸਦੇ ਨਿਹੱਥੇ, ਬੇਦੋਸ਼ੇ, ਨਿਆਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਓਹੀ ਕਰਮ ਕਮਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਚੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ-ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਹੁਣ ਥਾਂ-ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ (ਖਤ, ਲੇਖ, ਅਣਛਪੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਆਦਿ) ਰੱਦੀ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੀ ਮੈਂ ਬੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੱਭ ਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਐਵੇਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਅਣਛਪੀਆਂ) ਦਾ ਵੀ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਣਛਪੇ ਮਜ਼ਮੂਏ ਵਿਚੋਂ ਏਥੇ ਛੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

— 1 —

ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਅਪਣਾ ਬਿਰਦ ਬਿਚਾਰੋ
ਅਪਣਾ ਹੀ ਜਨ ਅਪਣੇ ਹੀ ਘਰ
ਗ਼ੈਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾ ਮਾਰੋ

ਜੇ ਮੈਂ ਕੰਸ ਕੋਈ ਹਰਨਾਖਸ਼
ਆਵੇ ਧਰ ਅਵਤਾਰੋ
ਵਿਚ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਸਭ ਜਗ ਵੇਖੋ
ਦੁਸ਼ਟ ਦੈਂਤ ਸੰਘਾਰੋ

ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਨ ਗਹੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤ
ਆਇਆ ਤੁਧ ਦਰਬਾਰੋ
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਓਹਲਾ
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਆਸ ਅਧਾਰੋ
ਨਾ ਤੋੜੋ ਆਸਾ ਭਰਵਾਸਾ
ਅਪਣਾ ਜਨ ਪ੍ਰਿਤਪਾਰੋ

ਜਿਹੜਾ ਨਾਮ ਮਹਾਰਸ ਪੀਤਾ
ਹੱਥ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੁਮਾਰੋ
ਸਾਖੀ ਸੰਤ-ਸਰੋਵਰ ਸੁੱਚਾ
ਸਾਖੀ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰੋ

ਪਿਠ ਪਰ ਵਾਰ ਤਿਰਾ ਜਲ ਕੋਹਿਆ
ਕਿਸ ਪਹਿ ਕਰੋਂ ਪੁਕਾਰੋਂ

ਹਮਰੀ ਵੇਦਨ ਸਭ ਜਗ ਜਾਣੇ
ਚਹੁੰ ਕੁੰਟੀ ਜੁਗ ਚਾਰੋ
ਇਹ ਅਣਹੋਈ ਤੈਂ ਦਰ ਹੋਈ
ਧਰਮ ਕੁਧਰਮ ਨਿਤਾਰੋ

— 2 —

ਅਪਣਾ ਹੀ ਮੂਲਕ ਤੇ ਮੌਸਮ ਹੈ
ਪਰ ਇਕ ਬੇਮੌਸਮ ਗਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ
ਤੂੰ ਅਪਣਾ ਸੈਂ ਤੂੰ ਅਪਣਾ ਹੈਂ
ਅੱਜ ਹੋਰ ਜਿਹਾ ਖ਼ੈਰ ਤਾਂ ਹੈ

ਚੁੰਗੀ ਮਹਿਸੂਲ ਜੋ ਮੰਗਦੇ ਹੋ
ਇਕ ਸਿਰ ਹੈ ਦੇ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਏਨਾ ਤਾਂ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਜਾਵੇ
ਇਹ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ

ਸਭ ਸਿਫਤੀ ਨਕਸ਼ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇ
ਪਰ ਲੱਗਦੇ ਬੇਪਹਿਚਾਣੇ ਨੇ
ਮੰਨਿਆ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲਹੌਰ ਨਹੀਂ
ਪਰ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਾ ਕਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ

ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਰਾਤ ਨਹੀਂ
ਵਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਨਹੀਂ
ਸਭ ਸਹਿ ਲਾਂਗੇ ਏਨਾ ਤਾਂ ਕਹੋ
ਇਹ ਰਾਤ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ

ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਅੱਡ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ
ਫਿਰ ਦੇਸ ਹੈ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਦੇਸ ਜਿਹਾ
ਤੂੰ ਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਵੈਰ ਨਹੀਂ
ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ

ਮੰਨਿਆ ਧੁਪ ਰੇਤ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਛਲੀ
ਇਹ ਮਿਰਗ ਲਈ, ਇਕ ਵਹਿਮ ਲਈ
ਚਿਰ ਤੀਕ ਰਹੇਗਾ ਸਹਿਮ ਇਸ ਦਾ
ਉਠ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ

ਅੱਜ ਕੂੜ-ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ
ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ ਪਰਦੇਸੀ
ਅੱਜ ਬੋਲ ਸਬੋਲਾ ਹੈ ਮੇਰਾ
ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਬਹਿਰ ਤਾਂ ਹੈ

— 3 —

ਚੱਲ ਬੁਲਿਆ ਤੈਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਆਵਾਂ
ਏਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ
ਸਿਰ ਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ
ਕਾਲੀ ਜੀਭ ਨੇ ਸੂਲੀ ਗੱਡੀ
ਭੋਗਣ ਲੋਕ ਸਜਾਵਾਂ

ਘਰ ਘਰ ਤਾਲੇ ਮਾਰ ਕੇ ਲੋਕੀਂ
ਬੈਠੇ ਵਿਚ ਸਰਾਵਾਂ
ਹਰ ਕੋਈ ਸੋਚੇ ਲੋਕੀਂ ਜਾਵਣ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂ

ਭੀੜਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ
ਸਭ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਰਨਾਵਾਂ
ਜੀਕਣ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀਆਂ
ਕੁਲ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ

ਕੋਈ ਨਾ ਮੇਰਾ ਬੋਲ ਪਛਾਣੇ
ਕਿਸ ਨੂੰ ਕੂਕ ਸੁਣਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਹਾਂ ਜੀਕਣ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ
ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ

ਮਰਨ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਤੂੰ
ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਵਾਂ
ਜਿਉਣ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਬੁਲਿਆ

ਤੇਰਾ ਕੀਕਣ ਨਾਂ ਲਿਖਾਵਾਂ

ਏਸ ਪਿੰਡ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਹਿਰਮ

ਕਿਸ ਤੋਂ ਮੁੱਲ ਕਰਾਵਾਂ

ਏਸ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਬੁਲ੍ਹਿਆ

ਔਝੜ ਓਘੜ ਥਾਵਾਂ

ਚੱਲ ਬੁਲ੍ਹਿਆ ਤੈਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਆਵਾਂ

—4—

ਕੌਣ ਤਰਾਜ਼ੂ ਕੌਣ ਤੁਲਾ

ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਸਰਾਫ਼ ਬੁਲਾਵਾਂ

ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਜਿਹੜੀ ਕੀਤੀ

ਕਿਸ ਤੋਂ ਮੁੱਲ ਪੁਆਵਾਂ

ਵਿਹੜੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੂਟਾ

ਪੱਤਰ ਸੰਘਣੇ ਸਾਵੇ

ਕਿਵੇਂ ਛਾਂਗ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਹੂੰਝ ਕੇ

ਤੂੰ ਲੈ ਗਈਓਂ ਛਾਵਾਂ

ਮਾਂ ਏਂ ਜਾਂ ਮਤਰੇਈ

ਸਾਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਸੁੱਟਿਆ

ਨਾਲੇ ਆਖੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਵਾਲਿਆ

ਆ ਤੈਨੂੰ ਮਲੂਮ ਲਗਾਵਾਂ

ਕੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੇ

ਨਵੀਂ ਬੀੜ ਲਿਖ ਗਈਓਂ

ਕਵਨ ਚੰਦੋਆ ਤਾਣ ਕੇ ਇਹਦਾ

ਕਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ

ਲਾਗੀ ਤੇਰੇ ਆਖਣ ਬੀਬਾ

ਬੋਲ ਨਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉੱਚਾ

ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਚੀਖ਼ੇ

ਕੀਕਣ ਚੁੱਪ ਕਰਾਵਾਂ

—5—

ਆਉ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਨਵਾਂ

ਨਾਮ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਰੱਖੀਏ

ਹੁਣ ਦੇ ਨਾਵਾਂ 'ਚ ਰੱਬ

ਆਪ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ

ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸੁਲਾਇਆ ਸੀ

ਉਹਨੂੰ ਸੌਣ ਦਿਉ

ਜਾਗਦੇ ਨੂੰ ਜਗਾਓਗੇ

ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ

ਚਿਹਰੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੁਲਗਦੇ ਨੇ

ਮਸਾਣਾਂ ਵਾਂਗੂੰ

ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਜੋੜ ਜਗਾਓਗੇ

ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ

ਨਾਉਮੀਦੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ

ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਕਰੋ

ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਕਰੋ

ਆਪੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ

—6—

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਮੈਂ ਪਿਆਰਾ ਕਰਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਕਰਾਂ

ਜੋ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਨਮੋਸ਼ੀ ਸਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਕਰਾਂ

ਹੈ ਇਸ ਗਲੀ 'ਚ ਹੀ ਖੰਡਰ

ਕਦੀ ਸੀ ਘਰ ਮੇਰਾ

ਇਸੇ ਗਲੀ 'ਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਰਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਰਹਾਂ

ਸੀ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਗੁਲਾਬ

ਤੇਰੇ ਲਈ

ਗੁਲਾਬ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਡਾਲੋਂ ਲਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਲਹਾਂ

ਅਜੀਬ ਚੁੱਪ ਹੈ ਮਿਰੇ ਆਉਂਦਿਆਂ

ਜੋ ਵਰਤ ਗਈ

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਏਥੇ ਬਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਬਹਾਂ

ਮੁਨਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਨੂੰ

ਹੋ ਡੇਗਦੇ ਹੋ ਕਾਹਨੂੰ

ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਊ ਖੁਨਾਮੀ ਢਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਢਹਾਂ

ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸੋਚ ਲਵੋ

ਮੈਂ ਵੀ ਫੇਰ ਆਵਾਂਗਾ

ਨਗੂਣੀ ਜੰਗ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਡਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਡਹਾਂ

•

ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ

-ਗੁਰਬਚਨ

ਮੋਬਾ : 98725-06926

ਸਵੈ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਸਵੈ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਸਵੈ ਜੋ ਤੈਹਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ। ਸਵੈ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵੈ ਹੋਇਆ/ਵਿਚਰਿਆ। ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਹਦੇ ਸਮਕਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਲਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਜੇ ਸਵੈ ਦੇ ਆਰਪਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ ਸਰਲ/ਇਕਹਿਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਰਾਟ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਸੀਮਤ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਦੇਖੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣਕਾਰੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋ-ਵਿਚਰ ਕੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ ਮੱਹਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਰੁਮਾਂਸੀ ਬਣਦਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਫਰੋਲਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਖਤਿਜ ਅਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ। ਰੁਮਾਂਸੀ ਸਵੈ-ਚਿਤਵਨ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਵੈ ਵਿਰਾਟ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ 'ਚ ਇਕ ਅਣੂ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ; ਆਪਣੇ ਹੋਣੇ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਸ ਨਾਲ ਗਲੇਫ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਸਵੈ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਕੁੱਲ ਲਿਖਣਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਪੇਸ ਦੀ ਅਲਪ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣਾ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੋਖਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਸਿਰਜੀ ਅਲਪ 'ਸਥਾਨਿਕਤਾ' ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਅੱਜ ਉਹੀ

ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਹੋਂਦਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਨੰਤ ਸਮਿਆਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਤਹ ਤੋਂ ਹੇਠ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਪੀੜਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਜਿਸ ਨੂੰ historicizing suffering ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਰਤੋਲਤ ਬ੍ਰੈਸ਼ਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਲਪ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਵਿਕਸਤ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਲੱਖਣ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ-ਵਿਕਸਤ ਜਾਂ ਅਵਿਕਸਤ - ਸਮਾਂ/ਸਪੇਸ ਦੇ ਅਨਿਕ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਕ 'ਚ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ+ਸੰਦੇਹ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ। ਇਹੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨਾਤਮਿਕ ਬੁਲੰਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਤਦ ਹੀ ਦਿਖਣਾ ਜੇ ਉਹ ਇਹਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ, ਬਿਜਲੀ ਨਿਕ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਲਪ ਬੁੱਧ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਮਿੱਥ 'ਚ ਆਸਥਾ ਅਪਰੰਪਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰੋ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਜਾਂ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਿੱਜ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਲਪ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਿਦਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਸਤਹੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਇਸ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦਾ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਣ ਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਨੂੰ ਅਪਾਰ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ 'ਪਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਵੈ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਖੁਦ 'ਸਵੈ' ਵੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਧੇੜ-ਬੁਣਤ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ? ਸਵੈ ਪੇਚੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦਾ ਉਹ ਵੱਧ ਪੇਚੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਪੇਚੀਦਗੀ ਦੇ ਰਣਖੇਤਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਪਰ' ਵਿਚਲੇ ਨਾਤੇ ਦਾ ਸਰਲੀਕਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼' ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ 'ਬੇਬਾਕ' ਸ਼ੈਲੀ ਸੋਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ। ਉਹ ਚੌਂਕਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤ ਰਾਹੀਂ ਸਥਿਤੀ/ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਤਹ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਤੇ ਪਰ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਣੀ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਲੁਤਫ਼ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੋਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਮਸਾਲਦਾਰ ਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ *ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ* ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੁਪਰ-ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੀ ਤੇ ਚਿਤਵਨ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਤੇ 'ਵਿਰੋਧੀਆਂ' ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਭਾਸ਼ਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਵੈ ਦੀ ਮਿੱਥ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਸਵੈ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਵੈ ਨੂੰ 'ਪਾਤਰ' ਬਣਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਸਵੈ (ਪਾਤਰ) ਨੂੰ 'ਕੈਸਟ੍ਰਕਟ' ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਲੱਥਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵੈ-ਮਿੱਥ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਨਾਲ ਭਿੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਆਲ ਹੈ : ਉਹਨੇ ਭਿੜਨ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿਉਂ ਅਪਣਾਇਆ? ਉਹਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਪਥ ਇਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ।

• • •

ਮੇਰੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ (*ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ*) ਮੇਰੇ ਸਵੈ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਤੁਅਲਕ ਮੇਰੇ ਸਵੈ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਜੀਵਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਪਰਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਗਮੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ - ਸਹੰਸਰ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਤਰਬਧ ਹੋ ਕੇ ਕਿੱਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਮੈਂ

ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਪ ਉਤਸੁਕ ਹਾਂ। ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਮੇਰੀਆਂ ਅਵਚੇਤਨੀ ਤੈਰਾਂ 'ਚ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ, ਉੱਪੜ-ਗੁੱਪੜ, ਖਿਲਾਰੇ ਵਾਂਗ, ਇਹਦਾ ਅਸਲ ਕੀ ਹੈ? ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ ਚਿੱਤ 'ਚ ਜਗਬੁਝ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼, ਵਾਰਦਾਤਾਂ, ਡਾਇਲਾਗ ਜ਼ਿਹਨ ਦੀ ਫਿਰਕੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦੇ, ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਕਦੇ ਟਕਰਾਣ ਲਈ। ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਉੱਸਲਵੱਟੇ ਲੈ ਰਿਹਾ। ਬੀਤੇ ਦੇ ਇਸ ਮਲਬੇ 'ਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੂਤਰਬਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਉਸ ਪਦਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹਰ ਫੁੱਲ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨਿਰਾਲੀ, ਹਰ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਸੁਨੱਖ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਧੁਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਯਾਨਿਕੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਨਾਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਵੱਧ ਨਾਤਾ ਇਹਦਾ ਉਸ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਲਮਹਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਮਾਨਵੀ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚ ਗੁਰਬਚਨ ਨਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਭੂਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਲਬੇ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹੈ, ਜਿੱਦਾਂ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚ ਰੂਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਗੁਰਬਚਨ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਚਿੱਤ/ਚੇਤਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰਬਚਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਬਚਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਰਚਨ ਹੋਣਾ, ਤਦ ਇਹ ਲਿਖਤ ਗੁਰਬਚਨ ਦੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਣ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਚਰਿਆ/ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਟਕਰਾਇਆ। ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ/ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਾ 'ਚ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਗਸੀ, ਉਹਨੇ ਕੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੀ ਰੱਦ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਵਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਉੱਨਾ ਅਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ। ਅਹਮੀਅਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਯਨੀਕਿ ਇਹਦੀ ਬਣਤਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ।

•••

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਤੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਧਰੋਹਰ 'ਫਿਕਸ਼ਨ' ਹੈ, ਯਾਨੀਕਿ ਗਲਪ ਲਿਖਤ। ਹਰ ਗਲਪ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਇਕ, ਘਟਨਾਕਾਰੀ; ਦੂਜਾ, ਪ੍ਰਵਚਨਕਾਰੀ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਉਦਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ ਜਿਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ ਉਹ ਏਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਯਾਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯਾਦ ਜੋ ਜ਼ਿਹਨੀ ਫਿਰਕੀ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯਾਦ ਦੀ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਯਾਦਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ/ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਫਿਲਟਰ ਹੁੰਦੀ

6

ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਅਘਰ ਸੀ। ਘਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਟਾਂਕੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਪੜ ਗੁੱਪੜ ਇਸ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ?

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਮੇਰਾ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਹੋਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਾ ਸੋਚਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਸਤ ਨਿਤ ਗਤੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਤੁਰਨਾ ਹੀ 'ਹੋਣਾ' ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਹੁਣ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੀ ਕਿਨਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ 'ਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ।

9

ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯਾਦ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਬਦ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਆਦਿ, ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਮੁੱਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਕਾਰ ਦੇ ਹੋਣੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ-ਸੂਝ ਤੋਂ ਯਾਦ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ, ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ। ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਉਹਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤਰਾ-ਚੜਾਅ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੰਗ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੌਧਿਕ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਉਸ 'ਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵੈ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨਾਲ ਲਤਪਤ ਯਾਦ ਦਾ ਉਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਬੌਧਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਤਾਂ ਯਾਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਇਹਦੇ ਜ਼ੋਰੀਏ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਉਮਰ ਦਾ ਪੰਥ' ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਹੀਨ ਤੈਹਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਕ, ਜਿਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ nuance ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਤਮਿਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤੈਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖਕ ਹੋਏ-ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਉਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਏ ਬੀਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੇਖਾ ਸਤਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਹਿਰੀ ਨੀਝ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀ ਬਣਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਧੇੜ ਬੁੱਠਤ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਘਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਅਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗ਼ਲਬਾ ਹੈ। ਸੱਚ-ਸੁੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਵਚੇਤਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਦੇ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਸ਼ੋਰ ਦੀ ਤੈਹ ਵਿਚ ਧੁਰ ਕਿਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚੁੱਪ ਦੇ ਮੇਚ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਤਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ : ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਆਮ ਲਿਖਣਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਠਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਹਨੂੰ 'ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਉੱਤਮ ਬਣਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਕਦਰ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਖਣਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਕੁਰੇਦਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ; ਮਾਨਵੀਂ ਪ੍ਰਚਲਣ ਦੀਆਂ ਅਵਚੇਤਨੀ ਤੈਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਚੋਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਇਸ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵੱਲ ਨਹੀਂ। ਨਿਗ੍ਹਾ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਜੱਗ ਤੋਂ ਜਸ ਖੱਟਣਾ ਲੇਖਕੀ ਤਸੱਵਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਝ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚੋਂ ਮਹੀਨ ਬੁਣਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ, ਨਾ ਤੈਹਾਂ 'ਚ ਲੁਪਤ ਚੁੱਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ ਦਾ ਅਗਰਭੂਮਣ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੇ ਲਮਹਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲਿਖਣਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਕਿਤਾਬਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ; ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਟੈਕਸਟ ਸਿਰਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜ਼ਹੀਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ 'ਚ ਧੜਕ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੀਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਾਟੇ ਹੋਠ ਰੱਖ ਕੇ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕਮੁਖ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰ (ਮਨੁੱਖੀ ਵਜੂਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਇਹਦੀ ਅਪਰੰਪਾਰ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਣ ਵਾਲੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਲੇਖਕਾਰ ਹੈ; ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਕਈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਯੁੱਗ-ਦਰ-ਯੁੱਗ 'ਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਬੀੜਦੇ ਹਨ।

ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਰੇਖਾ ਆਕਾਸ਼ੋਂ ਲੱਥਾ ਮੱਡਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੱਡਲਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ+ਭਾਸ਼ਕ 'ਇਨਪੁੱਟ' ਦਾ ਨਤੀਜਾ

ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਅਹਮ ਗੱਲ ਕਰਤਾਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਸਪੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

• • •

ਮੈਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੁਝ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਤਲਬ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕਲਪ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੋਣੇ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਟ੍ਰੈਕ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਤੂੰ ਵੱਖਰਾ'। ਵੱਖਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੋਖਮ ਸਹੇੜਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਜੋਖਮ ਸਹੇੜਦਾ ਰਿਹਾ; ਆਪਣੇ ਪਖ ਨੂੰ ਬਨਾਣ ਲਈ ਆਪੇ ਨੂੰ ਬਾਲਣ ਬਣਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਵਹਾਅ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ 'ਹੋਣ' ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਦਾ, ਸੰਦੇਹ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਹੋਣੇ ਲਈ ਸਪੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਟ੍ਰੈਕ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਪੇਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਹ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਲ ਆਢਾ ਲਗਾਂਦਾ। ਏਦਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ, ਹਤਾਸ਼ ਲਮਹਿਆਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ, ਪਰ ਆਪਣੇ 'ਹੋਣੇ' ਦਾ ਬਣਤਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਆਪਣੀ ਸਪੇਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਜੋ ਯੁੱਧ ਲੜੇ, ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਨਾ। ਕਿੱਦਾਂ ਦੀ ਹੈ ਇਹ ਸਪੇਸ? ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਕਿੱਦਾਂ ਦੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਮਾਨਵੀ ਊਰਜਾ ਖੁਰਦ ਬੁਰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਵਿਹਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਘਿਸ ਜਾਂ ਖੇਗਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਦੀ, ਜੋ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਮਿਹਨਤ' ਦਾ ਰਾਹਗੀਰ ਨਾ ਬਣਦਾ। ਹਰ 'ਮਿਹਨਤ' ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਹਦੀ ਫੈਸਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦਾ ਬਣਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ।

ਇਕ ਹੈ ਵਿਹਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਫਲਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਣਗੁਣਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਵੈ-ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ 'ਮਿਹਨਤ' ਹੈ। ਇਸ ਪਖ ਦੀ 'ਮਿਹਨਤ' ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਛਲਾਵੇ/ਭੁਲਾਵੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਰਾਹ ਨਾ ਫੜਿਆ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅਕੀਦਾ ਇਹ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ 'ਮਿਹਨਤ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ, ਇਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹਦਾ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਸਮਝੌਤਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਪਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਅੰਤਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਸਮਝੌਤਾ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਨਾਂ। ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਿਹਾ। ਇਕੱਲਤਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ, ਇਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਤਾ ਬੰਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ। ਇਕੱਲਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਪੇਸ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਤਾ 'ਚ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਬਰਕਤ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ।

• • •

ਮੇਰਾ ਆਰੰਭ ਮਾਮੂਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮੂਲ 'ਚ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਬੀਜ ਸਨ। ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬੁਝ-ਟੁੱਟ ਸੀ। ਸਿਫ਼ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਉੜਾਨ ਭਰਨ ਦਾ ਜੋ ਕਮਾਲ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਡਮਾਸ ਨਾਲ ਹੰਢਾਇਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪ ਜੜ੍ਹਹੀਣ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਸਨ। ਜੜ੍ਹਹੀਣ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ 'ਚ ਹੀ ਉਹਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਨਵੀਂ ਸਪੇਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਮਨਫੀਆ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬਣਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਅਘਰ ਸੀ। ਘਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਟਾਂਕੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਧੜ ਗੁੱਧੜ ਇਸ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ?

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਮੇਰਾ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਹੋਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਾ ਸੋਚਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਸਤ ਨਿਤ ਗਤੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਤੁਰਨਾ ਹੀ 'ਹੋਣਾ' ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਹੁਣ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੀ ਕਿਨਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤੀ

ਦਾ ਮੁੱਢ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ 'ਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੋਣ-ਖੇਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਬਚਪਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾੜਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਆਯੂ ਦੀ ਆਭਾ ਰੱਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾੜੇ ਦਿਨ, ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਹੋਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਉਂ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਉਹਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਕੀਮਤ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮੈਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਨਾ ਮੇਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਾਹ ਜੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਖੇਹਕਾਰੀ 'ਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਖੇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਸਾਹ ਦੁਆਲੇ ਖਿਲਰੀ ਪਈ ਹੈ; ਇਹਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥੂਲਤਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਖੇਹਕਾਰੀ ਦੀ ਸਪੇਸ ਹੈ, ਇਸ ਸਪੇਸ ਦੀ ਜਕੜ ਅਤੁੱਟ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲ ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਘਰ ਦਾ ਬਦਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ; ਨਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਬਦਲ ਘਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਘਰ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਪਰਤੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਕੈਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਇਹ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਜਾਂ ਪੌਲ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਸੀ। ਆਲਬੇਰ ਕਾਮੂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੁਆਲ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਨੰਤ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸੁਆਲ 'ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ 'ਚ ਇਸ ਸੁਆਲ ਉੱਤੇ ਉਵੇਂ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਮੱਧ-ਯੁੱਗ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਧਰਮ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੱਧ-ਯੁੱਗੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਰੱਬ ਸੀ ਜੋ ਅਨੰਤ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਦਾ ਮੋਰੀ ਰਾਹ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਬਚਿਆ?

• • •

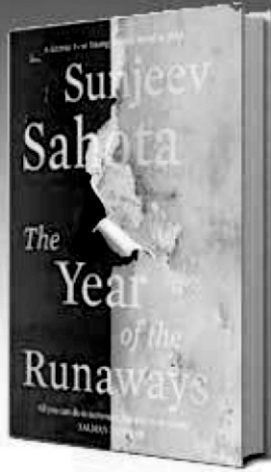
ਮਿਡਲ ਕਲਾਸੀ ਖੇਹਕਾਰੀ 'ਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਹਿੱਸਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਉਦਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਪਰ ਸੋਚ ਹੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਉਦਾਂ ਗੁਜ਼ਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜੋ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਨੌਕਰੀ, ਵਿਆਹ, ਬੱਚੇ ਆਦਿ, ਮੈਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੇਹਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਲਿਖਿਆ, ਉਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾਇਆ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਨੌਕਰੀ ਏਦਾਂ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਂਗ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਕੀਤੇ। ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਸਮਾਂ ਵੀ ਲਾਚਾਰੀ ਵਾਂਗ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਢੇਰ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਇਹਦਾ ਉੱਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜੋ ਤਸੱਵਰ ਉੱਗਦੇ ਰਹੇ ਉਹੀ ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਚ ਸਨ; ਉਹ ਸੱਚ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਮੁੜ ਜੀਵੰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਾਂ। ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਬੀੜਨ ਦਾ ਕਸਬ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਮੈਂ ਵੱਖਰਾ ਲਿਖਦਾ, ਵਰਨਾ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਨਿੱਜੀ ਤਸੱਲੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਿਖਦਾ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਿਖਦਾ। ਆਪੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਿਖਦਾ। ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਿਖਦਾ। ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਕਿ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਹੈ।

• • •

(ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਵੈ-ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ' ਦਾ ਆਦਿ ਕਥਨ)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ

-ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ

ਸੰਜੀਵ ਸਹੋਤੇ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਲਾਇਤੀ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀਜ਼ੇ (Visa) 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਦਾਖ਼ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀ ਦੱਪਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੁਲਕ 'ਚ ਹੀ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ 'ਸਕੂਟਰ' ਅੱਲ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੀਆਂ 'ਸ਼ਹਿਰੀ' (Citizen) ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ (ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ) ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵੀਜ਼ਾ ਦਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਲ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਵਾਸ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤੀ ਵੀ ਉਥੋਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਮੰਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਵਾਈਫ (wife) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਲਕ 'ਚ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੀ ਸੌਖ ਲਈ ਇਹ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੇ ਸੌ ਢੰਗ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀਜ਼ੇ 'ਤੇ, ਰਣਦੀਪ ਵਿਆਹ ਵੀਜ਼ੇ 'ਤੇ ਵਲਾਇਤ ਆਏ ਹਨ, ਤੋਚੀ ਅਛੂਤ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਦਾਖ਼ਲੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ (ਕੌਰ) ਵੀਜ਼ਾ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਾਂਘਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

The Year of The Runaway, Sunjeev Sahota, Picador, New Delhi, 2015, Rs. 599/-

‘ਸੇਵਾ’ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਆਦਿ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋੜਵੰਦ ਦਾ ਘਰ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਖੌਤੀ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਮਰੀਜ਼ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਲੜਕਾ ਨਰਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ‘ਵੀਜ਼ਾ ਪਤਨੀ’ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਕੱਟੇ ਜਾਣਗੇ। ਨਰਿੰਦਰ ਮੰਨਦੀ ਨਹੀਂ। ‘ਕਵੀ’ ਨਾਮੀ ਲੜਕਾ ਵਲਾਇਤ ‘ਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਰੂਸ ਵਿਚ ਦੀ ਆਉਂਦਾ, ਕਿਤੇ ਰਾਹ ‘ਚ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਕਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ‘ਭਲਾ ਕੰਮ’ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ‘ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ‘ਵੀਜ਼ਾ ਪਤੀ’ ਲੱਭਣ ਲਈ ਫੀਸ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਰਿੰਦਰ ਦੀ ਦਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ। ਚੁੰਨੀ ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਲ ‘ਚ ‘ਖੰਡਾ’ ਗਹਿਣੇ ਵਾਂਗੂੰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕੋ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਲਾ ਸਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਤਾ ਭਰ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵੀਜ਼ਾ-ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਰਮਜੀਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ/ਦੁਬਿਧਾ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਯੋਗ (understandable) ਨਹੀਂ ਜੋ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਹੈ।

ਵੀਜ਼ਾ ਵਧੂ (wife) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕਿਰਾਏ ‘ਤੇ ਫਲੈਟ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਓਥੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ‘ਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅਰਧ-ਪਾਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (sophisticated) ਵਯਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਨਰਿੰਦਰ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ (reality) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ (appearance) ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੂਬੀ ਹੈ। ਸਹੋਤਾ ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ...ਉਹਦੇ ‘ਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣਪੁਣੇ ਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਲਾਉਂਦਾ ਮੇਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਣਗੇ। ਇਹੀ ਕਥਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ।

ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਹੈ—‘ਤੂੰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾ, ਏਸ ਸਰਾਪੇ ਦੇਸ ‘ਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ, ਪਰਦੇਸੀ ਖ਼ਬਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਵੇ’ (131)। ‘ਕਵੀ’ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਲਾਇਤ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰੂਸ ‘ਚ ਕਿਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ’ (281) ‘ਕਵੀ ਦੀ ਵਲਾਇਤ ‘ਚ ਵੇਸਵਾ ਹੋਈ ਭੈਣ ‘ਸਵੀ’ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ‘ਕਵੀ’ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਮੁਲਕ ‘ਚ ਨੌਕਰੀਆਂ (ਕੰਮ) ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਫ਼ੂਤਾਂ ਦੇ ਕੋਟਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (287)। ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ‘ਚ ਫ਼ਰਜ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ—ਚੰਗੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਹਣਾ ਮੁਲਕ। ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੀ ਵੀ ਕਰੇ (187)। ਨਰਕ ‘ਚ ਆਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹਦੇ ‘ਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਕਦੇ ਸੁੱਝਿਆ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ‘ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ’ ਕਿਹਾ (174)।

ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਲਈ ਵਲਾਇਤ ‘ਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਆਪੇ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਕਮਰਾ (ਘਰ ਨਹੀਂ) ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੇਵਾ, ਦੁਪਹਿਰ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਹੁੰਦੀ। ਸੋ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਤੋਂ ਵਾਫ਼ਰ ਹੈ। ਸ਼ੌਚਾਲਯਾਂ ਅੱਗੇ ਲਾਈਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। Concentration Camp ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਲ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਉੱਤਰੇ ਤਾਂ ਵਿਚੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੁਖੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਈਨ ‘ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਇੰਝ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੌਚਾਲਯ ਅੱਗੇ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। (ਕਹਿਣ ਨੂੰ) ਘਰੋਂ ਨੂੰਰੇ ਹੋਏ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਦਸਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ; ਭੀੜ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕੂਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਲੁਕਵੇਂ ਥਾਉਂ (ਜਿਵੇਂ Restaurant ਦੀ ਰਸੋਈ) ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾ, ਪੈਸੇ ਕਮਾਈ ਜਾ, ਆਪੇ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗਾ ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ’ (84)। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ‘ਠੀਕ ਬਦਮਾਸ਼’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ-

ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਮ-ਹਾਲ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—‘ਜੇ ਤੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੈ’ (87)।

ਕੋਈ ਅਨੁਸਿੱਧ (Veteran) ਪਰਵਾਸੀ ਨਵ-ਆਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ—‘ਮੁੜ ਜਾ ਵਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਣ ਤਾਂ ਵੇਲਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮੁੜਨ ਲਈ ਓਥੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ ਇਥੇ ਫਸੇ ਨੂੰ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਾਲੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਰਕ ‘ਚ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਬੈਠਾਂ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਮੁੜ ਜਾਹ, ਮੈਂ ਕਹਿੰਨੇ’ (83)

‘ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਕਿਸੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ (garden) ‘ਚ ਸੈਂਡ ‘ਚ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹਨ।’

ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ‘ਚ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ‘ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਮਾਰਕਿਟ ਨਾਲ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਬਥੇਰੀ ਸਪਲਾਈ (Supply) ਹੈ’ ਖਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਉਹਦੀ ਚਾਕਰੀ ਸੁਰਕਸ਼ਿਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਏਸ ਮੁਲਕ ‘ਚ ਕੀ ਬਣਨਾ ਹੈ (301), ਤੋਚੀ ਵਰਗੇ ਗਏ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੈਸਿਆਂ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ—‘ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ’ (313)।

ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੋਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਲਦੇ ਨਲਕੇ ਥੱਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਡੁੱਬਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (316)। ਗੁਆਨਾਨਾਮੋ, ਅਮਰੀਕੀ ਟਾਰਚਰ ਸੈਂਟਰ, ਦਾ ਸਾਡੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਹੈ।

ਚੋਰੀ ਦੇ ਮੁਰਗੇ ਵੇਚਕ ਅਵਤਾਰ ਕੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਣਦੀਪ ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਵਾਰਨੇ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਉਹ ਲਾੜਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਭੰਗੜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (337)।

ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਚੋਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ‘ਤੇ ਗਏ ਆਪਣਾ ਸਾਜ਼ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ (337)। ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ ਜੋ ਬਰਗਰ ਤਾਂ ਸ਼ੈੱਪ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਟਾਇਲਟ (toilet) ਦੇ ਟੈਪ ਤੋਂ ਪੀ ਲਿਆ (349)।

ਤੋਚੀ ਸਕੂਲੋਂ ਟੈਰ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਿਆਇਆ ਜੋ ਉਹਦੇ ਟੁਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸੇਕ ਰਿਹਾ ਸੀ (375)।

ਰਣਦੀਪ ਨੂੰ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਥਾਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਲੱਭ ਗਈ ਪਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੱਭਰੂ ਗੁੰਥੀ ਨੇ ਦੱਸ ਪਾਈ ਜੋ ਰੇਲ ਦੀ ਪੁਲ ਥੱਲੇ ਆਪਣੇ ਅੱਠ ਬੰਦੇ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਟੀ ‘ਚ ਦਾਲ ਅਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਣਦੀਪ ਰੇਲਵੇ ਪੁਲ ਲੱਭਦਾ ਲੜਾਉਂਦਾ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਨਚਲਾ Sleeping Bag ‘ਚੋਂ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ‘ਕਿੱਦਾ’ ਨਾਲੇ ਪਰਿਚਯ ਹੋ ਗਿਆ (379)। ਪੁਲ ਥੱਲੇ ਅੱਠ ਬੰਦੇ ਸੀ। ਕੋਲ ਡੱਕਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲਣ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਦੇ ਹਰਿਆਣਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਗ਼ਲਤ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗਰਭਵਤੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਲਾਇਤੋਂ ਕੱਢੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਵਿਦਿਆ, ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ‘ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਤੀ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਾਂ ਇੰਨੇ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ‘ਤੇ ਖਾਣਾ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਸਕੀਏ।

ਨਿਮਨ-ਭੂ ਗੰਦੇ ਨਾਲ (Sewer) ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਆਗੂ ਹੋ ਕੇ ਗੰਦੇ ਖੂਹ ‘ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਬਰਮਿੰਘਮ ‘ਚ ਆਰਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲੇ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੂਟਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ‘ਤੇ ਟੇਪ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੋਟਾ ਗੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਵੜੇ। ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਚਰਬੀ-ਟਿੱਲਾ (ਆਈਸਬਰਗ ਵਾਂਗੂੰ) ਨਾਲੇ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ‘ਤੇ ਕੀ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਮੇ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਆਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਜਗਤ ਦੇ ਨਰਕਵਾਸੀਆਂ’ ਦੀ ਥਾਉਂ ਲੱਭ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਚ ਛਪੇ ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਗਾਰ ਦੇ ਕੈਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ‘ਚ The Long Walk ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ Concentration Camps ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਭੈੜੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਕੋਈ NGO ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਆਪਣੀ ਠਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ‘ਚ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੜਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ੀ ਉੱਦਮੀ (entrepreneur) ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸਣ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਐਸਾ ਖ਼ੂਨ ਚੁਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਖ਼ੂਨ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ (340)।

ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਵੇ। ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ—'ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।'

ਮਾਲਿਕ ਅਕਸਰ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ, ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਆ ਜਾ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ 'ਚ ਤਾੜ ਕੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਸਧਾਰਨ ਵਿਹਾਰ ਹੈ (387) ਪਰਵਾਸ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਭਾਈਆਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਲਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕੂ-ਚਿਤ੍ਰ (Caricature) 'ਪਾਕਟ ਭਾਈ' 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਸੂਦਖੋਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਗਰਾਹੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਐਸੀ ਹੈ ਜੋ ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਹਰ ਵੇਲੇ ਜੇਬ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵੇਲੇ, ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ।

'ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਸੀ ਮਹਿਕਮੇ' ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਨਵ-ਪਰਵਾਸੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵੀਜ਼ਾ ਵਧੂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਠਾਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦਿਨ ਦੇ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਝੱਟ ਹੀ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਆਇਆ ਉਹ ਕੀ ਵੇਖੇ—ਦੇਸੀ ਭਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ, ਵੀਜ਼ਾ ਵਧੂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਇੰਨੇ 'ਚ ਪੜਤਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ (223)।

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੁਣੀ ਦੀ ਹੈ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਵੀਜ਼ਾ ਵਧੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜੋ 'ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਖੋ—ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਲਿਆ ਦੇਵੇ'। 'ਪਤੀ' ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਪਤਾ ਜੋ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਚੀਨੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਘਰ 'ਚ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਪਏ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨੇ ਬੇੜਾ ਡੋਬ ਦਿੱਤਾ (230)।

ਵੀਜ਼ਾ ਵਧੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਨੰਤਰ ਵਲਾਇਤੀ ਅ-ਪਰਿਨਯ ਮਾਨੁਸ਼ੀ ਹੈ (ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੀ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ)। ਇਹ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਮੇ ਦੇ ਗਲ ਮੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਿਕ ਵੱਲੋਂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਲਾਲਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤੋਚੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ 'ਕੁੜੀ' ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ...ਲੜਕੀ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਹੈ, ਅਠੱਤੀ ਸਾਲ ਦੀ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਨਾਰਮਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ, ਮੋਹਰ ਲਵਾ (ਰਹਿਣ ਦੀ) ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਖਿਸਕ ਜਾਵੇਗਾ...ਨਾਲੇ ਉਹਦੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ (234)।

ਜਦੋਂ ਤੋਚੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਚਮਾਰ ਪਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਡਾਲ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਵਿਚ ਗੰਦ ਪਾਇਆ' (302)।

ਨਰਿੰਦਰ ਰਣਦੀਪ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੂ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੋਚੀ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਰੈਸਟੋਰਾਨ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਣਦੀਪ ਦੀ ਠਹਿਰ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਤੋਚੀ ਉਹਨੂੰ ਲੇਟ ਸ਼ਿਫਟ ਮੁਕਾ ਕੇ ਪਰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਰਣਦੀਪ ਦੀ ਠਹਿਰ ਤਾਈਂ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਣਦੀਪ ਅਜੇ ਮੁੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਨਰਿੰਦਰ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਤਾਈਂ ਠਹਿਰਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੋਚੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਠਹਿਰਣ ਦੇ ਇਲੈਹਦਾ ਪੈਸੇ ਲੱਗਣਗੇ' ਸਹੋਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਭਾਉ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ (404)।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਰਿੰਦਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਹੋਤੇ ਦੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਤਰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਿਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਦੂਰ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਕੋਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਜੇ ਕੱਟੜ ਹੋਵੇ, ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਹੜੀ ਮੱਤ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਸਹੋਤੇ ਦੀ ਅਚੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ—ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇ-ਪਸੰਦ ਦੇਖਣੀ ਪਾਖਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇਪਣ ਦੀ ਬੇਢੰਗੀ ਮਿਲਾਵਟ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (93) ਉਹਨੂੰ ਗੁਟਕੇ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (184)। ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਰੋਪਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ (249)। ਨਰਿੰਦਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। "ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਖੰਭ ਫੜਕਦੇ ਉਹਦੇ ਆਸ-ਪਾਸੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬਦਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ"। ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਲੱਗੀ ਜੋ ਦਿਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗੜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿੰਨੀ ਬੇ-ਰਕਸ਼ਿਤ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ

(271)। ਸਹੋਤਾ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪਹਿਰਾਵੇ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਖਿਲਾਫ ਮਦੱਫਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਦਿਫਾ-ਰਕਸ਼ਾ, ਮਦੱਫਾ ਹਮਲੇ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਉੱਚੀ ਕਰਨੀ, ਇਹਦੇ ਉਦਾਲੇ ਖਾਈ ਪੱਟਣੀ ਆਦਿ ਰਕਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਮਦੱਫਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ)। ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਇਕ ਹੋਰ 'ਸਿੱਖਣੀ' ਵੀ fundo ਮਤਲਬ ਨਫਰਤ ਨਾਲ fundamentalist ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ (265)। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ beardy ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਬੇਪਸੰਦ ਕਰਦੀ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਭਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਰੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਭਲੇ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਖ਼ਤਰੇ 'ਚ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ...। ਵੀਜ਼ਾ ਵਧੂ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਮੋਏ 'ਕਵੀ' ਦੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਸੀ...ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਅਧਿਜੀਵਨ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ (293)। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਭਾਵੇਂ force ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਹੋਤੇ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹੋ ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਸ 'ਚ ਕੋਈ ਅਨੁਸਿਧ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਦਕਸ਼ਤਾ (skill) ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮਰਨਹਾਰ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ।

ਪੁਸਤਕਾਲਜ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਬਹੁਤ ਬਿਆਨ-ਮਈ Statementy ਹੈ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਸਰ ਸਕਦਾ ਹੈ (371) ਆਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ ਜੋ 'ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ' (350)।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਹੁਣ ਉਹ ਵਧੇਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਈ' (448), 'ਕੰਮ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਗ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਈ' (412)। ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ 'ਵਾਧੂ ਘਾਟੂ' ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੇ ਇਹੀ ਯਥਾਰਥ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ—ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ 'ਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਉਹ 'ਘਾਟੂ' ਹੈ, ਨਾਲੋਂ ਦੁਨੀਆ ਲਈ 'ਵਾਧੂ' ਬੋਲੋੜਾ ਹੈ।

ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਖਿਲਾਫ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ ਜੋ ਨਰਿੰਦਰ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਣ-ਚਾਰਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਸਰ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬ ਵੀ ਜ਼ੋਰ-ਇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਨਰਿੰਦਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਰਤਾਉ ਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਅਛੂਤ ਜੂਠ ਹੀ ਖਾ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਥਾਲੀ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਜੂਠ ਵੀ ਬੁੱਕ 'ਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸੀ; ਕਈ ਵਾਰ ਦਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਡੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ। ਸਬਜ਼ੀਏ ਟੁਕੜੇ 'ਚ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਸੀ ਜਾਂਦੇ'। ਤੋਚੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ...।

...ਤਾਂ ਹੀ ਈਸਾਈ (ਸਵਾਲ) ਸੰਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰੱਬ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ? ਨਰਿੰਦਰ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਉਹਦੇ ਵਲਾਇਤੀ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਹੈ।

(ਈਸਾਈ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਬਦੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਜੇ ਰੱਬ ਬਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਉਹ ਬਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਯਾਯ theodicy ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਕੁਸ਼ਤ-ਓ-ਖੂਨ 'ਤੇ ਇਕ ਪਲ ਰੋਸ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੈ, ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨ ਆਇਆ ? ਪਰ ਅਗਲੇ ਪਲ, ਅਗਲੀ ਪਾਲ 'ਚ ਇਹਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਕਰਤਾ ਤੂ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ। ਤੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰੋਸ ਨਜਾਇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਕਈ ਦੇਸੀ ਲਫਜ਼ ਉੱਜੇ ਦੇ ਉੱਜੇ ਅਪਣਾ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ dekho। ਦੋਧੇ bandana ਬਾਂਧਨੂ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੰਗਿਆ ਰੁਮਾਲ। ਇੰਝੇ ਸਹੋਤੇ ਨੇ ਨਾਵਲ 'ਚ 41 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ, ਰਤਾ ਉਚਾਰਨ ਬਦਲ ਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੰਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬੇ-ਧਿਆਨੀ 'ਚ ਗਿਣਨੋਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ dhal-ਦਾਲ; lugh-ਲੋਕ; charoo-ਝਾੜੂ; lagi-ਲਾਗੀ; dia lamp-ਦੀਵਾ; puth-ਪੁਤ; beiti-ਬੇਟੀ; gully-ਗਲੀ; khanda-ਖੰਡਾ; kara-ਕੜਾ, Rabbah-ਰੱਬਾ।

ਸਹੋਤੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਠਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਸਬੱਬੀਂ ਸਹੋਤਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਓਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲਾਇਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਧਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਅ-ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ, ਛੇ-

ਸੱਤ ਸਾਲ ਵਲਾਇਤ 'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

Did you not hear ? ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ?; Who is asking you to ? ਤੈਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ? We can't make anything of our selves here ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। I rather think that's for me to decide ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਐ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ। He clicked fingers for the money ਝੱਟ ਪੈਸੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾਈ। This is when we earn ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮਰ ਐ। Just say God's name and all will be well ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊਗਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁੱਤੀ ਲਈ Panjabi brogues ਲਿਖਿਆ ਹੈ। It's between than and God now. ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।

ਤੱਕਣੀ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਪੇਤਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਸਹੋਤੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਹਾਰਕ ਦਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹਦੀ ਵਰਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਭੇਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਥੀ-ਵੀਲਰ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹਾਰਨ ਵਜਾ ਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਡਰਾ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ (54)। ਪਰਵਾਸੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦੀ receptionist ਦੇ ਨਿਤੰਭ (ਚਿੱਤੜ) ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਗੁਸਤਾਖੀ ਦੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਸੀ (225)। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਡਕਾਰ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਸੀ, ਡਕਾਰ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ (108)।

ਪਾਠਕ ਸਹੋਤੇ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਵਰਣਨ (107) ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਜ਼ੋਰ-ਇ-ਕਲਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਤਾਜ਼ਾ ਉੱਤਰੇ ਪਰਵਾਸੀ ਗੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ (196) ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਕਮਾਈ ਬੇਰੁਖੀ ਨਾਲ 'ਹਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਾ ਅਸਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ (169-70)।

ਅਵਤਾਰ (operation) ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਟੋਂਹਦਾ, ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਪਸੀਨੇ ਪਸੀਨੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੰਝੂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ (179)। ਸਾਡੀ ਬੰਸੇ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਪੇਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੰਨ ਦੁਖਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਡਾਕਟਰ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਨਾਦਰ ਹੋਣੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਚਲੋ, ਇਹਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਮਿਸਾਲ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ।

ਸਹੋਤਾ ਚਲਦੀ (current) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। gennel ਛੱਤੀ ਵੀਹੀ ਲਈ Derbyshire ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਥੇ trousers ਨੂੰ necks ਕਹਿਣਾ ਉੱਤਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੂੜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ bin ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਯਾ binning ਬਣਾ ਇਹਨੂੰ ਡੱਬੇ 'ਚ ਕੂੜਾ ਪਾਉਣਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। Dubet ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਆਇਆ ਲਫਜ਼ ਫੁੱਲਵੇਂ ਕੋਟ ਲਈ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇੰਜ ਹੀ clackety ਮਸ਼ੀਨ 'ਚ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। Static ਤਾਂ ਸੰਚਾਰ ਜੰਤਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਵਰਤ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਸੁਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। hunker ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬਹਿਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਦੇਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪਾਠਕ ਨੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣੀ। ਇੰਝ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਸਮਰੱਥਾ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੰਮ-ਪਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿੱਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੰਮ-ਸਾਹੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੋਤੇ ਦੀ ਸੁਆਦਲੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਬੇਨਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਹੋਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਲਾਇਤ 'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਸਹੋਤੇ ਦੇ ਲੈਵਲ (ਸਤਰ) 'ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਦੇ ਸੋਧ ਨੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਉੱਚ-ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਮਕਸੂਦਪਰੀ ਡਰਬੀ 'ਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਮੁੜ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣੇ ਪੈਣੇ ਹਨ।

•••

• ਚੋਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਕੇ

ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਟਾਂਗਾ
ਉੱਚਾ ਪੁਲ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਛਾਂਟਾ ਲਹਿਰਾਇਆ, ਕਿਹਾ—
'ਚੱਲ ਓਥੇ ਘੋੜਿਆ! ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲ ਓਥੇ!'

ਤਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਟਾਂਗਾ ਰੁਕਵਾਇਆ
ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਇਆ
ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਦਾ ਕਰਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਗੱਲ
ਵੱਡੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਸੀ

ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ!

ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਸਕੂਲ 'ਚ ਦੁਆ ਵੇਲੇ ਬੋਲਦੇ ਸਾਂ :
'ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਪੁੱਠੀਆਂ ਚਾਈਆਂ ਨੇ
ਬੇਦਰਦ ਕਰਾਈ ਹਿਟਲਰ ਨੇ
ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਤੋਪਾਂ ਬਰਸਾਈਆਂ ਨੇ'

ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ!

ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੇ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੇ
 ਘੰਟਾ-ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ
 ਅਸੀਂ ਚੰਦ ਸੋਢੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸੰਤਰੇ-ਵਿਮਟੇ ਦੇ ਗੋਲੀ ਵਾਲੇ ਬੱਤੇ ਪੀਂਦੇ
 ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਕਾਹਦਾ ਆਉਣਾ ਸੀ !
 ਮੋਚੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਾਲਾ 'ਕੌਮੀ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ' ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ
 ਜਿਥੋਂ ਸਸਤਾ ਉੱਚਪਾਏ ਦਾ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ

‘ਮੁਝ ਕੋ ਤੇਰੀ ਜੁਸਤਜੂ
 ਮੁਝ ਕੋ ਤੇਰੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ...’

ਜਾਂ

‘ਲਬ ਪੇ ਆਤੀ ਹੈ ਦੁਆ ਬਨ ਕੇ ਤਮੰਨਾ ਮੇਰੀ
 ਜਿੰਦਗੀ ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਕੀ ਸੂਰਤੇ ਹੋ, ਖੁਦਾਯਾ ਮੇਰੀ’

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਤਰਾਨੇ ਸਨ

ਚੇਤਿਆਂ ਦੇ ਉਧੜ-ਗੁਧੜੇ ਵਰਕਿਆਂ ਤੋਂ
 ਵਕਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮੇਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
 ਉਹੀ ਕੁਝ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜੋ ਖੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ :
 ਰੁੱਖੀਆਂ-ਖੁੱਥੀਆਂ ਸਵੇਰਾਂ
 ਮੁੜ੍ਹਕੋ-ਮੁੜ੍ਹਦੀ ਦੁਪਹਿਰਾਂ
 ਥੱਕੀਆਂ-ਟੁੱਟੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ
 ਅੱਧ-ਨਿੰਦਰਾਈਆਂ ਰਾਤਾਂ

ਸੁਪਨੇ ਕਿੱਥੇ ਸਨ ?

ਗਰਦਿਸ਼ ਦਾ ਰੇਤ-ਛਲ ਹੀ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਸੀ
 ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਹੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਹੱਸੇ ਹੋਵਾਂਗੇ
 ਯਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੱਜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ
 ਸਸਤੇ ਢਾਬਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ
 ਦੁੱਖ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਉੱਜ ਕਿੱਥੇ ਲੰਘਦੀਆਂ

ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਸਾਂ

ਪਿੰਡੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ

ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਪਸ਼ਮ ਵਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ
 ਜਿਥੇ ਰੈਗਜ਼ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ
 ਇਥੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ
 ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਵੀ ਇਥੇ ਆ ਬਹਿੰਦਾ
 ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ
 ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਸੁਪਨੇ
 ਚੰਗਾ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਈ ਹੁੰਦਾ ਸ਼ਾਇਦ

ਮੌਸਮ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ

ਲਾਲ ਸੂਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹਨੇਰੀ

ਨੀਂਦਾਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ
ਸਾਹ ਸੁੱਕ ਗਏ
ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ !
ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ
ਫਿਰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਕਰਫਿਊ
ਡਰੇ ਲੋਕ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੁਣਦੇ
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਸਿਓਂ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਦੇ—
ਹੈਦਰ ਯਾ ਅਲੀ !
ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ !
ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ !

ਨੌਬਤਾਂ ਨਗਾਰੇ ਵੱਜਦੇ
ਦਿਲ ਧੜਕਦੇ
ਹੁਣ ਅੱਗਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ
ਚੌਫੇਰੇ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚ ਪਏ
ਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੌਲਾਦੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲੱਗ ਗਏ
ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਸੀ
ਭਲਾ ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ ?
ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਸਨ ?
ਕਰਫਿਊ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ
ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੇਖੌਫ਼ ਲਾਂਘੇ ਲਈ

ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਜੋ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਗੁੰਮ ਗੁਆਚ ਗਿਆ
ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ
ਪਸ਼ਮ ਵਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਕਰਮੇ ਡਿਉਢੀ
ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਟੜਾ
ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਸ਼ਰੀਫਪੁਰਾ
ਭਗਤਾਂ ਵਾਲਾ...ਤੇ...ਤੇ
ਮਲਬਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਗੋਲ ਹੱਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ
ਵੱਡੇ ਹਕੀਮ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਬਤਾਂ, ਮਾਜੂਨਾ ਵਾਲੀ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲੀ ਇਮਾਰਤ
ਮਲਬੇ 'ਚੋਂ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਹਕੀਮ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿਹਰਾ
ਤੇ ਉਹ ਜੋ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਰੈਗਜ਼ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਭਰੀ-ਭੁਕੰਨੀ
ਜਿਥੇ ਬਾਪ ਬੈਠਦਾ ਸੀ
ਪਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੜੀ ਹੋਈ, ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੀ ਗੜਵੀ, ਕਿੱਲ-ਕਾਂਟੇ
ਕੰਧਾਂ 'ਚ ਫਸੇ ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਗਾਰਡਰ
ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਵੀ ਏਦਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ
ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਿਆ
ਚੌਮੰਜ਼ਲੇ ਦੀ ਤੀਜੀ ਛੱਤ ਦੀ ਇਕ ਕੰਧ ਨਾਲ
ਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ ਸੜੀ ਹੋਈ ਬੱਕਰੀ
ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ

ਗਾਇਬ ਸਨ ਰੇਸ਼ਮੀ ਬੁਰਕੇ
ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਵਾਸਕਟਾਂ, ਸਲਵਾਰਾਂ

ਪਸ਼ੋਰੀ ਪਗੜੀਆਂ, ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ
ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੀਲੇ ਜ਼ਰਦੇ
ਕੰਧਾਰੀ ਅਨਾਰ, ਚਮਨ ਦੇ ਅੰਗੂਰ
ਧੱਦਰ-ਚੰਬਲ ਦੀ ਮੱਲੂਮ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਰ-ਵਿਹੂਣਾ ਕਾਦਰ ਬਾਬਾ
ਏਥੇ ਈ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਟਾਕੀ
ਜਿਥੇ ਵੇਖੀ ਸੀ 'ਅਨਮੋਲ ਘੜੀ'

ਕੁਝ ਗਲੀਆਂ ਪਰ੍ਹੇ
ਮਹਿਰਾਬੀ ਵਾਧਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤਿਮੰਜਲੇ ਚੌਮੰਜਲੇ ਸਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਤਣੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਖਸ ਦੀਆਂ ਚਿਕਾਂ, ਰੰਗੀਨ ਪਰਦੇ
ਏਥੇ ਰਾਤਾਂ ਵੇਲੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਹਜਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਫ਼ਰੀਹੀ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ
ਚੌਰ ਯਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ
ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਇਤਰ ਫੁਲੇਲ
ਮਹਿਕਦੇ ਪਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉੱਡਦੀ

ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ
ਜਦ ਵੀ ਕਦੇ ਏਧਰੋਂ ਲੰਘਿਆ
ਪੁੰਗਰੂਆਂ ਦੇ ਛਣਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫਿਜ਼ਾ 'ਚ ਗੂੰਜਦੀ ਲੱਗਦੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ 'ਚ ਹੀ ਕਿਤੇ
ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰ ਮੋਰਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਹੇਤੀ ਸੀ ਮੋਰਾਂ
ਹਾਥੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ
ਕਹਿੰਦੇ ਰੋਪੜ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵੇਲੇ
ਜਦੋਂ ਲਾਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੇਮ ਦਾ ਬੇੜੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਥੰਮਿਆ
ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ
ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ-ਨਵੀਸ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—
ਸੋਹਨ ਲਾਲਾ!
ਅੱਜ ਜੇ ਮੋਰਾਂ ਹੁੰਦੀ
ਅਸੀਂ ਵੀ ਏਦਾਂ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਥੰਮਦੇ

ਪਸ਼ਮ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਦੂਰ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਸੀ
ਦਿਉਕੱਦ ਮਹਿਰਾਬ ਵਾਲੀ ਡਿਉਢੀਦਾਰ ਇਮਾਰਤ
ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਸੱਤਾ ਦਾ ਵੈਭਵ
ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਸਾਹਮਣੇ ਚਿੱਟੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਬੁੱਤ
ਇਹਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ
ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਤੰਗ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ

ਚੇਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਕਿਆਂ 'ਤੇ ਖੁਣੀਆਂ ਨੇ
ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ 'ਚ ਅਕਸਰ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ
ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਪੈੜਾਂ ਲੱਭੀਆਂ

ਜੋ ਪੈਰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹੱਲ ਬਣੀਆਂ

ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਗੇਟ ਤੋਂ ਫਰਲਾਂਗ ਕੁ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸੀ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ
ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ
ਬੋਝੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ 'ਰੋਲੇ' ਪੈ ਗਏ
ਕੋਈ 'ਹੱਲੇ' ਕਹਿੰਦਾ ਕੋਈ 'ਉਜਾੜਾ'
ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ

ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਦਾ
ਘਰਾਂ 'ਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਏ
ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਦੇ
ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ
ਬੇਕਸਾਂ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ
ਸਹਿਮੇ ਬਚਪਨ
ਵਿੰਨੀਆਂ ਜਵਾਨੀਆਂ
ਨਿਤਾਣੇ ਬੁਢਾਪੇ
ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਕੱਠ ਇਕੋ ਥਾਂ
ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ
ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਮੁਹੱਬਤ

ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ 'ਆਜ਼ਾਦੀ' ਲੱਦ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਲੋਕ
ਗੱਡੀਆਂ 'ਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬੱਕਰੀ ਵੀ ਸੀ, ਮੇਮਣਾ ਜਾਂ ਲੇਲਾ
ਪੱਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ
ਗੱਠੜੀਆਂ 'ਚ ਤੁੰਨਿਆ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ
ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ
ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ 'ਸਤਰੰਗੀ'
ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ 'ਕੌਮ' ਲੱਦ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, 'ਮਜ਼ਹਬ' ਲੱਦ ਕੇ
ਲੈ ਕੇ ਚੱਲੇ ਸਨ 'ਦੀਨ'
ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਅਸਮਾਨ
ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ

ਇਹ ਜੋ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਦਾਸ ਚੁੰਨੀਆਂ
ਪੁਗਾ ਕੇ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ ਸੌਹਾਂ ਜਾਂ ਪੁਗਾਉਣ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ ?
ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਗੱਭਰੂ
ਕੌਲ ਪੂਰੇ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ?
ਜਾਂ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ 'ਕਰਾਰ
ਗੱਡੀਆਂ 'ਚ ਹੋਣਗੇ ਦੀਵੇ ਲਾਲਟੈਨਾਂ
ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਰੱਖੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ
ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ ਦੀਵੇ !
ਜੋ ਜਗਦੇ ਤਾਂ ਨੇ, ਦਿਸਦੇ ਨਹੀਂ

ਤੁਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ ਵਾਹਗੇ ਵੱਲ
ਵਾਹਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ

ਜਿਸ ਦੇ ਉਰਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ
ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੀਕ ਸੀ, ਗੀਹ ਦੀ ਪੀੜ ਵਰਗੀ
ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਈਆਂ ਹਸਰਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਨੰਗੇ ਪੈਰ
ਦੁਖਦੀਆਂ ਬਿਆਈਆਂ
ਵੀਰਾਨ ਮੀਢੀਆਂ
ਰੋਂਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ
ਵਿਲਕਦੇ ਬਾਲ

ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਥਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ
ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੱਥੇ
ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲੇਖ
ਫੁੱਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ
ਟੁੱਟੀਆਂ ਆਸਾਂ
ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ
ਲੱਤਾਂ 'ਚ ਖੱਲੀਆਂ
ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਰੜਕਾਂ

ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝੇ
ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਡਿੱਗੇ
ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਜੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ
ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਆਪ ਲਿਖਦੇ
ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ
ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਗਲੋੜੀਆਂ ਕਰਦੇ

‘ਪਾਪ ਦੀ ਗੰਢ’ ਵਾਲੇ ਵੀ
ਲੀਕ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਖੰਗੂਰਦੇ
ਭਵਨਾਂ 'ਚ ਬਸੇਰਾ ਕਰਦੇ
ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਛੱਡਦੇ
ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਕੱਢਦੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਵੀ ਸਾਫ਼
ਪਾਣੀ ਵੀ
ਇੱਛਿਆਧਾਰੀ—ਆਦਮ ਬੋ! ਆਦਮ ਬੋ! ਕਰਦੇ
ਪਰਿਵਾਰਵਾਦੀ
ਯੱਭਲ, ਬਘਲੋਲ, ਅੱਧਪੜ੍ਹ ਔਲਾਦਾਂ
ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਂ ਦੀ ਉਗਲ ਫੜੀ
ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਓ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ
ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੰਹਦੇ
ਬੋਇਲਮੀ ਦੇ ਪੁਤੂ ਵਜਾਉਂਦੇ
ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪੜ੍ਹਲ ਬਣਾਉਂਦੇ
ਸਾਧ ਸੱਤ ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ
ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਤਗਮੇ ਧਰਦੇ

ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਵਾਹਗਾ ਲੰਘਦੇ
ਆਰ-ਪਾਰ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੇ
ਕਹਿੰਦੇ : ਉੱਤਰ ਕਾਟੋ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਾਂ
ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉੱਤਰਦੇ, ਉੱਤਰਦੇ-ਚੜ੍ਹਦੇ

ਵਾਹਗੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਹੁੰਦੀ
ਬੂਟ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦੇਂਦੇ
ਕੱਸੇ ਹੋਏ
ਤਣੇ ਹੋਏ
ਚਿਹਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੂਰਦੇ
ਮਿੱਟੀ ਉੱਡਦੀ
ਲੋਕ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ
ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ

ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਦੇਸ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ?
ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁੰਡ ਨੇ ਨਿਗਲ ਗਏ ?
ਉੱਜੜ ਗਏ ਮੁਰੱਬੇ ?
ਸੜ ਗਏ ਕੁੱਲੇ ?
ਲੁੱਟੇ ਗਏ ਸੁਹਾਗ ?
ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਣ ਵੱਢੇ ਗਏ
ਗਰਭਵਤੀਆਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾਟੇ ਗਏ ?
ਭਰੂਣ ਬਰਛਿਆਂ 'ਤੇ ਟੰਗੇ ਗਏ ?

ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਲੀਕ
ਜਿਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਤਾਂਡਵ ਨੱਚਿਆ ਗਿਆ
ਗੁਰਦੇਵ ਰੁਪਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸ਼ੀਸ਼ਾ' 'ਚੋਂ
ਹੁਣ ਵੀ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵੱਢੇ ਗਏ ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਦਿਸਦੇ
ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ
ਅਜੇ ਵੀ ਕਮਲਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਰਿਹਾ
ਤੇ ਲੋਕ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਵਿੰਹਦੇ...

ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ
ਮੋਹ ਦਾ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਵੇਖਣ ਲਈ
ਮੇਰੀ ਤਮੰਨਾ
ਅੱਜ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ !
ਬੇਕਰਾਰ !!

•

ਸੰਪਰਕ : 098113-98223

ਪਿਆਰ ਦੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਦੀਵਾ

ਸੁਖਪਾਲ

ਚੇਤਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਟੋਰਾਂਟੋ ਵਿਚ ਕਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਅਸਮਾਨ ਸਲੇਟੀ, ਤਾਪਮਾਨ ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਦਰਜੇ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਢੇਰ ਨੌਂ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਮੌਸਮ ਦੀ ਜਕੜ ਭੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਚੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਫ਼ਰਵਰੀ ਵਿਚ ਕੀ ਚੰਗਾ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ? ਏਸ ਮਹੀਨੇ ਡਾਰਵਿਨ ਅਤੇ ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਫ਼ੈਜ਼ ਵੀ 13 ਫ਼ਰਵਰੀ 1911 ਨੂੰ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ... ਉਹ ਦਿਨ।

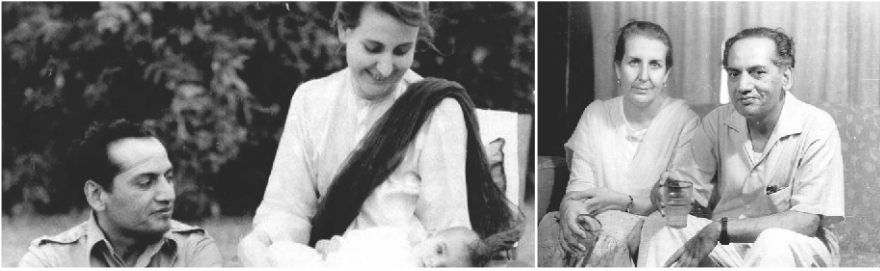
ਮੈਂ ਟੋਰਾਂਟੋ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ 100ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਾਂ। ਫ਼ੈਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ੈਜ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਫ਼ੈਜ਼ ਪੁਲ ਸੀ—ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦ ਪਾਕਿ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵੀ। ਪਰ ਅੱਧਿਓਂ ਵੱਧ ਬੁਲਾਰੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ : ਫ਼ੈਜ਼ ਏਸ ਲਈ ਵੱਡਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ‘ਤਿਲਾਂਜਲੀ’ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ : ‘ਮੁਝ ਸੇ ਪਹਿਲੀ ਸੀ ਮੁਹੱਬਤ ਮੇਰੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾ ਮਾਂਗ’।

ਮੈਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਹਾਂ—ਫ਼ੈਜ਼ ਨੇ ਏਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ—‘ਮੁਝ ਸੇ ਮੁਹੱਬਤ ਮੇਰੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾ ਮਾਂਗ’। ਖੁਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਨੇ ਐਲਿਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਨਿਭਾਇਆ ਵੀ। ਜਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਕੈਦ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਐਲਿਸ, ਜਿਹੜੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉੱਘੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ, ਨੇ ਹੀ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਉਭਰਿਆ ਵਿਰੋਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ।

ਅਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਫ਼ੈਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ—“ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਰਹਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ— ਹਰ ਦਿਸਦੀ ਨੀਂਹ ਨੁਕਸ ਵਾਲੀ ਹੈ...ਇਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੀ ਨੁਕਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ।”

ਫ਼ੈਜ਼ ਦੇ ਰਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ‘ਪਿਆਰ ਦੀ ਨੀਂਹ’ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦਾ ਰਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪਹਿਲ-ਪਿੱਛ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਮੋਹ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਕੰਢਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕੋ ਰਵਾਨੀ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ :

ਯੂੰ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਲਝਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜ਼ੁਲਮ ਸੇ ਖ਼ਲਕ
ਨ ਉਨਕੀ ਰਸਮ ਨਯੀ ਹੈ ਨ ਅਪਨੀ ਗੀਤ ਨਯੀ

ਫੈਜ਼ ਅਤੇ ਐਲਿਸ

ਯੂੰ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਿਲਾਏ ਹੈਂ ਹਮਨੇ ਆਗ ਕੇ ਫੂਲ
ਨ ਉਨ ਕੀ ਹਾਰ ਨਯੀ ਹੈ ਨ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਨਯੀ

ਇਸੀ ਸਬਬ ਸੇ ਫਲਕ (ਅਸਮਾਨ) ਕਾ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ
ਤੇਰੇ ਫ਼ਿਰਾਕ (ਵਿਛੋੜੇ) ਮੇਂ ਹਮ ਦਿਲ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ

ਗਰ ਆਜ ਤੁਝਸੇ ਜੁਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਕਲ ਬਹਮ (ਇਕੱਠੇ) ਹੋਂਗੇ
ਯਿਹ ਰਾਤ ਭਰ ਕੀ ਜੁਦਾਈ ਤੋ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ

ਗਰ ਆਜ ਔਜ ਪਿ ਹੈ ਤਾਲਿਹ-ਰਕੀਬ (ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਤਕਦੀਰ) ਤੋ ਕਿਆ
ਯਿਹ ਚਾਰ ਦਿਨ ਕੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ

-ਵਤਨ, ਫ਼ਰਵਰੀ 2011, ਫੈਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਫੈਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਕੈਦ ਜਾਂ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਐਲਿਸ ਨੂੰ ਵੀ !
ਫੈਜ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੱਭਦਿਆਂ ਉਹਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੱਥ ਲੱਗਦੀ ਹੈ : ਪਾਬਲੋ ਨੇਰੂਦਾ ਨਾਲ।

ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਨੇਰੂਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ 1985 ਦਾ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਗਰਾਸ਼ਰੀਆ ਮਾਰਕੁਏਜ਼ “The Greatest Poet of Twentieth Century in any Language” ਆਖਦਾ ਹੈ। ਹੈਰਲਡ ਬਲੂਮ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 26 ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ‘ਪੱਛਮੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰ’ ਹਨ। ਨੇਰੂਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਲੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੱਖ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਜਨਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਚਿੱਲੀ ਵਾਸੀ ਡਿਕਟੇਟਰ ਪਿਨੋਚੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਫ਼ਿਊ ਭੰਨ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਨੇਰੂਦਾ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਾਨਣ ਲਈ ਕੀ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਪਿਆਰ-ਕਵਿਤਾ ‘ਲੋਕ-ਇਨਕਲਾਬ’ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ?
ਨੇਰੂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣਨ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਅਰਜਨਤੀਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਡੇਲੀਆ ਦ’ ਕੈਰਿਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ : “ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।
ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ।”

ਨੇਰੂਦਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ, ਸੋਹਣੀਏ
ਤੇਰੇ ਬਿਨਾ ਹੋਣਾ...
ਤੇਰੇ ਓਸ ਜਾਣ ਬਿਨ ਹੋਣਾ

ਜਿਹੜਾ ਭਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਚਾਨਣ ਚੀਰੇ ਨੀਲੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗਰਾਂ
ਪੁੰਦ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ 'ਚੋਂ ਤੇਰੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਬਿਨ ਹੋਣਾ
ਬਿਨ ਮਸ਼ਾਲ ਦੇ ਹੋਣਾ ਜਿਹੜੀ ਚੁੱਕੀ ਤੂੰ ਹੱਥ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਪਰ

ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਨ ਸੁਨਹਿਰੀ ਆਭਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਨਾ
ਉਸ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਜਗਦੇ ਮੁੱਢ ਬਿਨ ਹੋਣਾ ਜਿਸ ਦੇ
ਖਿੜ ਖਿੜ ਜਾਵਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ

ਪਰ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਅਲੋਕਾਰ ਹੈ!
ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਆ ਜਾਣਾ
ਚਾਣਚੱਕ ਹੀ
ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ
ਕਿਵੇਂ ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੇ ਜਿੰਦੜੀ ਮੇਰੀ

ਕਿੱਥੇ ਜਾਏ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਸੇਕ ਤੇ
ਕਿੰਜ ਹਵਾ ਵਿਚ ਕਣਕ ਝੂਮਦੀ

ਫਿਰ ਉਸ ਮਗਰੋਂ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ...ਕਿਉਂਕਿ...ਰੈਗੀ ਏਂ ਤੂੰ
ਹੈਂ ਤੂੰ...ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਹਾਂ...ਮੈਂ ਤੂੰ ਆਪਾਂ
ਤੇ ਇਹ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ
ਤੂੰ ਮੈਂ...ਆਪਾਂ...ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ

ਏਹ ਓਹੀ ਨੇਰੂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਨੇਰੂਦਾ ਅਤੇ ਫੈਜ਼

ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਹਨ ਏਥੇ...ਇਕੱਲੇ
ਕਬਰਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਵਾਜ਼ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ
ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਹਨੇਰੀ ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ
ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤਕ ਜਾਂਦਿਆਂ...

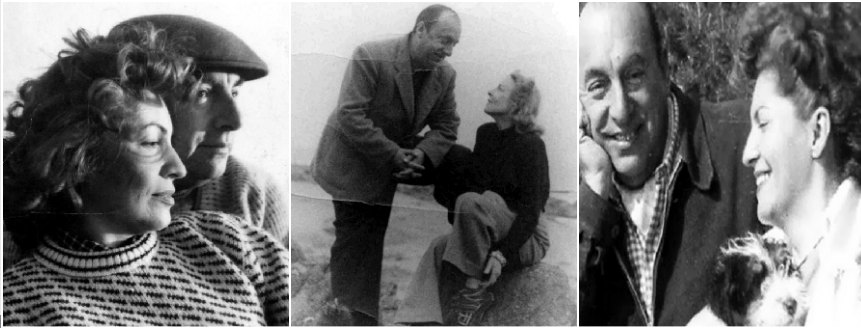
ਪਿੰਡ ਨੇ ਏਥੇ
ਠੰਢੀ ਚੀਕਣੀ ਚੰਬੜ ਚੰਬੜ ਜਾਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੇ
ਏਨ੍ਹਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਲੁਕੀ ਹੈ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਭੌਂਕ ਵਾਂਗ
ਸਿੱਲ੍ਹੀ 'ਵਾ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਂਗ...

ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪੈਰੋਂ ਸੱਖਣੀ ਜੁੱਤੀ ਵਾਂਗ
ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਉਂਦੀ ਉਸ ਮੁੰਦਰੀ ਨਾਲ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਂਗਲੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਗ ਉਸ ਵਿਚ
ਚੀਕਦੀ ਹੈ ਮੌਤ...ਮੂੰਹ ਜੀਭ ਤੇ ਗਲ ਬਿਨ ਹੀ
ਪੈੜ ਚਾਪ ਸੁਣ ਜਾਂਦੀ ਫੇਰ ਵੀ ਏਹਦੀ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂ ਸਾਂ ਵਾਂਗ
ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੱਕ ਨਹੀਂ, ਸਮਝਾਂ ਘੱਟ ਤੇ ਦਿਸਦਾ ਮਸਾਂ ਮੈਨੂੰ

ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮੌਤ ਦਾ ਰਾਗ ਗਿੱਲੇ ਜਾਮਨੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ
ਏਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹਰਾ ਤੇ ਏਹਦੀ ਦਿੱਖ ਹਰੀ
ਝੰਬੀ ਹੋਈ ਸਰਦੀ ਵਰਗੀ...

ਮੌਤ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਝਾੜੂ ਦਾ ਵੇਸ ਪਾ ਜਗ ਅੰਦਰ
ਫਰਸ਼ ਪੁੰਝਦਾ ਲੋਥਾਂ ਲੱਭਦਾ ਝਾੜੂ ਜੀਭ ਹੈ ਮੌਤ ਦੀ
ਮੌਤ ਦੀ ਸੂਈ ਧਾਗਾ ਲੱਭਦੀ

ਪਾਬਲੋ ਨੇਰੂਦਾ ਅਤੇ ਡੇਲੀਆ ਦੀਆਂ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ

ਮੌਤ ਲੁਕੀ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਮੰਜਿਆਂ ਵਿਚ
 ਸੁੱਤੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਤੇ ਕਾਲੇ ਕੰਬਲਾਂ ਅੰਦਰ
 ਚਾਣਚੱਕ ਮਾਰਦੀ ਫੂਕ ਤੇ ਮੰਜੇ ਤੈਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ
 ਜਿਥੇ ਮੌਤ ਖੜ੍ਹੀ ਉਡੀਕਦੀ ਸਾਨੂੰ
 ਐਡਮਿਰਲ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾ ਕੇ...

ਨਰੂਦਾ ਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ : ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਨਾਲ ਤਿੱਖੀ ਹੋਈ। ਕੀ ਮਾਰਕਸ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ? ਮੈਂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਫੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਛੀ ਖ਼ਾਲੀ ਚੁੱਪ ਸਫ਼ੇਦ ਥਾਂ—ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਸਰਾ ‘ਕੈਪੀਟਲ’ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੱਧਾ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ‘ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ‘ਚੋਂ। ਜੈਨੀ ਦੇ ‘ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ’ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਾਰਲ ਤੇ ਜੈਨੀ ਨੇ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਮਗਰੋਂ 1843 ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੈਨੀ 29 ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ 25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਹਨੀਮੂਨ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਜੈਨੀ ਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨਾਲ 45 ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਜਦ ਮਾਰਕਸ ‘ਕੈਪੀਟਲ’ ਲਿਖਣ, ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਫੋਲਣ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਜੈਨੀ ਨੇ ਅੱਤ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਸਾਂਭੇ ਤੇ ਚਾਰ ਗੁਆਏ। ਜੈਨੀ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੱਥੀਂ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਓਦੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਗ-ਵੱਸ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤ ਵਿਚ ਜੰਮੀ, ਕਬਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕੋਟ ਖਰੀਦ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਵੇਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ। ਜੈਨੀ ਜਿਗਰ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ 1881 ਵਿਚ ਮਰ ਗਈ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਮਸਾਂ ਸਵਾ ਸਾਲ ਹੀ ਜੀਵਿਆ। ਜੈਨੀ ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਸੀ। ਜੈਨੀ ਲਈ ਉਹਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ :

ਜੈਨੀ ! ਕੀ ਤੂੰ ਪੁੱਛੋਗੀ
 ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ?
 ਅਰਥ ਕੀ ਲੁਕਿਆ ਏਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ?
 ਆਹ ! ਨਿਰਾਰਥ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ
 ਕਹਿਣਾ ਆਖਣ ਲੱਗਣਾ ਵੀ ਬੇਅਰਥ ਲੱਗਦਾ !

ਜੇ ਤੱਕੋਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ
 ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਚਾਨਣ ਭਰੀਆਂ
 ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੌਸ਼ਨ
 ਤੇ ਸੂਰਗਾਂ ਦੇ ਤਲੋਂ ਡੂੰਘੀਆਂ

ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ ਆਣ ਮਿਲਣਗੇ
ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਕਰ ਲਵੇਂ ਹੌਸਲਾ
ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ
ਸਹੀ ਜੀਣ ਦਾ
ਨਾਲੇ ਜਾਣ ਲਵੇਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਰਗ
ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਵਸਦਾ
ਬਸ ਇਸ ਹੱਥ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਤੱਕ
ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉੱਤਰ ਆ ਮਿਲਣਗੇ

ਜਦ ਤੇਰੇ ਹੋਠਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸਾਹ
ਇਕ ਨਿੱਘਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਮਸਤੀ ਅੰਦਰ ਚੁੱਭੀ ਲਾਈ
ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਰੁੜ੍ਹਿਆ

ਹੱਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਤੇ ਤਾਰਾਂ
ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੀ ਧੁਰ ਡੂੰਘਾਣ ਤਕ
ਜੀਕਰ ਕੋਈ ਦੇਵ ਮਹਾਂ ਜਾਦੂਗਰ ਬਿਜਲੀ
ਤੇ ਸੰਮੋਹਣ ਨਾਲ ਵਿਖਾਵੇ ਕੌਤਕ ਨਿਆਰਾ...
ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਕਰਨ
ਇਹ ਯਤਨ ਨਿਸਫਲਾ ਤੇ ਬਹੁ ਭਾਰਾ
ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ
ਜੋ ਅਨੰਤ ਹੈ

ਜੋ ਹੈ ਤਾਂਘ ਦੀ ਵੇਦਨ ਵਰਗਾ
ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ
ਸਰਬੱਤ ਵਰਗਾ

ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ—ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੈਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵੀ ਰੱਜ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਲੜਦੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਈ ਵੀ ਏਹ ਆਖਣਾ ਸਹਿਜ ਸੀ: ‘ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਓ’...ਇਕ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣੀ ਸੁਨਣੀ ਅਸਹਿਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

‘ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਇਨਕਲਾਬੀ’ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੁਰਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨਾਜ਼ਿਮ ਹਿਕਮਤ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਜ਼ਿਮ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਲੋਰਕਾ, ਮਾਇਕੋਵਸਕੀ ਅਤੇ ਨਰੂਦਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਬਚਿਆ। ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਪਿਕਾਸੋ ਤੇ ਸਾਰਤਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤੁਰਕੀ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਰੂਸ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ ਏਹ ਸਤਰਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਢੁਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ਇਹ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਚਾਰਦੇ
ਪਰ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਆਲੂ

ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਜੈਨੀ

ਰੋਹ ਨਾਲ ਭਰੇ ਏਸੇ ਨਾਜ਼ਮ ਨੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮੋਹ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਪੀਰੇ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਸਾਵੇ ਸਾਵੇ ਨੈਣ ਮੇਰੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ
ਸਾਵੇ, ਜਿਉਂ ਪੱਟ ਪਾਣੀ ਭਿੱਜਿਆ
ਸੋਨ-ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਜਿਉਂ
ਤਰਦਾ ਸਾਵਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ
ਕੇਹਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੋਸਤੋ !

ਨੌਂ ਵਰ੍ਹੇ ਇਹ ਪੂਰੇ
ਨਾ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਹ ਸਕਿਆ ਹਾਂ
ਨਾ ਉਸ ਛੁਹਿਆ ਮੈਨੂੰ
ਮੇਰਾ ਜੋਬਨ ਏਥੇ (ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ) ਢਲਿਆ
ਓਸਦਾ ਜੋਬਨ ਓਥੇ ਢਲਿਆ

ਜਾਨੇ ਜਹਾਂ !
ਤੇਰੀ ਗੋਰੀ ਗੋਰੀ ਗੋਲ ਸੁਰਾਹੀ ਗਰਦਨ
ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਝੁਰੜਾ ਗਈ ਹੈ
ਕਿਉਂ ਜੋ ਨੌਂ ਵਰ੍ਹੇ ਇਹ ਪੂਰੇ
ਨਾ ਛੁਹਿਆ ਅੜੀਏ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ
ਨਾ ਤੂੰ ਛੁਹਿਆ ਮੈਨੂੰ

ਨਾ ਹੀ ਏਦਾਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋਏ
ਮੌਤ, ਬੁਢਾਪਾ—ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ
ਮਾਸ ਦੇ ਇੰਝ ਝੁਰੜਾ ਜਾਵਣ ਨੂੰ
ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਨਾਂ ਦਿਓ !
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਹੇਠ ਤਾਂ ਓਹੀ ਆਉਂਦਾ
ਪਿਆਰ ਦੀ ਜੀਹਨੂੰ ਜਾਚ ਨਾ ਹੋਵੇ

(ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਹਿਦ ਕਟੋਰੀ', ਅਨੁਵਾਦ : ਸੋਹਣ ਢੰਡ)

ਇਹ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਉਹ ਕਰੁਣਾ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਥਾਂ-
ਥਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਜ਼ਮ 'ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਚਾਈਲਡ' ਵਿਚ ਕੂਕਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ
ਖਲੋਂਦਾ ਹਰ ਬੂਹੇ 'ਤੇ
ਪਰ ਕੋਈ ਸੁਣਦਾ ਨਾ ਮੇਰੀ ਚਾਪ
ਮੈਂ ਦਰ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ
ਪਰ ਦਿਸਦਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ
ਕਿ ਮਰ ਗਿਆ ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਹੁਣ

ਮੈਂ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਂ ਬਸ
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਦੇ ਉਸ ਦਿਨ
ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੀ
ਬੱਚੇ ਜਦ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਫਿਰ...

ਘੁੰਮਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਲੂਹ ਦਿੱਤੇ ਵਾਲ ਮੇਰੇ

ਨਾਜ਼ਿਮ ਹਿਕਮਤ

ਅੱਖਾਂ ਮੱਧਮ ਪਈਆਂ ਫਿਰ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
 ਮੌਤ ਨੇ ਮੇਟ ਦਿੱਤਾ
 ਫਰਕ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ
 ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ ਘੁੰਮਦੀ ਵਾਅ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ
 ਮੈਨੂੰ ਫਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ਹੁਣ ਨਾ ਚੌਲ
 ਨਾ ਮਠਿਆਈਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਰੋਟੀ ਦੀ
 ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਿ
 ਬੱਚੇ ਜਦ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਪਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ
 ਚੈਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ
 ਤੁਸੀਂ ਲੜਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਲੜਕੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ
 ਕਿ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ
 ਇਸ ਜਗ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦੇ ਵੱਸਣ
 ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਹੱਸਣ ਤੇ ਖੇਡ ਸਕਣ...

ਮੈਂ ਨਾਜ਼ਿਮ ਹਿਕਮਤ ਦਾ ਮੁਲਕ, ਤੁਰਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਟੁੱਟਣ 'ਤੇ ਜਨਮੇ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਸਮ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਤਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮੱਧ ਪੂਰਬ। ਏਸ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਠੰਡਾ ਕਰਦਾ ਕਾਲਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਮੈਡੀਟੇਰੇਨੀਅਨ ਸਮੁੰਦਰ। ਦੋਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਘਿਰੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਹੈ ਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਬਨਾਨ, ਜਾਰਡਨ ਤੇ ਇਸਰਾਈਲ। ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਲੀਕਾਂ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਲੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜੇ ਲੱਗ ਹੀ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਲੀਕ ਹੋਰ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਵੇ—ਫਲਸਤੀਨ ਦੀ।

ਫਲਸਤੀਨ ਦਾ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਮਹਿਮੂਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : “He is the epitome of a political poet who is a man of action, and his action is poetry.”

ਮਹਿਮੂਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੋ ਆਖਦਾ ਹੈ : “ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤਕ ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਫਲਸਤੀਨੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ”।

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਫਲਸਤੀਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸਤਰ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਫਲਸਤੀਨ ਦਾ ਦੁੱਖ, ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੱਸਣ ਲਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਆਪਣੀ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੰਬਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਬਾਹੀ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਇਕ ਵਾਕ ਨੂੰ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜਦ ਜਦ ਸੁਣਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਹਾਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ।

ਮਹਿਮੂਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਆਸ’ ਫਲਸਤੀਨ ਵਾਸਤੇ ਲੜਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਇਉਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਤੇਰੀ ਕੌਲੀ ਵਿਚ ਬਚੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਬੂੰਦਾਂ
 ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ
 ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ ਹੀ ਬਚ ਜਾਵੇ ਤੂੰ ਉੱਠ ਵਰਜ ਦੇ
 ਏਹ ਮੱਖੀਆਂ
 ਕੁਝ ਵੇਲਾਂ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਨੇ
 ਕੱਚੇ ਕੱਚ ਅੰਗੂਰ
 ਉੱਠ ਤੂੰ ਰੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜੀਅ ਕਿ ਪੱਕ ਸਕਣ ਏਹ
 ਬਚੇ ਅੰਗੂਰ
 ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇਰਾ ਘਰ ਬੁਹਾ

ਤੇ ਆਸਣ

ਉੱਠ ਤੂੰ ਰੋਕ ਹਵਾ ਠੰਢੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੇ
ਸੌਂ ਸਕਣ
ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਗਰਦਿਸ਼
ਕਰੇ ਲਹੂ
ਉੱਠ ਤੂੰ ਰੋਕ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਕਿ ਗਰਦਿਸ਼ ਕਰਦਾ
ਰਹੇ ਲਹੂ
ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਅਣਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ ਕਰੇ ਉਡੀਕ
ਸਵੇਰ ਦੀ
ਹਾਲੇ ਵੀ ਤੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਲੱਕੜ ਉਸ ਦੀ
ਨਿੱਘ ਲਈ
ਅਜੇ ਪਤੀਲੇ ਚਾਹ ਪਈ ਉਬਲੇ, ਅਗਨ ਬਲੇ
ਨਿੱਘੀ ਨਿੱਘੀ...

ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੱਚਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਖਦਾ : 'ਸਾਡਾ ਇਕ ਵੀ ਬੱਚਾ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਝਪਕੇਗਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਬੂੰਦ ਤਕ ਵਹਾਅ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਦ ਤਕ ਫਲਸਤੀਨ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ।' ਮਹਿਮੂਦ ਡਲੂਦਾ ਲਹੂ ਰੋਕਣ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਸਕਣ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਅਰੇ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਮਨ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਤਕ ਚੀਰ ਕੇ ਲੰਮੇ-ਦਰ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਵਰਤੋਂ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਕਹੀਦੀ, ਨਾਅਰਾ ਕਵਿਤਾਨੁਮਾ ਹੋਵੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੀ ਨਾਅਰਾ-ਨੁਮਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਗੁਆ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਬਾਗੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਨਰਮ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ : ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਜਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਤਿਤਲੀ' ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

ਪਿਛਲੇ ਜੰਗ ਦੀ ਟਰਾਫੀ
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਚੌਂਕ 'ਚ ਟੈਂਕ ਪਿਆ ਹੈ
ਕਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਤੋਪ ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦੀਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ
ਚਾਲਕ ਵਾਲੇ ਘੁਰਨੇ 'ਚ 'ਘਰ ਘਰ' ਖੇਡਦੇ ਨਿਆਣੇ
ਜੰਗਲੀਆਂ ਚੇਨਾਂ ਦੇ ਘੁੱਰਿਆਂ ਵਿਚਾਲਿਓ
ਨਰਮ ਹਰੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਵਾਲਾ ਉੱਗ ਰਿਹਾ ਰਿਹਾ
ਸਿਰ ਉਠਾ ਕੇ ਝੁਮਦੇ ਨਿੱਕੇ ਪੀਲੇ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ
ਤੇ ਚੁੰਝਾਂ 'ਚ ਤਿਣਾਂ ਲਈ ਚਿੜੀਆਂ
ਟੈਂਕ ਦੀਆਂ ਚੁਰ੍ਹਾਂ-ਝੀਬਾਂ 'ਚ ਢੂੰਡਦੀਆਂ
ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਲਈ ਥਾਵਾਂ
...
ਅਖੀਰ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾ
ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ

ਤੇ ਬੱਚੇ
ਤੇ ਤਿਤਲੀਆਂ

(ਪੁਸਤਕ 'ਅਨੰਤ ਪਰਵਾਸ' 1996, ਪੰਨਾ 65)

ਮੈਂ ਮਹਿਮੂਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੋਲ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਲੜਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਏਨਾ ਕੋਮਲ ਹੋਵੇ, ਉਹਦਾ ਪਿਆਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਵਰਗਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਾਂਗ ਇਕੱਲਾ ਹੋਵੇਗਾ :

ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਵੀ 'ਕੱਲ੍ਹਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਂਗ
ਏਸ ਸਰਦ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਅੰਦਰ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਦੋ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ
ਇਕ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਮੇਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜੋ ਭੰਗ ਕਰੇ
ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਨੂੰ...

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਦ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ
ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਟੀ ਉੱਪਰੋਂ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬੀ ਲਾਹੁੰਦੀ ਨੂੰ
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਦ ਉਸ ਤਕ ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ
ਵਾਈਨ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਦੇ ਨੂੰ
ਦੋਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਚੁੱਪ ਸੁਚੇਤ ਜਹੇ
ਨਾ ਉਸ ਹੱਥੋਂ ਰੋਟੀ ਭਰਦੀ ਨਾ ਹੀ ਮੈਥੋਂ ਪਾਣੀ ਡੁੱਲ੍ਹੇ
ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜੋ ਭੰਗ ਕਰੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ...

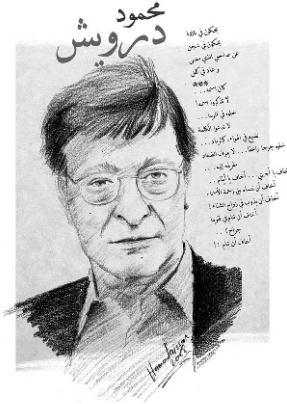
ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ
ਇਹ ਇਕੱਲ ਇਹ ਨਾਜ਼ਕਤਾ ਸਾਨੂੰ 'ਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ?
ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਰਸ ਮੈਂ ਵੀ ਚਖਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ?

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਦ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ
ਸੰਗ ਸੰਕੋਚੀ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਨੂੰ
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਦ ਉਸ ਤੱਕ ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ
ਲੋਈ ਲਾਹ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਧਰਦੇ ਨੂੰ
ਨਾ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਛੇੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ
ਸਾਡੇ ਏਸ ਭੁਲਾਵੇ ਦੀ ਸੁਰ ਕਿੱਦਾਂ ਰਲ ਗਈ !...

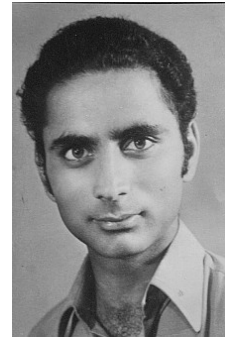
ਸਾਡੇ ਵਾਂਗੂੰ 'ਕੱਲ੍ਹਾ ਸਾਡਾ ਭੋਜਨ ਫਿਰ ਵੀ ਮਿੱਠਾ
ਵਾਜ ਰਾਤ ਦੀ ਨੀਲੇ ਰੰਗੀ
ਪਰ ਨਾ 'ਕੱਲ੍ਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ—ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਹੁਣ 'ਕੱਲੀ
ਰਲ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਸੁਣਦੇ ਪਏ ਹਾਂ ਛਣਕ ਰਾਤ ਦੀ
ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜੋ ਭੰਗ ਕਰੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ...

ਨਾ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ—
'ਵੇਖ, ਮੁਹੱਬਤ ਜਿਉਂਦੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਜਿਹੜੀ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਣ ਜਾਏ ਖਿਆਲ...

ਨਾ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ—
'ਵੇਖ ! ਮੁਹੱਬਤ ਬਣ ਗਈ ਖਿਆਲ...'

ਨਾ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ
 ਨਾ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ
 ਫਿਰ ਵੀ ਜਾਪੇ ਜੀਕਰ ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁਝ
 ਵਾਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ
 ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜੋ ਭੰਗ ਕਰੇ
 ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਸਰ ਚੁੱਕਿਆ ਏਹ ਖਿਆਲ

ਪਾਸ

ਏਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਤਰੇਲਾ ਕਣਕ ਪਿੰਡਾ ਕੂਚਦੀ ਵੇਖੀ ਹੈ
 ਮੇਰੇ ਤੱਕਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਆਉਂਦੀ ਸੰਗ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਹੈ
 ਮੈਂ ਵਗਦੀ ਆਡ 'ਤੇ ਵਿਛਦੀ ਤੱਕੀ ਹੈ ਯੁੱਪ ਚਾਨਣ ਦੀ
 ਮੈਂ ਰਾਤੀਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਬਿਰਛਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਤੱਕਿਆ ਹੈ

ਏਹ ਤਾਂ ਪਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕੁਦਰਤ, ਔਰਤ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜਨੂੰਨੀ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ। ਏਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਪਾਸ ਦਾ ਇਹ ਆਖਿਆ ਮੈਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ :

ਜਦੋਂ ਬੰਦੂਕ ਨਾ ਹੋਈ ਓਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਹੋਏਗੀ
 ਜਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਹੋਈ, ਲੜਨ ਦੀ ਲਗਨ ਹੋਵੇਗੀ
 ਲੜਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਾ ਹੋਈ, ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ

ਸੱਭੇ ਕੁਝ ਲਈ ਪਾਸ ਦਾ ਨਿੰਗਰ ਤੇ ਨੰਗਾ ਮੋਹ ਲੱਭਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਖ਼ਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। 11 ਜੁਲਾਈ 1979 ਦੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ : “ਰਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਬਰਸਾਤ ਤੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਹੋਵੇ। ਤੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ—ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ, ਕੁੜੀ ਕੰਵਾਰੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਬਦੀ ਸੰਗ ਵਿਚਲੀ ਪਿਆਸ, ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹਾ ਭਰ ਦੂਰੋਂ ਤਰਸਣ ਮਗਰਲੀ ਜੱਫੀ ਦਾ ਹੁਲਾਸ, ਮੁੱਦਤਾਂ ਤਕ ‘ਹਾਂ ਜੀ ਹਾਂ ਜੀ’ ਕਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਰਗਾਂ ਤੋਂ ਫੜੇ ਹੋਏ ‘ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ’ ਉੱਤੇ ਕੱਢੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭੜਾਸ ਮਹਿਕਦੀ ਰਹੇ।”

1 ਜਨਵਰੀ 1974 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਅੱਜ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਹੁਸੀਨ ਸੀ। ਰਾਤ ਭਰ ਰਾਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੋਜ ਉੱਤੇ ਤੁਲ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਕਣਕ ਨਾਲ। ਚਾਨਣੀ ਨਾਲ ਰਸੀ ਪਈ ਟੋਕ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨਾਲ। ਚੁੱਪਚਾਪ ਅਨਾਥ ਖੜ੍ਹੇ ਗੱਡਿਆਂ ਨਾਲ। ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਠੰਢ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਹੱਦ ਬਣੀਆਂ ਛੰਨਾਂ ਨਾਲ। ਉਦਾਸ ਪਈਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਨਾਲ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਿਆਣੂ ਕਮਾਦਾਂ ਵੱਲ। ਸੁਖਾਵੀਂ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ ਰੇਤ ਨਾਲ। ਆਰਾਮ ਦੀ ਨੀਂਦ ਕਬਰਾਂ ਹੇਠ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ।” (ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਪੰਨਾ 105, 191)

ਪਾਸ ਜਦ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ‘ਰੱਬ ਜੀ’ ਆਖਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਾਸ ਨੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ : “ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤਦੀ...ਕਵਿਤਾ ਜੇ ਲੋਕ ਹਿਤਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ੈਮੁਖੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਸ਼ੈ ਨਾਲ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਹਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਸਾਹਵੇਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਲਲਕਾਰ ਕੱਚੀ ਪਿੱਲੀ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਰੀ ਮੌਤ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਫੇਰ ਤੋਂ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਵਾਲੀ ਟੁੰਬਵੀਂ ਤਾਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ਕਤ ਲੋਕ ਜਿਉਂਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ।” (ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਲਪਾਸ’, ਸੰਪ. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਪੰਨਾ 28, ਪਾਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਰਿਆਣਵੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ—28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1974)

ਮੈਨੂੰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ : “ਕਵਿਤਾ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਰੱਬ ਲਈ, ਕਦੀ ਕੁਦਰਤ, ਕਦੀ ਚੰਗੀ ਕਦਰ ਕੀਮਤ ਲਈ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ, ਕਦੀ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ।”

ਪਿਕਾਸੋ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਜਾਂ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਦਾ ਖ਼ਲਾਅ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਨਾ ਵਾਪਰੇ ਤਾਂ ਵੈਰਾਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਵੈਰਾਗ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਲਈ ਲਿਖੇ ਕਸੀਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਕੁਲ ਕਵਿਤਾ ਪਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਖ਼ਾਤਰ ਵਿਦਰੋਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਰਥ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਪਿਆਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਸਦਾ ਏਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮੇਤ ਹਰ ਜੀਅ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵੰਗਾਰ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਣ ਜੋਗ ਭੋਜਨ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਜੀਣ ਦਾ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਹੱਕ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਕ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਏਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਉਹਦੀ ਭੁੱਖ ਜਾਂ ਥੁੜ੍ਹ ਤਕ ਹੀ ਘਟਾ ਕੇ ਵੇਖਣਾ, ਉਹਦੀ ਪੀੜ ਜਾਂ ਲੋੜ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ? ਕੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਝਲਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਬੂਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ? ਕੀ ਭੁੱਖੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਭੁੱਖੇ ਬੱਚੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਂ ਜਾਂ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਵੀ ਖੋਹ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਜਿਊਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਨਾ ਹਮਸਾਇਆਂ ਨੂੰ, ਨਾ ਮਰਦ ਔਰਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭਿਅਤਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਕੀ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਨੁੱਖ ਘੜਣਾ ਲੋਕ-ਪੱਖਤਾ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਇਹ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤੇ ਹਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ?

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੁਆਲ ਲੈ ਕੇ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਏਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਏਦਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ : 'ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਮਾੜੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨਾ, ਉਹਦੀ ਕੂਕ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣੀ—ਏਹ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੌਦਾ ਜੀਵ ਪੰਛੀ ਜਾਂ ਜੰਤੂ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੂਰਜ ਜਾਂ ਤਾਰੇ ਹਨ, ਨਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂ। ਤਾਂ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਧਰਤੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਏਸ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣਾ ਕੱਟੜਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ 'ਲੋਕ' ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਸਾਡੀ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਬਣਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰੀਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਉਂ ਕੀਤਿਆਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਮਕਸਦ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਏ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤੇ ਨਾ ਖਿੜਣ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਮਕਸਦ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੱਪਾ ਜਾਂ ਖ਼ਲਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਾ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਨਾ ਜੀਣ ਲਈ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਅਸੀਂ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸ਼ਾਇਦ ਏਹੀ ਗੱਲ ਰੋਮੈਨੀਅਨ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਮਾਰਿਨ ਸੋਰੈਸਕੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਖਰ ਮਾਲਾ' ਵਿਚ ਕਹੀ ਹੈ :

ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਅੱਖਰ ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ
ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਾ
ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬੜਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ
ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਤਿਆਗੀ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ
ਇਹ ਅੱਖਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ

ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਅੱਖਰ ਹੋਰ ਛੁੱਟ ਗਿਆ
ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ 'ਏ' ਸੀ...ਸੋ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਛੇਕੇ ਗਏ
ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਅੱਖਰ ਛੁੱਟ ਗਿਆ

ਹੁਣ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਵ ਉਹਨੂੰ ਸਿਆਣਦੇ ਨਹੀਂ

ਆਖਰੀ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ
ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਦੰਦ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਹਟ ਗਿਆ

ਉਹ ਹੁਣ ਸੁਣਦਾ ਏ, ਵੇਖਦਾ ਏ
ਪਰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ
ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਛੁਟਕ ਗਏ ਨੇ...

(ਸਮਦਰਸ਼ੀ-118, ਯੂਰਪੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 10)

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਏਡਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਪਿਆਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਓਵੇਂ ਹੀ ਸਹਿਜ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਏਹ ਨਾਜ਼ਿਮ ਜਾਂ ਨਰੂਦਾ ਲਈ ਹੈ ?

ਸ਼ਾਇਦ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਬੰਦਾ ਵੱਧ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕ ਓਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੀ, ਡਾਕੂ ਜਾਂ ਨਕਸਲੀ ਜਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਵੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ। ਏਹ ਨਾਇਕ ਲੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਜੀਂਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਜਦ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੋਹਿਲਾ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਹੁਣ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਅਜਿਹੀ ਇੱਟ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰਫ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਵੱਜਣ ਜੋਗੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ; ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲਲਕਾਰ ਖੜਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਾ ਚਸਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਦੂੰ ਘੱਟ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਡੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ—ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੰਘੂਰਾ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਬਕਰਾ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਿਆਰ-ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਵੀ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਤਕੜਾ ਜਾਂ ਦਲੇਰ ਨਾਇਕ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਸੰਗਾਊ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਦੋਵੇਂ ਮੋਹ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰਦੇਵ ਚੌਹਾਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕ’ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ :

ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇੰਦਰਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਲਈ
ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਓਲਡ ਰੀਕਾਰਡ ਰੂਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ
ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਾਲ ਪਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕ ਵੀ
ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਹੋਵੇਗੀ ਆਸ-ਪਾਸ
ਜਿਹੜੇ ਦਮੇ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ ਸੀ ਆਪਣੀ
ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ
ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ
ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਅਜੇ ਕੋਈ ਬਣਨਾ ਸੀ ਕਲਰਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ
ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਹੋਣੇ ਸਨ
ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ
ਕੱਢ ਲੈਣਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹ ਘੁਟਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ

ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
 ਜੇਕਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕ
 ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਓਲਡ ਰੀਕਾਰਡ ਰੂਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੱਲ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚੋਂ
 ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇ ਕੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ
 ਇਸ ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕ ਨੂੰ ਕਢਾ ਲਵਾਂਗਾ
 ਇਸ ਦਮਘੋਟੂ ਹਨੇਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ
 ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਲਾਗਲੀ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਆਵਾਂਗਾ ਵਹਾਅ
 ਕੁੜੀ ਨਾ ਸਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕ ਹੀ
 ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਮੇ ਨਾਲ ਮਰਨ ਤੋਂ ਲਵਾਂਗਾ ਬਚਾਅ...

(ਪੁਸਤਕ 'ਅਕਸਮਾਤ' 2012)

ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਨਿਰਾ ਰੂਪ-ਬਖਾਨ ਹੈ, ਨਾ ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਇਕ-ਪਸਾਰੀ ਅਮੁੱਕ ਬਿਆਨ। ਪਿਆਰ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਿਪਨਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਆਨੰਦ' ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ :

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—
 ਰੁਕ
 ਟੁੱਟ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ
 ਬਹਿ ਲਈਏ ਰਤਾ ਕੁ
 ਆਨੰਦ ਪਰਤ ਆਏਗਾ

ਮੈਂ ਕਿਹਾ—
 ਰੁਕ ਨਾ
 ਜੁੜ ਜਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ
 ਸੰਭਲ
 ਆਨੰਦ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ

(ਪੁਸਤਕ 'ਜਨਮ' 2009)

ਕਵੀ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਤੇ ਵਸੀਹ ਅਰਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਵਾਂ
 ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਵਿਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਧਰਤੀ
 ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਕਰਦੀ ਮੈਨੂੰ...

ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਵਾਂ
 ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਕਾਸ਼
 ਮੈਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਮੈਨੂੰ...

ਪਿਆਰ ਧਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ
 ਆਕਾਸ਼ ਧਰਤੀ ਨੂੰ
 ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੌਣ ਹਾਂ...

ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ...

(ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਆਹੀ ਘੁਲੀ ਹੈ' 2011)

ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਝਾਕ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਬਿਨਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ (ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ) ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ—ਅੱਖ ਹੈ, ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀਣ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ।

‘ਪਿਆਰ’ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ...ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਘੜੀ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਦੇ ਸਨ। ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ੇਡਜ਼ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਈਜਾਦ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਕਣੀ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਹੱਸਣਾ, ਖਿੜਖਿੜਾਉਣਾ, ਠੱਠਾ ਤੇ ਠਹਾਕਾ। ਇਕੋ ਹੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸ਼ੇਡਜ਼ ਹਨ।

ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭਾਵੇਂ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਮਰਦ ਔਰਤ ਦਾ, ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਰੱਬ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ, ਬੰਦੇ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ, ਬੰਦੇ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦਾ, ਬੰਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦਾ—ਸਭਨਾਂ ਨਾਤਿਆਂ ਲਈ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਿਆਰ’ ਹੀ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਏਹੋ ਅਵਸਥਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਏਹੋ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਧਾਰਾ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਭਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਿਆਰ’ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਅਕਤ ਨੂੰ, ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਪੰਛੀ ਨੂੰ, ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਪਹਾੜ ਨੂੰ—ਇਕੋ ਹੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਕੱਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕੇ ਕੇ ਤੱਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਦੋਂ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁੱਧ ਧੋਤਾ ਹੈ। ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਚਿੱਟੀ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਢੇਰ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਪਾਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—‘ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਜਿੰਦੜਾ ਰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ’। ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਹਿਕਮਤ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਜੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਫਿਰ ਜੀਣਾ ਹੋਵੇ
ਮੁੜ ਦਰ ਸਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਵਣ
ਮੁੜ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਦਾਖਲ ਹੋਵਾਂ
ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਰੱਤ ਨੁੱਚੜੇਗੀ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਪਿਆਰ ਭਰੁੰਦਾ
ਜੀਵਾਂਗਾ ਅਲਸਾਇਆ ਹੋਇਆ...

**

(ਅੰਤਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿਕਰਸ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੁਖਪਾਲ)

ਛੋਟਾ ਖੱਫਣ

-ਸੁਖਪਾਲ

ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬਣਤਰ (Anatomy) ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ, ਕਿੰਨੇ ਮਰੇ, ਕੌਣ ਮਰੇ ? ਪਰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ (Physiology) ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਤੇ ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਸਾਕਿਆਂ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਣ। ਚੜ੍ਹਦਾ ਭਾਵੇਂ ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ—ਬਲਵਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੇ। ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਬਸ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸੁਖ—ਉੱਨੀ ਇੱਕੀ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਜਿਹੜਾ (ਮਾਨਸਿਕ) ਲੀਕ ਟੱਪ ਕੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਸ਼ਿਕਾਰ' ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਦਿਸਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੂਜਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਕੁ ਹੀ ਹੈ—'ਆਪਣਾ' ਦਿਖਾਉਣਾ। ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ...

ਜੇ ਅਸਾਂ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਆਪਣਾ' ਜਾਣੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਉਸ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਸਾਡਾ 'ਆਪਣਾ' ਜਾਨਣਾ, ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਪਏਗਾ। ਵਰਨਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣ ਦਾ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਘਨਈਏ ਨੂੰ 'ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ' ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਘਨਈਏ ਨੂੰ ਏਹ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਗਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਸਦਾ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਹ ਕਵੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਘਟਨਾ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜੋ ਵਾਪਰੀ

ਹੈ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਨਾ ਲਿਖੇ, ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਘਟਨਾ ਜਿਹੜਾ ਚੱਕਰ ਚਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਾਇਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਟਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਪੱਥਰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ Watershed Moment ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਕੜ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਠੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਏਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ। ਏਹ ਮੋਰਚਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਂ, ਉਸ ਅੱਗ ਦਾ ਚੰਗਿਆੜੀ ਤੋਂ ਲਟ-ਲਟ ਹੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਜੇਹਾਦੀ ਜੰਗ ਦੀ Watershed Moment ਹੋਵੇ। ਸਮਾਂ ਦੱਸੇਗਾ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਪੱਥਰ ਜੋ ਡਿੱਗਿਆ ਹੈ ਇਹਦਾ ਦਾਇਰਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਕੇ ਹਟੇਗਾ। ਛੋਟੇ ਖੱਫਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਗੋਲੀ ਨੇ ਏਹ ਖੱਫਣ ਜਣਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਆਖ ਲਵੋ ਕਿ ਏਹਦਾ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਨਿੱਕਾ ਜਾਂ ਵੱਡਾ—ਹਰ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਉਹ ਗੀਟਾ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਰਹੀ ਕਵਿਤਾ—ਉਹ ਤਾਂ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਕਿੱਥੇ ਡੁਲ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਏਹਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਦਾ ਕਰਮ ਤਾਂ ਡੁੱਲ੍ਹਣ ਤੀਕ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਣੀ ਨੇ ਵਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ।

...

• ਛੋਟਾ ਖੱਫਣ

ਛੋਟਾ ਖੱਫਣ
ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰਾ...

ਇਸ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਉਸ ਉੱਤੇ
ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਾਇਆ
ਇਸ ਦਾ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਇਆ

ਇਕ ਅਮਾਨਤ ਬਾਲ ਵਰੇਸੀ
ਕੁਦਰਤ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤੀ
ਦੁੱਧੋਂ ਚਿੱਟੀ ਨੰਗੀ ਸੁੱਚੀ
ਅਸਾਂ ਅਮਾਨਤ ਲਹੂ ਵਿਹਾਈ
ਖੱਫਣ ਪਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਰਤਾਈ

ਭਿੰਨੀ ਰੈਣਾ, ਨੰਨ੍ਹੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਸੁੱਤਾ
ਗੋਦੀ ਚੁੱਕਿਆ ਭਾਰ ਨਾ ਲੱਗਦਾ
ਜਿਸ ਪਲ ਦੇਹ ਵਿਚ ਮਿਰਤੂ ਜਾਗੇ
ਹੱਥਾਂ ਕੁ ਜਿੱਡੀ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਿਆਂ
ਦੇਹ ਦਾ ਭਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਜਾਪੇ
ਜਦ ਤੀਕਰ ਲਹੂ ਅੰਦਰ ਵਗਦਾ

ਸਾਨੂੰ ਏਹਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ
ਜਿਉਂ ਹੀ ਦੇਹ 'ਚੋਂ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ
ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਗੇ ਲਹੂ ਦਾ
ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰ...

ਗਰਮ ਲਹੂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਕਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਕਹਿਣਾ
ਇੱਟ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰੋ !
ਧੌਲੀ ਉਮਰੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਕਹਿਣਾ
ਤੇਗ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਲਮ ਖਲ੍ਹਾਰੋ !

ਪਰ ਜਿਸ ਉਮਰੇ
ਹੱਥੋਂ ਹਾਲੇ ਗੋਦ ਨਾ ਛੁੱਟੀ
ਕਲਮ ਦੀ ਮੱਸ ਅਜੇ ਨਾ ਫੁੱਟੀ
ਓਸ ਉਮਰ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਸਮਝਾਈਏ ?
ਵਰ੍ਹਦੀ ਗੋਲੀ—
ਨਿੱਕੇ ਅਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਹੱਥੀਂ
ਕਿੰਜ ਪਰਤਾਈਏ ?

ਆਪਣਾ ਖੱਫਣ ਲੈ ਕੇ
ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਜਾਈਏ ?
ਆਪਣੇ ਖੱਫਣ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ
ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਚੁੱਕੀਏ
ਆਪਣੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਆਣ ਦਬਾਈਏ
ਪਰਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪਾਂ
ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਲੱਗੀਏ
ਵੈਣ ਆਪਣੇ
ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਏ...

ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ
ਦੂਜਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ
ਟੁੱਟਿਆਂ ਭੱਜਿਆਂ ਟੁੱਕਿਆਂ ਵੱਢਿਆਂ
ਢੱਠਿਆਂ ਵੰਡਿਆਂ ਡਿੱਗਿਆਂ ਵੀ
ਆਪਣਾ ਘਰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ
ਸੌ ਗੀਤਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਕੇ
ਬੰਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ...

ਸੀਆ ਸੁੰਨੀ ਸੂਫੀ ਅਹਿਮਦ
ਖੱਤਰੀ ਪੰਡਤ ਵੈਸ਼ ਬਾਣੀਏ
ਕੂਕੇ ਖਾਲਸ ਨਿਰੰਕਾਰੀਏ
ਸੌ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਵੰਡ ਕੇ ਵੀ
ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ...

ਮੋਚੀ ਜੱਟ ਘੁਮਿਆਰ ਲੁਹਾਰ

ਧਰਮੀ ਕਾਫ਼ਰ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ
ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ, ਵੈਰੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰ
ਕਿਸੇ ਲੀਕ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸੇ ਹੋਈਏ
ਬੰਦੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਖ਼ਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ...

ਸ਼ਹਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅੰਦਰ ਐਸਾ
ਕਹਿਰ ਕਮਾਵਣ ਵਾਲਿਆ ਯਾਰਾ !
ਕਿਹੜੀ ਪੀੜ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਏਦਾਂ
ਡੰਗਿਆ ਪੁਣਿਆ ਪੱਛਿਆ ਛੱਟਿਆ
ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਏਦਾਂ ਵੱਟਿਆ...

ਪਤਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ
ਤੇਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਸੂਰੋਂ
ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਾਂਬੂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
ਤੇਰੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ
ਔਂਤਰ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਗ਼ੁਰਬਤ ਦੀ
ਜੂਨੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ

ਤੇਰਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਸਮਝ 'ਚ ਆਵੇ
ਫਿਰ ਵੀ ਏਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ
ਇਕ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਅਨਿਆਂ
ਕੀਕਣ ਸਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ?
ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਫੰਭਾ

ਕਿੱਦਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ?
ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ 'ਦੂਜਾ' ਕਹਿ ਕੇ
ਦੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਦਾ ?

ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਰਾਂ ਨੂੰ
ਘਰਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਨੂੰ
ਅੱਥਰ ਅੱਥਰ ਧੋ ਧੋ ਕੇ ਵੀ
ਤੱਤਾ ਹੋ ਹੋ ਉਬਲ ਉਬਲ ਵੀ
ਲਹੂ ਅਸਾਡਾ ਹਾਲੇ ਤਕ
ਚਿੰਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ
ਏਸੇ ਕਰਕੇ—
ਤੇਰੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਖੱਫਣ ਮੋਢੇ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ
ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਤੈਨੂੰ 'ਦੂਜਾ' ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ

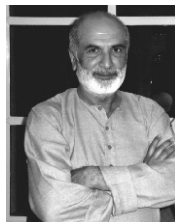
ਨਿੱਕਾ ਖੱਫਣ
ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰਾ...
ਲੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਰ
ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਕਹਿਣਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰਾ
ਏਸੇ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ
ਘੱਲੂਘਾਰਾ...

•
ਈ-ਮੇਲ :

ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ

-ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨ

ਅੱਜ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਬੈਂਡਰੂਮ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੈਂਹਠ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਂਹਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਦਾਂ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਆ ਘੇਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਡੈਸਟਿਨੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡੈਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 25-30 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ ਹੈ।

...

ਜਦੋਂ 1972 ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਐੱਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਇਰਾਦਾ ਤਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗਣ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨੌਕਰੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਐੱਮ.ਏ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਪਰ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਮੰਗਣ ਮੰਗਾਉਣ ਦਾ ਤਾਂ

ਸਭ ਐਵੇਂ ਪਖੰਡ ਹੀ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਫਾਈਲ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਹਾਂ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਜਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਪੂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਵੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਕੰਮ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਖੀਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਲਈ ਧੱਕੇ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਗਏ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਹੀ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਜਾਵਾਂ। ਗੁਰਜੀਤ 1968 ਵਿਚ ਹੀ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਧੜਾ-ਧੜ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰਜੀਤ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਘਾਟ, ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਅਤੇ ਗਿਸਤੋਦਾਰ ਕੌਣ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ? ਪਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣੇ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਇਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਗੁਰਜੀਤ ਨੇ ਸਪਾਂਸਰਸ਼ਿਪ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲਗਵਾ ਕੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਜੀਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੰਮ ਔਖਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਡਾਲਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਦੋ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਲੱਕੜ ਦੀ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਮਨ ਅੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਦਰ ਪੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਕੋਪ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੁਝਾਅ ਇਹੋ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਫਾਈਨੈਂਸ ਜਾਂ ਅਕਾਊਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੋਰਸ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲਵਾਂ ਅਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਪਾਸਿਉਂ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਸਲਾਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਅਤੇ ਸਲਾਹਾਂ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਕੈਨੇਡਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਫਾਈਨੈਂਸ ਦੀ ਇਕ ਕਲਾਸ ਲੈ ਲਈ। ਦਿਨ ਨੂੰ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ। ਕਲਾਸ ਔਖੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗੀ ਪਰ ਠੀਕ ਠਾਕ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੌਸਲਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਮੈਸਟਰ ਮੈਂ ਦੋ ਕਲਾਸਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਇਸ

6

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਦਰ ਪੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਕੋਪ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੁਝਾਅ ਇਹੋ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਫਾਈਨੈਂਸ ਜਾਂ ਅਕਾਊਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੋਰਸ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲਵਾਂ ਅਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਕਰ ਲਵਾਂ।

,

ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਰ-ਕਰਾ ਕੇ ਮੈਂ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫਾਈਨੈਂਸ ਦੀ ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਈ ਕਲਾਸਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਛੇਆਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਸੱਚੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਇੰਟਰਵਿਊ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੌਸਲਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਨਾਲ ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਰਮਿਆਨੀ ਜਿਹੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਫਾਈਨੈਂਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਤਨਖ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਝਿਜਕ ਵੀ ਆਈ ਅਤੇ ਡਰ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨਾਲ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਮ ਰੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਵੀ ਹਰਿੰਦਰ ਤੋਂ ਹੈਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਹਰਿੰਦਰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੈਰੀ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਬਾਪੂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਲੰਬੜਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਰੋਹਬ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਸੀ। ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਲਾਹਾਂ ਲੈਣ ਆਮ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਲੰਬੜਦਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਲੰਬੜਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਲੰਬੜਦਾਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਹਿ-ਕਹਾ ਕੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਲੰਬੜਦਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਇਕ ਭੈਣ ਸੀ ਅਤੇ ਭਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਵਕੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭੈਣ ਭਾਵੇਂ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਪਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁਣ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭੈਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਵੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਨਾ ਜਾਵਾਂ। “ਬੇਟਾ ਤੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਕੀ ਕਰਨਾ। ਐਵੇਂ ਜਾ ਕੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾਏਂਗਾ। ਐਥੇ ਸਾਨੂੰ ਰੱਖ ਨੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ।”

“ਪਰ ਬਾਪੂ ਐੱਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਨੀ। ਵਿਹਲਾ ਰਹਿ ਕੇ ਅੱਕ ਗਿਆਂ। ਕੈਨੇਡਾ ਗਏ ਦੋਸਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਥੇ ਆ ਜਾ।”

“ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ। ਤੂੰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕੀ ਲੈਣਾ?”

“ਬਾਪੂ, ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।”

“ਖੇਤੀ ਨਾ ਕਰ, ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਹੀ ਕਰੀ ਜਾ।”

“ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ।”

“ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਮੈਂ ਲੰਬੜਦਾਰੀ ਤੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦੇਉਂ।”

“ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲੰਬੜਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਮੀਂਹ ਪਵੇ, ਨ੍ਹੇਰੀ ਜਾਵੇ, ਗਰਮੀ ਹੋਵੇ, ਸਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰੀ ਜਾਓ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕਈ ਕਈ ਗੋੜੇ ਮਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਐ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਰੋਹਬ ਵੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਠਾਣੇ ਜਾਂ ਕਚਹਿਰੀ, ਅਗਲੇ ਆ ਕੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਾ ਦਿਓ, ਅਗਲੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਹਿਸਾਨ ਮੰਨਦੇ ਨੇ।”

“ਬਾਪੂ ਇਹ ਕੁੱਤਾ ਕੰਮ ਐ। ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।”

ਫਿਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖ ਦਿੱਤੀ, “ਬੇਟਾ, ਅਸੀਂ ਮੁੱਦਤਾਂ ਬਾਅਦ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਂ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਫਿਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਕਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ?

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੇ ਵਾਢੂਚਰ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਇਹ ਵਾਢੂਚਰ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬਾਪੂ ਮੇਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਉਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਬਾਪੂ ਜੀ, ਮੈਂ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾਂ। ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵਾਂ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਏ।”

ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਜਾ ਰਿਹਾਂ। ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਦੇਖਣ ਜਿਥੇ ਬਚਪਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ—‘ਕਥੇ ਗਏ ਥੇ ਕੈਨੇਡਾ ?...ਵਹਾਂ ਕਿਆ ਕਾਮ ਕਰਤੇ ਹੋ ?...ਜਥੇ ਕੈਨੇਡਾ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਨ ਗਏ ਤੋ ਵਾਪਸ ਕਿਆ ਕਰਨੇ ਆਤੇ ਹੋ ?...ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਰਹੋਗੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੇਂ ?...ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਜਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰੋਗੇ ?’ ਜੀਅ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਾਰੇ ਜਵਾਬ ਦੇਵਾਂ ਪਰ ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਪੰਗਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਖਾ ਕੇ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆ ਕੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਜਵਾਬ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ। ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਜਣੇ ਵੱਡੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਜਣਾ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਇਓ ਪਰ ਛੇ ਜਣੇ ? ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਿਆ। ਟੁੱਟੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਕੂੜੇ ਦੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਢੇਰ, ਸੜਕ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਜਾਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਪਸ਼ੂ, ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਬੇਅਸੂਲਾ, ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਸੁਣਦੇ ਹਾਰਨ ਆਦਿ-ਆਦਿ। ਭਾਵੇਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਮ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇੰਨੇ ਸਾਲ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੁਣ ਇਹ ਸਭ ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਢਾਹ ਕੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲੇ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਗਿਆ, ਪੀਣ ਲਈ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇੰਨਾ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਤਾ, ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੀਣ ਲਈ ਲੱਸੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦੋ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਖੂਬ ਅਭਿਆਸ ਹੋਇਆ। ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਣਾਈਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋਚਿਆ— ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਇਹ ਲੋਕ ? ਕੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ? ਕੀ ਮਿਲਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ? ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਬਾਪੂ ਬਹੁਤ ਅੜਬ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਟਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਨੇ ਹਾਸੇ-ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਆਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ। ਮਸਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਕੇਸ ਕਟਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ

ਮੇਰੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਪੂਰਾ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਸ ਕਟਾਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਪੂ ਪੁਰਾਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕਦੇ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਵੇਰੇ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਪੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਾਂ ਨੇ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਸਾਂ ਡਰ-ਡਰ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਡਿਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੋਰੀ ਡੈਨੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਸੁਭਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸੀ।

6

ਡੈਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ੋਟੋ ਘਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਐਵੇਂ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਹ ਫ਼ੋਟੋ ਸਾਰੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਘਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪੈਸੇ ਵਾਰਨੇ ਸਨ। ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਗਾਇਕ ਸੱਦ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਖਾੜਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਚਾਅ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਲ ਗਏ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ਪਰ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਹੈਲੋ ਹੈਰੀ, ਹੁਇ ਆਰ ਯੂ' ਕਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਦੀ। ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀਣ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਡੈਨੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਹੈਰੀ, ਕੀ ਤੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਡਿਨਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਂਗਾ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ—"ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਡਿਨਰ ਕਰਕੇ।"

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਮਸਾਂ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਹੀ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗਦਾ ਹੋਇਆ ਡੈਨੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਡਿਨਰ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗਾ; ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ; ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਲੇ ਕੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗੇ? ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਵਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਹਾਸਾ ਆਇਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਹੀ ਸਵਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆ

ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿਤੇ ਤੜਕੇ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਲਾਰਮ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਡੈਨੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਡਿਨਰ 'ਤੇ ਗਏ। ਡਿਨਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਵੈਸੇ ਡਿਨਰ ਤਾਂ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਸੀ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਖ਼ਾਸ ਮਕਸਦ ਸੀ। ਡਿਨਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੈਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚੁੱਮਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਹੈਰੀ, ਆਈ ਲਵ ਯੂ ਵੈਰੀ ਮੱਚ।" ਮੈਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆਂ ਹੀ ਕਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, "ਆਈ ਟੂ ਲਵ ਯੂ ਵੈਰੀ ਮੱਚ।" ਡੈਨੀ ਨੇ ਗਲਵੱਕੜੀ ਢਿੱਲੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, "ਰਿਅਲੀ?" ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਯੈੱਸ" ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਯਣਾ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਲਿਆ ? ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਮੇਰਾ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਸੀ ਜਾਂ ਹਵਸ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਇਕ ਖਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਬਸ ਇਸੇ ਕਲਮਕਲਮ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲੰਘ ਗਈ। ਕਦੇ ਕੁਝ ਪਲ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਜਾਗ ਆ ਜਾਂਦੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਡੈਨੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਡਿਨਰ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਿਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਡੈਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਡੈਨੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਡੈਨੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਮਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਬਾਪੂ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੈਣ ਨੇ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੇਟਾ ਹੀ ਗੁਆ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਾ ਘਰ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਘਾਟ ਦਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਡੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੰਢ ਇੰਨੀ ਪੀੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੈਂ ਅਤੇ ਡੈਨੀ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪਿਆਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਡੈਨੀ ਮੇਰੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਤਨੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡੈਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਡੋਟੋ ਘਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਐਵੇਂ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਹ ਡੋਟੋ ਸਾਰੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਘਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਉੱਤੋਂ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪੈਸੇ ਵਾਰਨੇ ਸਨ। ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਗਾਇਕ ਸੱਦ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਖਾੜਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਚਾਅ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਲ ਗਏ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ਪਰ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਮਾਵਾ ਲਾ ਕੇ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿੱਲੀ 'ਤੇ ਟੰਗ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਠਾਣੇ ਜਾਂ ਕਚਹਿਰੀ ਕਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੰਬੜਦਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਲੀ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਕਦੇ ਵੀ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਬੜਦਾਰੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਨੀਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬਾਪੂ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਕਿੱਥੇ ਨੂੰ ਗਿਆ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ।

“ਆਪਣੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਹੋਊ। ਗੁਲਾਬੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ।” ਮਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ।

“ਆਪਣੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ? ਉਹ ਕੌਣ ?”

“ਕਾਕਾ ਛੱਡ ਪਰ੍ਹੇ, ਤੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ।”

“ਨਹੀਂ, ਮਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੌਣ ਐ ਰੇਸ਼ਮਾ ?”

“ਵਿਚਾਰੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਐ। ਉਹਦਾ ਆਦਮੀ ਮਰ ਗਿਆ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਕੋਈ ਨਿਆਣਾ ਨਿੱਕਾ ਨੀਂ। ਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ। ਸੁਣਿਆ ਉਹਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੇਰੇ ਬਾਪੂ ਸਿਰੋਂ ਈ ਚਲਦਾ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ।”

“ਮਾਂ ਤੂੰ ਕਦੇ ਨੀ ਰੋਕਿਆ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ?”

“ਕਾਕਾ ਮੇਰੀ ਕਦੋਂ ਸੁਣਦਾ ਤੇਰਾ ਬਾਪੂ ? ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਤਾ। ਇਹਦੇ ਕਈ ਦੋਸਤ ਕਹਿ ਕਹਿ ਥੱਕ ਗਏ ਪਰ ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਹਟਦਾ। ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਐ।”

ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਲੜ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝੇ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣਾ ਠੀਕ ਨਾ

ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਿਆ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰੀ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡੈਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਾਂ ਸਾਰੇ ਗਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਕਿਹਦਾ ਮੁੰਡਾ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਘਰ ਨਵਾਂ ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਕਾ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

“ਕਾਕਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਕੁਝ ਖਾ ਲਿਆ। ਵਿਚਾਰੇ ਸਿਰ ਬਹੁਤ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੀ ਧੀ ਵਿਆਹੀ ਸੀ। ਆਮਦਨ ਤਾਂ ਓਨੀ ਕੁ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਲੋਹੜਾ ਹੋਇਆ। ਹਾਲੇ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ। ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਰੋਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਨੀਂ ਹੁੰਦਾ।” ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਊ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਥੋੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮਦਨ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਕਾਕਾ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਭਜਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋਏ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਐਹ ਖ਼ਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਨਸ਼ੇ ਲੈ ਬੈਠੇ ਉਹਨੂੰ।” ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੱਸਿਆ। “ਸੁਣਿਆ ਭਜਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ। ਸੁੱਕ ਕੇ ਤੀਲੀ ਵਰਗਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ। ਕੀ ਦੱਸਾਂ—ਸਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਲੱਗਦਾ। ਸਾਰੇ ਨਿਆਣੇ ਨਸ਼ਿਆਂ 'ਚ ਲੱਗੇ ਪਏ ਐ। ਪਤਾ ਨੀਂ ਕੀ ਮਿਲਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਮੁੱਕੇ ਆ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ। ਪਰ ਨਿਆਣੇ ਫੇਰ ਵੀ ਅਕਲ ਨੀ ਕਰਦੇ।” ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

“ਕਾਕਾ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਇਕ ਲਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ।” ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਮਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਲੈ ਤੂੰ ਵੀ ਓਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾਂ। ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਭਲਾ ਲਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਵਢਾਉਣਾ ਸੀ?”

“ਪਰ ਹੁਣ ਵੀ ਤਾਂ ਨੱਕ ਵੱਢਿਆ ਹੀ ਗਿਆ।” ਮੈਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਸ ਹਾਸਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਕੰਜਰ ਨੂੰ।” ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੰਜਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

“ਕਾਕਾ, ਆ ਚੇਤੇ ਹੁਰਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਪਾਈ ਆ ਪਿੰਡ ਵਿਚ। ਪਤਾ ਨੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ। ਹਰ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਲਖਾਨਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੀ ਐ। ਉੱਪਰ ਸਿਖਰ ਜਗਾਜ਼ ਵੀ ਬਣਾਇਆ।” ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਚੇਤੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਗੁਰਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਚੇਤਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

“ਇੰਨੇ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ

“ਲੈ, ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਬਹੁਤ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ।”

“ਕਾਕਾ, ਐ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਨੀਂ। ਕੰਮ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਨੀਂ। ਬਸ ਪੈਸੇ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਹੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਐ।” ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ।

“ਕਾਕਾ, ਆਹ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਟਰ ਸਾਇਕਲ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਬੱਸ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੱਸਾਂ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਜਮਾ ਈ ਨੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੇ। ਨੂੰਰੀ ਆਈ ਪਈ ਐ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਸੜਕ ਲੰਘਣੀ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਐ।” ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾਂ ਕਿ

ਜਮਾਨਾ ਕਿੰਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਣ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਜਾਣੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਝਟ-ਪਟ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਸਮਾਜਕ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇੰਨੇ ਵਧੀਆ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਸੌ-ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਗਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜ ਸਕੇ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਣ-ਆਉਣਾ ਬੇਹੱਦ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਇਕ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਲੜਕਾ ਘਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਘਰ ਲਈ ਸੌਦਾ-ਪੱਤਾ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਘਰ ਫ਼ੋਨ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ-ਦੋ ਮਿੰਟ ਹੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ 25 ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸੀ। ਬਰਾਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਗਏ ਸਨ। ਬਰਾਤ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪੈਸੇ ਵਾਰੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਾਅ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤ ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਪੁੱਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਾਰਾ ਘਰ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਪੂ ਇਕਦਮ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁਖਾਰ ਉਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੋਈ ਮੌਜ਼ ਨਾ ਪਿਆ। ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮਿਲਣਾ ਤਾਂ ਹਰਿੰਦਰ ਆ ਜਾਵੇ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਬਾਪੂ ਦਾ ਹਾਲ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ।

“ਹਰਿੰਦਰ, ਉਮੀਦ ਨੀ ਬਾਪੂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੱਢੇ। ਤੂੰ ਆ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ।” ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾਂ।” ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਘਰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਪੂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਪੂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪੁੱਤਰ ਉਹ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਘਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ।

ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਦਾਸ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਉੱਠਿਆ, ਬਾਪੂ ਦੇ ਬੈਂਡਰੂਮ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਇਕ ਕੀਲੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਲਾਹੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਬਾਪੂ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਹ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਬਾਪੂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ।

...

• ਵਿਕਿਆ ਮਕਾਨ ਤੇ ਉਹ ਚਿੜੀ

ਆਪਣੇ ਵਿਕੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ 'ਚ
ਬਸ ਆਖਰੀ ਪਹਿਰ ਹੋਰ ਰੁਕਣਾ ਹੈ

ਇਹ ਕਿਉਂ ਵਿਕਿਆ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਿਆ
ਸਭ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ

ਪਤਨੀ ਭੈਣ ਭਰਾ ਛੋਟਾ
ਬੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ ਸਮਾਨ ਸਾਰਾ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰਹੀ
ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਸਾਹਸ ਦੀ ਗੰਢੜੀ 'ਚ

ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ
ਲਦਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਮਾਨ
ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਚੀਜ਼
ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਣ ਲਾਉਂਦਾ
ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ
ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ
ਘੜੀਆਂ ਘੜਾਈਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਪਿੱਛੇ
ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਪਿਤਾ ਦਾ ਡੋਲਦਾ ਮਨ
ਪਤਨੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ
ਬੋਟੇ ਦਾ ਭਵੰਤਰਿਆ ਚਿਹਰਾ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਤ
ਸਭ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ
ਥਾਵਾਂ ਕੰਧਾਂ ਬੂਟੇ ਬਾਰੀਆਂ ਵੀ ਧੜਕਣ
ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ

ਵਿਕੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਆਖਦਿਆਂ
ਯਾਦ ਆਈ ਉਹ ਚਿੜੀ
ਜੀਹਦੇ ਬਾਰੇ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ
ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਸੁਖਨ ਆਪਣੇ ਨੂੰ
ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ
 ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਚ
 ਓਪਰੇ ਓਪਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ
 ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਾਂ ਆਪਣੇ 'ਚ
 ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਲਈ
 ਕਰਦੇ ਹਾਂ
 ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ
 ਮਾਂ ਪਿਤਾ ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ

ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ 'ਤੇ
 ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ
 ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ
 ਦੁਆਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ
 ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
 ਸਾਹਮਣੇ ਚਹਿ ਚਹਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
 ਉਹ ਚਿੜੀ

•

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇਵਨੀਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਦੇਵਨੀਤ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮਿੱਤਰਾ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਘਰ ਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਅਨੁਭਵ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਮੈਂਨੂੰ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਲੰਮੀ ਕੁੜੀ’ ਯਾਦ ਆਈ ਜਿਸ 'ਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ—“ਵੇ ਜਗਨੁਆ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਈ ? ਕਿੱਥੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਤੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂਦੀ, ਕਿੱਥੇ ਤੂੰ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਿਆ।”

ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਬੰਦਾ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—“ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਈਏ ਇਸ ਵਾਕ ਦੀ ਘਾੜਤ 'ਤੇ...ਜੇ ਕੋਈ ਲਿਖ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਰੋ ਰੋ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਣ।”

ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਦੇਵੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ...ਇਹ ਵਾਕ ਰਚਣ ਲਈ ਪੁੱਤ ਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦੈ।”

ਕਵੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਘਰ ਗਵਾ ਕੇ ਰਚੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਚੰਦਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।

ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾਂ।

ਧਰਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਰਗ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਉਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦਾ ਹੱਵਾ ਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ‘ਵਰਜਿਤ ਫਲ’ ਸੇਬ ਖਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਕੂਚੇ 'ਚੋਂ ਬੇਆਬਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੀ ਖੋਜ ਹੁਣ ਤਕ ਇਥੋਂ ਤਕ ਅੱਪੜੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਕਾਲੀ ਹਬਸ਼ਣ ਔਰਤ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੈ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਵੱਸਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਉਥੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਿਊਣ ਯੋਗ ਨਾ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੋ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਵੀਆਂ ਜਿਊਣ ਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲ ਚੱਲ ਪਏ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ, ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬੰਦਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਾਨਿ ਕਿ ਘਰ ਬੰਦੇ ਲਈ ਕੁੱਖ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁੱਖ ਛੱਜੂ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਉਹ ਬਲਖ ਨਾ ਬੁਖਾਰੇ।

ਸਿੰਗਮੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੀ ਖੋਜ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਮਨੁੱਖ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਇਕ ਝੁੰਡ 'ਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮੁਖੀ ਮਰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਔਰਤਾਂ, ਦੂਸਰੇ 'ਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦ। ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਇਕ ਮਰਦ ਵਾਲੇ ਝੁੰਡ 'ਚ ਕੋਈ ਪੁੱਤ ਗੱਭਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪਿਉ ਦੀ ਸੱਤਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਦਾ ਤਾਂ ਪਿਉ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਝੁੰਡ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਝੁੰਡ 'ਚ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਜੋਤਸ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਈਡੀਪਸ ਵੱਲੋਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਪਿਉ ਵੱਲੋਂ ਈਡੀਪਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਜਿਹੇ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਅਸਲ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਯਾਦਾਂ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਨੇ—

ਇਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਨਵਾਸ ਮਿਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਾਂਡਵ, ਰਾਮ-ਲਛਮਣ,

ਪੂਰਨ, ਰੂਪ-ਬਸੰਤ ਜਿਹੇ। ਕੁਝ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਏ, ਕੁਝ ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਰੋਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ। ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਆਨੰਦਪੁਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਕੌਮੀ ਘਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਜਿਹਾ ਸਾਕਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ, ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ ਤੇ ਧਰਤ ਲੁਕਾਈ ਸੋਧਣ ਨਿਕਲੇ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧ, ਨਾਨਕ, ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਜਿਹੇ। ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੌਮੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਾਭੇ ਗੁਰੀ। ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਲੱਭਣ ਨਿਕਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਲੰਬਸ।

ਪਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਸਥਿਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਨਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਬਨਵਾਸ 'ਤੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਮਕਸਦ ਲਈ, ਨਾ ਕੌਮੀ ਮਕਸਦ ਲਈ। ਇਥੇ ਘਰ ਵਿਕ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਬਨਵਾਸ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਵਾਪਸੀ ਦੀ, ਨਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਕਸਦ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੀ।

ਹੁਣ ਦੇ ਪਲਾਂ 'ਚ ਕਵੀ ਬੋਧ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਬੋਧੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੱਲੇ-ਕੱਲੇ ਜੀਅ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬੁੱਝਣ ਵਾਲਾ ਬੋਧੀ। ਹੁਣ ਮਾਂ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਿਉ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਾ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹਨ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੁਸ਼ਨਾਂ ਤਕ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਇਹੀ ਡਿਊਟੀ ਹੈ।

ਘਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘਰ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਬਾਰੀਆਂ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਧੜਕਦੇ ਨੇ। ਘਰ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਧੜਕਦੇ ਨੇ, ਵੱਸਦੇ ਘਰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦੇ ਨੇ, ਸੁੰਨੇ ਘਰ ਛੇਤੀ ਢਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਫਿਲਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਤਿਆਜੀਤ ਰੇਅ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋਵੇ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਭ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਸਦੇ ਨੇ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਚਿਹਰੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੇ ਨੇ, ਪਾਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਨੇ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਲੱਗਦੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਸਦੇ ਭਲੇ ਲੋਕ। ਇਹੋ ਕਵੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ।

ਇਥੇ 'ਆਪਣੇ' ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਲਕੋ, ਅਡੋਲ ਰਹਿ, ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਡੋਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਬੋਲਦ' ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨੇੜਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡੇ ਸਦਮੇ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਪਰ ਅਡੋਲ ਨੇ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ—“ਦੇਖੀਂ, ਮੁਸੀਬਤ 'ਚ ਡੋਲੀਂ ਨਾ, ਹੌਸਲਾ ਰੱਖੀਂ, ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਡੋਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾਈਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਪਾਤਰ ਤਰਸ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਦਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੇ।”

ਸਮੁੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਇਕ ਚੁੱਪ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚੁੱਪ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮੂਕ ਫਿਲਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾਈਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣ। ਕੈਮਰਾ ਜਿਸ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਲੋਜ-ਅੱਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਵੀ ਓਪਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੈ, ਉਸ ਸਹਿਜ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇਗਾ। ਆਸ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੀਤ ਹੈ, ਇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੀਤ ਹੈ।

ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਲਈ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਂ ਦੀ ਚਿੜੀ ਫੇਰ ਚਹਿਚਹਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੁੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਹਰ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੇਚਣਾ ਪਿਆ।

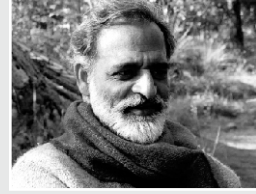
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਦੇ, ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁੰਜ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਕਦੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਮਰਜ਼ੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਇਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਇਹੀ ਤਮੰਨਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਹੋਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਇਹ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ।

•••

ਮੋਬਾ : 98723-75898 (ਗੁਰ) • 81460-96401 (ਤਨ)

ਰੁਸਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਹਿੰਦੀ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ (1955), ਉਹਦਾ ਜਾਡਲਾ ਪਿੰਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ 'ਚ ਉਹਦੇ ਚਾਰ ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਵੀ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾ ਛਪੀਆਂ ਨੇ : 'Weeping' and other Essay on Being and Writing (2011), A story of Political Ideas for Young Readers, Volume-I : Socrates, Plato, Aristotle, Machiavelli (2010), Violence and Marxism : Marx to Mao (2015) ਉਹਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤੇਲੁਗੂ, ਮਰਾਠੀ, ਸਵੀਡੀ, ਨਾਰਵੀਜੀ ਤੇ ਇਸਟੋਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਏਕਲਵਯ, ਭੂਪਾਲ 'ਚ, ਵਰਿਸ਼ਠ ਸੰਪਾਦਕ ਹੈ।

-ਅੰਬਰੀਸ਼

ਕਵਿਤਾਵਾਂ : ਰੁਸਤਮ

• ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਿਉ

ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ
ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਿਉ
ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੁਣ ਇਹੀ ਨੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨੇ

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਹ ਜੀਵ ਕੌਣ ਸੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਣੇ ਹੋਏ ਨੇ
ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦੱਬੇ ਰਹੇ ਸੀ
ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ
ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਜੀਣ ਨੂੰ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਇਕ ਘੁੰਗਰੂ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ
ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਦੇ ਉਹ ਬਲਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਸਾਡੇ ਖੇਤ 'ਚ ਜੋ ਹਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸੀ
ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਦੇ ਨਾਲ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ 'ਚ ਪਏ
ਇੰਜ ਦੇ ਹੀ ਕਈ ਘੁੰਗਰੂ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸੀ

• ਸਮੁੰਦਰ-3

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸਮੁੰਦਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਤੇ ਉਹ
ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਨ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਛੋਹਿਆ।

ਉਹ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਬਕ ਪਿਆ। ਤੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਛੋਹਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਉਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ। ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ 'ਚ ਚਲਾ ਆਇਆ।

• ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ-2

ਅੰਤ 'ਚ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਕੋਈ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਰੰਗਹੀਣ ਜੀਵਨ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਸਭ ਜੀਅ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ 'ਚ ਕਵਿਤਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਰੰਗ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਉਹ ਰੰਗ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਅਲੰਕਰਣ ਪਰ ਮਾਨ ਨੂੰ ਰਿਝਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ, ਅਲੰਕਰਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਜੋ ਰੰਗ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗ ਮਨ 'ਚ ਪਰਤ ਆਵੇ।

• ਥਿਰ ਸੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ

ਥਿਰ ਸੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ
ਨਦੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ
ਇਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਉਸ ਪਾਣੀ 'ਤੇ
ਇੰਜ ਪਈ ਸੀ
ਜਿਉਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਹੋਏ
ਪਰ ਉਹ
ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ

• ਸਿਰਫ ਇਕ ਪੱਤੇ 'ਤੇ

ਸਿਰਫ ਇਕ ਪੱਤੇ 'ਤੇ
ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ
ਸਿਰਫ ਇਕ ਪੱਤਾ ਹਰਾ ਸੀ
ਸਿਰਫ ਇਕ ਪੱਤਾ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ
ਸਿਰਫ ਇਕ ਪੱਤਾ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ

• ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ

ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੇ 'ਚੋਂ ਕਿਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਬਤ ਧੀਮੇ ਸੁਰ 'ਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਦੂਰ ਕੋਈ ਬੱਦਲ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਹੋਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਹਾੜ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰਬਤ ?

ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਥੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ
 ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਾਂ। ਵਿਚ-ਵਿਚ ਉਹ ਕਰਵਟ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਡੌਲਦਾ ਹੈ। ਤੋ
 ਅਸੀਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਅੱਖ ਮੁੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਹੈ,
 ਕਿਸੇ ਸੁਫਨੇ 'ਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

• ਅੱਜ ਫਿਰ ਮੈਂ

ਅੱਜ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ
 ਉਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ
 ਅੱਗੇ ਪਿਤਾ, ਪਿੱਛੇ ਮਾਂ
 ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੜੇ ਬਿਰਧ ਸੀ
 ਗਰਮ ਯੁੱਪ 'ਚ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ
 ਲੜਖੜਾ ਰਹੇ ਸੀ
 ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ?
 ਹੱਥ 'ਚ ਲਾਠੀ ਸੀ

ਪਿਤਾ ਦੇ
 ਸਫ਼ੈਦ ਕੱਪੜੇ
 ਫਟੇ ਹੋਏ, ਮੈਲੇ ਸੀ
 ਮਾਂ ਦੇ
 ਸਥੂਲ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਥੈਲੇ ਨਾਲ ਬੱਧੀ ਲਹਿਰਾ ਰਹੀ ਸੀ
 ਬਿਨਾਂ ਢੱਕਣ ਵਾਲੀ, ਖਾਲੀ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਹਰੀ ਬੋਤਲ
 ਤਦ ਪਿਤਾ ਨੇ
 ਸਿਰ ਉਠਾ ਕੇ
 ਸੜਕ ਦੇ ਉਸ ਤਰਫ ਵੇਖਿਆ
 ਕੀ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹਨੇ ਕਿਥੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਮਾਂ
 ਉਹਦੇ ਨਾਲ
 ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਤਰਫ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ
 ਉਹ ਵੀ ਓਥੇ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ

ਫਿਰ ਉਹ
 ਗੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹੋਏ
 ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ
 ਉਸ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਗਏ

•

ਅਨੁਵਾਦ : ਅੰਬਰੀਸ਼
 ਮੋਬਾ : 98143-89522

• ਕਹਾਂ ਹੋ ਸਲੀਮ

ਕਹਾਂ ਹੋ ਸਲੀਮ
ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੀਵਾਰ ਮੇਂ ਚਿਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ
ਤੁਮ੍ਹੇ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ

ਯੇਹ ਕੌਨ ਸਾ ਯੁਗ ਹੈ
ਜਿਸ ਮੇਂ ਵਾਇਰਲੇਸ ਹੈਂ ਸਭ ਯੰਤਰ
ਲੈਪਟਾੱਪ, ਲੈਪਟੈਬ, ਆਈਪੈਡ, ਮੋਬਾਇਲ
ਰੋਕ ਰੋਕ ਸਭ ਰੋਕ ਸਟਾਰ
ਰੋਕੋ ਰੋਕੋ, ਵਾਇਰਸ ਵਾਇਰਸ
ਫਿਰ ਭੀ ਉਚੇਂ ਸੁਰ ਮੇਂ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ

ਯੇਹ ਮੁਗਲੇ-ਆਜ਼ਮ ਕਾ ਦੌਰ ਨਹੀਂ
ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਸਲੀਮ ਨਹੀਂ
ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੋਂ ਕੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ

ਹਰ ਨਰ ਕੇ ਅੰਦਰ
ਲੁਕਾ ਬੈਠਾ ਹੈ ਏਕ ਸਲੀਮ
ਤਭੀ ਤੋਂ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ
ਇਸ ਦੌਰ ਮੇਂ ਕੋਈ ਅਨਾਰਕਲੀ ਨਹੀਂ
ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਹੈ

ਘਰ ਮੇਂ, ਦਫ਼ਤਰ ਮੇਂ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੇਂ, ਕੈਫ਼ਾਖ਼ਾਨੇ ਮੇਂ
ਲਿਆਕਤ ਮੇਂ, ਸਿਆਸਤ ਮੇਂ
ਨਫ਼ਾਸਤ ਮੇਂ, ਨਜ਼ਾਕਤ ਮੇਂ
ਕਹਨੇ ਕੋ ਨਾਰੀ ਨਰ ਪੇ ਭਾਰੀ ਹੈ, ਕਹਾਂ ਹੋ
ਰੇਪ, ਰੇਪ, ਰੇਪ
ਅਬੋਧ ਬਾਲਿਕਾਓਂ ਕੀ ਮਾਸੂਮ ਅਦਾਏਂ
ਦਰਿੰਦਗੀ, ਵਹਿਸ਼ਤਗੀ ਕੀ ਦੀਵਾਰ ਮੇਂ
ਹਰ ਪਲ ਚਿਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਹਾਂ ਹੋ
ਦਹੇਜ ਦਹੇਜ ਦਹੇਜ
ਰੀਸ਼ੇਸ਼ਨ ਕੇ ਨਾਮ ਪਰ

ਇੱਕੀਸਵੀਂ ਸਦੀ ਮੇਂ
ਰਿਸ਼ਤੋਂ ਕੀ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੋਂ ਕੀ
ਰੋਟੀ ਕੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕੀ
ਤੋਟ ਹੀ ਤੋਟ ਹੈ
ਫਿਰ ਭੀ ਬੋਲੀ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਹਾਂ ਹੋ
ਹਰ ਪਲ ਏਕ ਨਈ ਅਨਾਰਕਲੀ
ਹਵਸ, ਨਫ਼ਸ ਕੀ ਦੀਵਾਰ ਮੇਂ
ਰਫ਼ਤਾ ਰਫ਼ਤਾ ਚਿਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ

ਜਾਨਤੀ ਹੈ
ਨ ਤਬ ਆਏ, ਨ ਅਬ ਆਓਗੇ
ਬਸ ਮੌਤ ਤਕ ਕਾ
ਵਕਤ ਵਿਹਾਜ ਰਹੀ ਹੈ
ਅਨਾਰਕਲੀ ਤੁਮ੍ਹੇ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ
ਸਲੀਮ ਕਹਾਂ ਹੋ ?

• ਦੁਆ

ਭੂਬ ਜਾਨੇ ਸੇ
ਅੰਰਤ ਕੀ ਤਰਹ ਗਹਿਰਾਈਓਂ ਮੇਂ
ਘਬਰਾਤਾ ਹੈ ਮਰਦ

ਮੁਹੱਬਤ ਮੇਂ
ਦੋਨੋਂ ਜਹਾਨ ਲੁਟਾ ਦੇਨੇ ਸੇ
ਕਤਰਾਤਾ ਹੈ ਮਰਦ

ਚਾਹਤਾ ਤੋ ਹੈ ਪਾਨਾ
ਜੱਨਤੋਂ ਸਾਤੋਂ
ਪਰ ਕਟ ਜਾਨੇ ਪੇ

ਛਟਪਟਾਤਾ ਹੈ ਮਰਦ

ਬੜੀ ਬੜੀ ਬਾਤੋਂ
ਕਿੱਸੇ ਸਦੀਓਂ ਪੁਰਾਣੇ
ਦੁਹਰਾਤਾ ਹੈ ਤਬ ਤਕ
ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਸੇ
ਮਿਲੇ ਨਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਜਬ
ਮਿਲ ਜਾਨੇ ਪੇ
ਨਵਾਬ ਕੀ ਤਰਹ
ਇਤਰਾਤਾ ਹੈ ਮਰਦ

ਔਰਤ ਹੋਨੇ ਕਾ ਪਤਾ
ਜਾਨਤੇ ਹੋ ਕਯਾ ਹੈ
ਬਣ ਜਾਤੀ ਹੈ ਹਕੀਰ
ਕੁਸ਼ਾ ਜੈਸੀ
ਲਿਤਾੜੇ, ਮਧੋਲੋ ਕਿਤਨੀ ਭੀ
ਉਫ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਹਿਤੀ
ਮੁਹੱਬਤ ਸਰ-ਅੰਜ਼ਾਮ ਦੇਨੇ ਕਾ
ਪਤਾ ਜਾਣਤੇ ਹੋ ਕਯਾ ਹੈ
ਖਾਕ ਹੋ ਕੇ
ਖਾਕ ਮੇਂ ਮਿਲ ਜਾਣੇ ਕੀ
ਦੁਆ ਹੈ

• ਤੁਭਕ

ਸਪਨਾ ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਆਤਾ ਹੈ ਅਕਸਰ
ਦਿਲ ਔਰ ਦਿਮਾਗ ਕਾ ਚੱਕਾ
ਘੂਮ ਜਾਤਾ ਹੈ

ਨਾ ਜਾਨੇ ਕਹਾਂ ਕਹਾਂ ਤਬ
ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੇ ਪਹੁੰਚਤੀ ਹੂੰ
ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਘਰ ਕੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤਕ
ਤੁਮ ਹੋਤੇ ਹੋ

ਕਹੀਂ ਔਰ ਜਾਨੇ ਕੀ ਜਲਦੀ ਮੇਂ
ਘਬਰਾਹਟ ਸੇ ਧੜਕਤਾ ਹੈ ਦਿਲ
ਔਰ ਸੁਪਨਾ ਟੂਟ ਜਾਤਾ ਹੈ

ਤੁਭਕ ਕੇ
ਬਿਸਤਰ ਪਰ ਉਠ ਬੈਠਤੀ ਹੂੰ ਮੈਂ

ਕਭੀ ਕਭੀ
ਐਸਾ ਭੀ ਆਤਾ ਹੈ ਸਪਨਾ

ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਨਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ
ਏਕ ਘਰ ਕੇ
ਜਿਉਂ ਹੀ ਬੜਨੇ ਲਗਤੇ ਹੈਂ
ਘਰ ਕੀ ਤਰਫ
ਜਲਜਲਾ ਆਤਾ ਹੈ ਐਸੇ ਤਬ
ਛੱਤੇ ਗਿਰਤੀ, ਈਏਂ ਬਿਖਰਤੀ
ਦਿਖਾਈ ਪੜਤੀ ਹੈਂ
ਤੁਭਕ ਕੇ ਬਿਸਤਰ ਮੇਂ ਉਠ ਬੈਠਤੀ ਹੂੰ ਮੈਂ
ਬੈਠੇ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਪਾਸ ਪਾਸ

ਉਮੜ ਰਹਾ ਹੋਤਾ ਹੈ ਤੁਮ੍ਹੇ
ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ
ਹੋਤੀ ਹੂੰ
ਮੈਂ ਭੀ ਪਿਆਰ ਮੇਂ ਸਰਸ਼ਾਰ
ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਿਆਰ ਮੇਂ
ਫੂਬ ਜਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ
ਸਰਕਨੇ ਲਗਤੇ ਹੈਂ ਪਾਸ-ਪਾਸ
ਤੁਭਕ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਮੇਂ ਉਠ ਬੈਠਤੀ ਹੂੰ ਮੈਂ
ਔਰ ਘੱਟੋਂ ਸੋਚਤੀ ਹੂੰ
ਕੋਸਤੀ ਹੂੰ ਖੁਦ ਕੋ

ਸਮਝ ਨ ਪਾਈ ਕਯੂੰ ਵੇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ
ਪਿਆਰ ਕੀਯਾ ਤੋ
ਰੱਬ ਸੇ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਲੜੇਂ ਝਗੜੇ ਤੋ ਭੀ
ਹਦ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਕਯਾ ਆਤਾ ਹੈ
ਤੁਮ੍ਹੇ ਹੀ ਭੀ ਕੋਈ ਸਪਨਾ
ਕਯਾ ਹੋਤੀ ਹੈ ਕਭੀ
ਕੋਈ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ
ਸਪਨੇ ਮੇਂ ਤੁਮ੍ਹੇ ਭੀ ?

.

ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮਿੰਟੋ

ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮਿੰਟੋ

ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ : ਮੰਟੋ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ

-ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਸਮਾਜਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਹਾਲ ਤੋਂ ਬੇਹਾਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ 'ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਮੀ ਸੰਖੇਪ ਜਹੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ ਇਕ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਗਲ ਬੰਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਨੇਤਾ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਗਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਪਾਗਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਕੁਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਪਾਗਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਟੁੱਟੇ ਫੁੱਟੇ ਲਫਜ਼ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਫਿਕਰੇ ਕੱਸਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਸਮਝ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਪਤੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵੀ ਜਤਨਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਿਹਤਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪਾਗਲ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਆਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਚੀਕਦਾ ਚਿਹਾੜਦਾ ਗਰਾਮਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨੁਕਸਦਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਬੇਅਰਥ ਫਿਕਰੇ ਬੋਲਦਾ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਤਹੀਣ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਪੜਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਪਰਤਾਂ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੰਡ ਦਾ ਭੇਦ ਐਸੇ ਉਬਾਲੇ

ਖਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਧੇਜ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੁਫਾਲ ਡਿੱਗਿਆ ਜਾਣ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵੰਡ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦਰਸਾਉਣ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਕਲੋਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਇੰਤਹਾਅ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਮੁਹਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਮਾਹੌਲ ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬੰਦ ਗਲੀ ਵਾਂਗ ਸਾਹ ਘੋਟੂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁਆਰ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਦੁਆਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਜਿਸ ਜਬਰ, ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੱਲੀ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਰ ਸੰਕੋਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੀ ਵਾਂਗ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੰਡ ਦਾ ਕਹਿਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਆ ਵਾਰਿਦ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੈਂਠ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਸ ਸਾਂਝ ਦੇ ਵਧਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ, ਵਿਦਿਅਕ ਪਾਸਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਜੋ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਅਟੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦਖ਼ਲ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਅੰਜੁਮਨਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1947 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਪਾੜੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਅਟੱਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਦਬਾ ਪਾਏ-ਪੁਆਏ ਗਏ, ਕੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਘੜੇ ਗਏ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਘੱਲੇ ਘਲਾਏ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਹਰ ਪੈੜ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਰਠੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪੱਤ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਮਿਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ W.H. Auden ਨੇ *Partition* (ਵੰਡ) ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਉਹ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨਿਰਵਿਘਨ ਉਲੀਕ ਹੋ ਗਈ।

ਸੱਤ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੀਮਤ ਜਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਉਲੀਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪੱਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਰੈਡਕਲਿਫ ਨਾਮੀ, ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਘੜਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਲਕੀਰ ਵਾਹ ਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸਤਾ 'ਵਾਹਗਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਦਰਸਾਣ ਵਾਲੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਲਥਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ :

ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਉਹ ਆਇਆ ਉਸ ਦੇਸ਼
ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭੋਰਾ ਭਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ
ਤੁਅੱਸਬ ਮਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਸੀ ਉਥੇ

ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ ਸਮੇਤ ਬੇਲੋੜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸ ਸੀ ਉਥੇ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਾਹ ਹੋਇਆ
ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਹਿਮਤੀ, ਤਰਕ-ਭਾਵੀ ਬਹਿਸ ਹੈ ਫ਼ਜ਼ੂਲ
ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ
ਵੰਡ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਪੇਚਦਾਰ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਇਲਾਜ
ਇਹ ਸੀ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘੋਖਿਆ ਵਿਚਾਰ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ।

ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ
ਚਾਰ ਜੱਜ, ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗ ਸੀ
ਸਲਾਹ ਲਈ ਪਰ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹ ਅਲੱਗ ਸੀ
ਪੁਲਸ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਵਿਚ ਭਵਨ ਉਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ
ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਤਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਣਾ ਸੀ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ
ਨਕਸ਼ੇ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਨਿਹਾਇਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ
ਜਨ-ਗਣਨਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਣੇ ਸਨ
ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ
ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੱਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਮਰੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ
ਕਮੋਡ ਨਾਲ ਚਿਪਕੇ ਹੱਥੋਂ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸਭ ਸੰਪੰਨ ਸੀ
ਸਰਹੱਦ ਮਿੱਥੀ ਗਈ, ਮਾੜੀ ਚੰਗੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ

ਆਡਨ ਨੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਨੂੰ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਹਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਮੰਟੋ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੀ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਘੋਖਣ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੋਈ ਲੱਗਣੀ ਸੀ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ਕ ਸਾਰ ਹੀ ਲਈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਭਾਵ ਜਗਤ 'ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਹ ਵਿਅੰਗਮਈ, ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲ ਨਿਕਟ ਨਾਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਘਾਟ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਟ ਜਾਂ ਨੁਕਸ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀ, ਇਹ ਦੁਵੱਲੀ ਰੁਚੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਵੀ ਨਿੰਦਕ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕਿਤੇ ਉਚੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਦੁਵੱਲੀ ਚੋਭ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਘੁਮੰਡ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਘੁਮੰਡ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਪਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਘੁਮੰਡੀ ਦੀ ਥਾਂ

ਵਿਆਗਮਈ ਹੋਣ ਦਾ ਲੱਛਣ, ਜੋ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਲੁਕਿਆ ਛਿਪਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅੰਗ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਾਂਝ ਜਾਂ ਅਪਣਾਤ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੇ ਅਲੋਕਾਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੋ ਲੱਛਣ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਲੋਕਾਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਣ ਲਈ ਉਕਸਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੈ ਛੰਦ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਜੇ ਦੋਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਲੋਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁਹਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਲੈਅਬੱਧ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਦਰਸਾ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਕੱਚ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਤੋਂ ਕੁਝ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ, ਘਰੇਲੂ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੀ ਛੰਦ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਾਈ ਹੋ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਆਡਨ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਨਿਰੀ ਪੁਰੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵੰਗ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਮਸ਼ਵਰੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਜਿਸ ਵੰਗ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਅਲੋਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਉਦਭਵ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਈ ? ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਪਰਤੀਤੀ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ? ਜਿਸ ਪਪੜੌਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਲੋਂ ਹੀ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂ ਜਿਸ ਪੁਆਧ ਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ? ਇਹ ਕਈ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਜਹੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਆਧ ਨਾਂ ਦੇ ਸਬੱਲ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਅਜੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਪੁਆਧ ਦਾ ਇਹ ਸਥਲ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਮਾਲਵਾ, ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਮਾਝਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸਥਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਚੱਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (1861-1938) ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਥਲ ਪੂਰਬ ਅਰਧ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਹ ਥੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੀ ਭਾਅ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਘੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਖਾ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਸਥਲ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਕੋਈ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਉਥੇ ਵਿਚਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਹੰਦ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ

6

ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਜਿਸ ਦੀ ਅਵੈੜ ਜਹੇ ਮੁੰਡੇ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਬਣਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪਰ ਰਵਾਇਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਸਿਲੇਬਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲਚਰ ਜਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਪੈ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੱਠ ਨਰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

9

ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਂਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾ ਕੇ ਘੋਰ ਵੈਰ ਕਮਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੌਤ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਇਸ ਕੁਲ ਸਮਾਚਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਸਥਲ 'ਤੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਗ਼ੈਰ-ਮਜ਼ਹਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਦੇ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਅਬਲਾ ਔਰਤਾਂ, ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਮਰਦਾਂ, ਦੱਬਿਆਂ ਕੁਚਲਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣਦੀ ਬਣਦੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ, ਇਸ ਦੀ ਤੂਫੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਜਿਸ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਸ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸਮਾਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਉਸ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਮੰਟੋ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਅਪਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਗਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਔਖਾ ਅਤੇ ਉਖੜਿਆ ਜਿਹਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਵੈੜਪੁਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਘਰੇਲੂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਸਮ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਰੋਹਬਦਾਬ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸਬ-ਜੱਜ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਖੁਣਾਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸਲਾਹੁਣਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਜਿਸ ਬਾਲਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਉਸ 'ਤੇ ਵੀ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਟੱਬਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਵੱਸਿਆ ਪਰ ਖੁਣਾਮੀ ਦਾ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾ ਆਇਆ।

ਇਹ ਬਾਲਕ ਸੀ ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਜਿਸ ਦੀ ਅਵੈੜ ਜਹੇ ਮੁੰਡੇ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਬਣਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪਰ ਰਵਾਇਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਸਿਲੇਬਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲਚਰ ਜਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੱਠ ਨਰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਲਾ ਧੰਦਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਲਚਰ ਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅਦਬੀ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਦਾਅ ਉਸ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਧੜਾਧੜ ਲਿਖਣਾ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਉਸ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਸਲਾਹੁਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ, ਰੇਖਾ ਚਿਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਸਾਰਾ ਉਚਪਾਏ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੋ ਉਚਪਾਏ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੰਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਤੀ ਲੱਭ ਕੇ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ 'ਬੂ', 'ਪੁੰਆਂ' ਅਤੇ 'ਕਾਲੀ ਸਲਵਾਰ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅੰਤੀਵ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਨ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦੀ। ਨਿਰਛਲ ਹਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ, ਸਰਲਚਿੱਤ ਵੀ, ਜੋ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ, ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਇਹਤਰਾਮ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਾਪ ਭਾਵੀ ਹਵਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਏਕ ਲੜਕੀ', 'ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੀ ਵਸੀਅਤ', 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ', 'ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ' ਅਤੇ 'ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਲੋੜਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਕਮਾਲ ਤੇ ਜਮਾਲ ਤੋਂ ਕਾਇਲ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਵਸ ਪੈਣ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਨਿਰਾਦਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਘਰ ਉਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜੋ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਸਬਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਐਸਵਰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਤਮੰਨਾ ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਚ ਪਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਰਨ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਝੁੰਡ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਆ ਬਣੇ ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਜਿਉ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੰਗੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਵਿਭਚਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਕੋਲ ਕੀ ਜਵਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਜੇ ਨੰਗੇਜ਼ ਸਹਿਣਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਾਹਨਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫੈਸ਼ਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਸੀਲੇ ਵਸ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਨਗਨਤਾ ਦਾ ਛਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਪਾਪ ਭਾਵੀ ਹਵਸ ਵਿਚ ਵਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਘਰਿਆ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁਤਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ (1908-1997) ਦਾ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਸਿੱਖ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜ’ ਨਾਮੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਭਾਗ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਬਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਮਾਏ ਧੌਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖ਼ੁਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ ਨਿਰੀਪੁਰੀ ਹਵਸ ਹੋ ਨਿਬੜੀ। ਨਾ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਯੋਗ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਚਾਹਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਰਿਸ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਾਲੇ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗਰਾਮ ਛਿੜ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ, ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ, ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੋੜ ’ਤੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਣਾ ਪਾਪ ਵਾਂਗ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਾਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਵਿੱਥ ਕਾਲ, ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਿਰੀ-ਪੁਰੀ ਹਵਸ ਸੀ, ਪਾਪਭਾਵੀ ਹਵਸ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਜਿਸ ਲਈ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

6

ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਕਹਿਰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹੱਥੀਆਂ ਦਰਸਾਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਿਰਬਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਦੰਡ ਹੈ।

9

ਇਸ ਪਾਪਭਾਵੀ ਹਵਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦੇਵਮਾਲਾ, ਅਧਿਆਤਮ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ, ਤਾਰਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਹਾਰੇ ਅਜੇਹਾ ਭਰਮਜਾਲ ਬੁਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਣਾ ਘੋਰ ਅਵੱਗਿਆ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ (1864-1928) ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਸੀ ਉਹ ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਢਾਂਚਾ, ਇਸ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਨੀਤੀ ’ਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਵਕਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਠੁਕਰਾ ਕੇ, ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਨੌਜਵਾਨ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ (1884-1939) ਇਸ ਕੁਲੀਨ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਪਰ-ਤਿਆਰ

ਸੀ। ਭਾਵਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ *Our Education Problems* (ਸਾਡੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ) ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਧ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੋਂ ਮੰਤਰਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਬੋਧ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਵਾਰਿਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਸੀ ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਨੇ ਜੋ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਜੋ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ, ਬੋਧ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹੀ, ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵਿਰਸਾ ਵਿਰਾਸਤ ਵਜੋਂ ਸਾਂਭਣਾ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਲੰਕਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ, “ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਕਿ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।” ਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਰਿਦ ਹੁੰਦਾ ਬੋਧ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਸੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੱਚ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਚੱਲਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਗਧ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਪ੍ਰੇਤ ਜਾਣ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰਚਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਪਾਪਭਾਵੀ ਹਵਸ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਤਦੇ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਹਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸੀ, ਖੁਦਾ ਦੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਣ ਦਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਤਾਅੱਸਬ ਨਾਲ ਇਹ ਇਉਂ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਨਾਹਰਿਆਂ, ਕਸਮਾਂ, ਲਾਨਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਾਪਾਂ ਵਿਚ ਲੋਧ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੇਦਨਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਹਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ (1878-1939) ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ:

ਬਾਗ਼-ਏ-ਬਹਿਸ਼ਤ ਸੇ ਮੁਝੇ / ਹੁਕਮ-ਏ-ਸਫ਼ਰ ਦੀਆ ਥਾ ਕਿਉਂ।

ਕਾਰ-ਏ-ਜਹਾਨ ਦਰਾਜ਼ ਹੈ / ਅਬ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ।

ਰੋਜ਼-ਏ-ਹਿਸਾਬ ਜਬ ਮੇਰਾ / ਪੇਸ਼ ਹੋ ਦਫ਼ਤਾਰ-ਏ-ਅਮਲ

ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰ ਹੋ / ਮੁਝ ਕੋ ਭੀ ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰ ਕਰ।

ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਦ ਘੜਣ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਲਕ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਸ ਖਲਕ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਬੇਪਨਾਹ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਬਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਦ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੌੜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਾਅੱਸਬ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨੀ ਬਦਜ਼ਬਾਨੀ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਗਲਬਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਾਊ ਬਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਅਯੋਗ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਇਸ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਸਨ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾ ਨਿਭਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤਾਅੱਸਬ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਸਾ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲਿਆ ਜੋ ਕੁਲ ਰਵਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਹੂੰਝ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅਗਜ਼ਨੀ, ਕਤਲ, ਜਬਰ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਐਸਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਨੱਚਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਵਰਗਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰਿਆ।

ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਪਾਪਭਾਵੀ ਹਵਸ ਦੀ ਲਹੂ-ਲਹਾਨ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਕਠੋਰਤਾ ਸਹਿਤ ਝੁਠਲਾਣਾ ਮੰਟੋ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ। ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਇਆ। ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਪਭਾਵੀ ਹਵਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਵਾਹਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਸਾਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਪੇਚੀਦਾ ਪਰ ਹੌਲਨਾਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਆਰੰਭਲੀ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤ ਨੁਮਾ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਏਥੇ ਵਾਜਬ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਕਤ ਇਕੋ ਹੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਗੁੰਮਸੁੰਮ ਰਹਿਣਾ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਖਾਵੰਦ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਬਚ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ

੬
ਹੌਲ ਨਾਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਆਰੰਭਲੀ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤ ਨੁਮਾ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਏਥੇ ਵਾਜਬ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਕਤ ਇਕੋ ਹੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਗੁੰਮਸੁੰਮ ਰਹਿਣਾ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਖਾਵੰਦ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਬਚ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨੀ ਹੱਤਿਆ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।

ਆਪ ਨੂੰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨੀ ਹੱਤਿਆ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਧੀਰਜ ਧਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋੜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੱਬਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਟੱਬਰ ਹੈ ਜੈਨੀ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪਰਤੱਖ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਵਾਦਾਰੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚੀ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਬੁਝਾਰਤਨੁਮਾ ਘਟਨਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਘਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਹ ਸੁੰਨਤ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਠੀਕ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇਹੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਟੱਬਰ ਹੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਇਸ ਧਰਵਾਸ ਖਾਤਰ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਲਿੰਗ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦਾ ਇਹ ਘਿਨੌਣਾ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਭਰ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਨਾਲੇ ਪੁੰਨ ਨਾਲੇ ਫਲੀਆਂ ਦਾ ਖੇੜਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਾਰਤਨੁਮਾ ਟਿਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸੁਤੇਸਿਧ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਮੂਲ ਪਾਠ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚੀਂ ਵਿਚਰੇ ਉਪ-ਪਾਠ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿੰਨਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਜੋ ਪੂਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ 'ਏਕ ਲੜਕੀ', 'ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕਾ ਵਸੀਅਤਨਾਮਾ', 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ', 'ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ' ਅਤੇ 'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਰਥ ਹਨ ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਜੇ ਗੁਪਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਰਤੀਆਂ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਤਕ ਭੇਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਏਕ ਲੜਕੀ' ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕੋਠੀ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਨੌਜਵਾਨ ਅਲਸਾਈ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਪਰ ਕਿਸੇ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀ, ਲੜਕੀ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾ ਟਿਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਤੇ ਵਿਸਾਰ ਦੇਣਾ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨੋਂ ਕਿੱਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਸਤਰ ਕਰਦੇ ਪਲ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਿਸਤੌਲ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਵਸ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜਕੀ ਉਹ ਪਿਸਤੌਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅਲੜਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੌਕ ਹੋਣਾ, ਉਹ ਪਿਸਤੌਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਸਤੌਲ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਾਪ ਸੀ। ਅੱਖ ਦੀ ਝਪਕ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਾਪ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।

ਆਮ ਸੂਝ ਲਈ ਇਹ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਚਿਤਵਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਕਹਿਰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੱਥੀਆਂ ਦਰਸਾਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਿਰਬਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਦੰਡ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਰਲੱਖ ਸੁਭਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਾਂਗਣਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾ ਉਦਾਲੇ ਢਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਬਲਤਾ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਉਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਣੀ ਇਸ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਵੀਰਾਂਗਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਬੋਧ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਜਾਣਾ ਮੰਟੋ ਲਈ ਓਪਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

'ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਸੀਅਤਨਾਮਾ' ਅਤੇ 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਤਨਕੀਦੀ ਰੁਖ ਅਪਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘਟਨਾ-ਸਥਾਨ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੈ। ਇਕ ਧੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਪ ਏਥੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬਿਰਧ ਨੌਕਰ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਣੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਫਸਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਏਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਫਸਾਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧਮਕੀਆਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਚਾਹੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਧ ਨੌਕਰ ਦੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਖੜਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ ਸੁਨੇਹਾ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਲੈਸ ਹੋਇਆ ਇਹ ਫਸਾਦੀ ਸਿੱਖ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਰੌਚਿਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਸੂਝ ਲਈ ਫੇਰ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਫਸਾਦੀ ਵੱਲੋਂ ਡਰਾਉਣ ਧਮਕਾਉਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਸੂਝ ਨਾਲ ਪਰਖਦੇ ਵਾਸਤਵ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਅਸਲ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੀ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਆਫਕ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਇਹ ਹੈ ਸਵਾਲ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੰਤ ਰਾਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੁਬਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਾੜਵੀ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰ ਗਏ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਜ-ਸਮਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਨੱਖੀ ਮੁਟਿਆਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਹਿਸ ਪਈ ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਜਦ ਉਹ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਚਾਰੀ ਤਾਂ ਬੇਜਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਪਨਾਹ ਸਦਮਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਹਿ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਸਕ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਮਜ਼ੋਲੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤੇਜਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਪੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰੀ ਪਲ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਉਸ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਲੋ ਨੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਘਾਤਕ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਸੂਝ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਪਰਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਜੋ ਲੁਪਤ ਪਰਤਾਂ ਹਨ ਉਹ ਸੋਝੀ ਰਾਹੀਂ ਬੇਪਰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਾੜਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਹੋਣਾ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਸਰਲ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਮਜੋਲੀ ਦਾ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਹੋਣਾ ਭਾਵ ਕੁੱਲ ਦੀ ਜਾਮਨ, ਕੀ ਇਹ ਨਾਂ ਸਧਾਰਨ ਹੀ ਰੱਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ? ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਕੀ ਔਰਤ ਮਰਦ ਵਿਚਕਾਰ ਪਲਮਦੀ ਹਸਦ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਤਾਰੀ ਸਿੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਹੈ? ਕੀ ਕੁਲ ਸੰਕਟ ਮੁਰਦਾਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਦੇ ਸਬੱਬ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਾਰਨ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁੰਦਵਾਂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਬੋਝ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਢੂੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਦਿਖਾਈ ਅਣਗਹਿਲੀ ਰੜਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ’ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਸਵਾਲ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ਰਤ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਕੰਜਕ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਦੜ ਹੀ ਇਤਨੀ ਘੋਰ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਬੇਟੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸੂਖਮ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਨਾਂ ਸਕੀਨਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਰਜ਼ਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਲਤਜ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਆਸਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿਵਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਭ ਦੇਣਗੇ। ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਟੀ ਦੇ ਲੱਭੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬੇਸੁੱਧ ਪਈ ਹੈ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਹੁੰਮਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਡਾਕਟਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਖਿੜਕੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਮਸਾਂ ਨਿਕਲੇ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਬੇਸੁੱਧ ਕੰਜਕ ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਲੱਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਜਕ ਨਾਲ ਹੋਏ ਘੋਰ ਜਬਰ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ, ਬੁੱਢਾ ਬਾਪ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਜੋ ਪਾਪਭਾਵੀ ਹਵਸ ਨੇ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋ ਗੌਰਬ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਨਕਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਧਾਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਲ ਭੈਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਲੜਕੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਛੜਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪਲ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਬਾਪ ਬੇਟੀ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਕ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੰਨਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਫੈਲਾਅ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੱਭ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਜ਼ਾਕਾਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਉਹ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਰਾਮ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਜੰਨਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪਾਕ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਨੂੰ ਐਨੇ ਬੇਬਾਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੰਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕੁਲ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਬੰਦ ਗਲੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਬੰਦ ਗਲੀ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿੱਘਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਇਸ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ‘ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੀ ਮੰਟੋ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬੰਦ ਗਲੀ ਬਨਾਮ ਪਾਗਲਖਾਨੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਸੁਤੇਸਿਧ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਬਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਉਰਦੂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਆਪੇਖਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ (1917-2012) ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਟੋ ਵਾਂਗ ਧੜਾਧੜ ਲਿਖਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੀਵੀ ਦਾ ਖਾਵੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਏਥੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਕੁਲਸੂਮ’ ਅਤੇ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਮਾਰਾ ਹੈ’ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਉਧਾਲੀ ਹੋਈ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਟਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਹੰਦਣੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਰਾਟ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਟ ਦਿਲਕਸ਼ ਭੁਲਾਵੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮੰਟੋ ਦਾ ਬਦਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਜਤਨਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (1915-1984) ਸੀ। ਹਸਮੁਖ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ, ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ, ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ, ਇਹ ਲਾਸਾਨੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਫਿਲਮੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਉਹ ਨਿੱਘਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ, ਬੇਦੀ ਤਾਂ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ, ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਦਾ ਹਾਮੀ, ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਦੀ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕ ਸਨ, ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਸੀ 'ਮਿਰਜਾ ਗਾਲਿਬ' ਫਿਲਮ ਜਿਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜਨ ਵਿਚ ਜੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਕਮਾਲ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬੇਦੀ ਦਾ ਜਮਾਲ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਉੱਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲਾਜਵੰਤੀ' ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਭਾਵੀ ਦੇ ਵਰਤ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਆਇਆ ਕੋਈ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸੁਲੱਭ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਲੱਭ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਲਾਜਵੰਤੀ' ਨਾ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਝਿੜਕ ਨਾਲ ਕੁਮਲਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਖਾਵੰਦ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਰਨ ਕੁੱਟਮਾਰ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀਵਰਤਾ ਧਰਮ ਨਿਭਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਉਧਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਖਾਵੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਧਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੀ ਵੀ ਬਹਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਖਾਵੰਦ ਬਣਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਬਰੂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਤ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਥਿਆ ਨੂੰ ਕਲਪਦਾ ਉਹ ਬੀਵੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵੰਤ ਸੰਬੰਧ ਜੋ ਉਧਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਰੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਸਹਿਕ ਕੇ ਸਕਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋਈ ਜਿੰਦਗੀ ਆਪਣਾ ਬਦਲ ਤਾਂ ਭਾਲ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਗਦੇ-ਬੁੱਝਦੇ, ਡੁੱਬਦੇ ਤਰਦੇ ਅਸਲ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਨਕਲ ਦਾ ਰਾਗ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਪੋਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੀਜਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ (1908-1997) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤਨਕੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੇਦੀ ਨਾਲ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਪਰ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸਾਂਝ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਬਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਤਨਕੀਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ—'ਮਲਕ' ਅਤੇ 'ਅਗਰ ਮੈਂ ਲੜਕਾ ਹੋਤੀ' ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਛਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਅਮਾਨਤ' ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਹ ਦਰਸਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਵੰਡ ਰੋਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਵੱਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵੱਸੋਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਿ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਿਰਤੀ ਧਰਮ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੌੜ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਪਿਤਰੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬੜੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਰਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। 'ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ' ਨਾਮੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਅਮਨ ਚੈਨ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਪਰ ਕਾਰਗਰ ਕਦਮ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਜੋ ਸਾਕਾਚਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ

ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ : ਦਿਵਿਕ ਰਮੇਸ਼

• ਬ੍ਰਹਮਾ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ

ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ ਹੈ ਕਮਰੇ ਵਿਚ
ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਉਹ
ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ
ਲੰਮੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਅੰਦਰਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚਾਲੇ
ਬਸ ਇਕੋ ਕੰਧ ਹੈ : ਬ੍ਰਹਮਾ

ਪਰ ਕਮਰੇ 'ਚ ਸਾਹ, ਅਜੇ ਵੀ ਘੁਟਦਾ ਹੈ
ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਉਹ

ਤੇ ਕੀ ਹੁਣ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਆਂ
ਲੈ ਲਵਾਂ
ਬਾਹਰ ਦੀ ਹਵਾ

ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਵੇਖਦੀ ਹੈ
ਬਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਪਸਰੀਆਂ
ਫਨ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ

ਉਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ
ਉਸ ਸੁਰਾਖ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਹੜਾ
ਉਹਨੇ ਉਚੇਚਾ ਬੂਹੇ 'ਚ ਰਖਵਾਇਆ ਸੀ

ਕੁੜੀ
ਚਿੱਟੇ ਖੰਭ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ
ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ
ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਾੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ
ਤੇ ਸ਼ੈਲਫ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ
ਮੰਟੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ
ਫਿਰ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ

•

ਉਹ ਭੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਜੋਖਮ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਕੁਝ ਜੋੜੇ
ਆਪਣੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਵੀ ਵੰਡ ਦਾ ਤੱਖ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ
ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਜਦ ਉਹ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼
ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੈਰਗਾਹ 'ਤੇ
ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਓਪਰਾਪਣ, ਅਜਨਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ
ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਰਾਇਆਪਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-
ਸੰਗ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

'ਅਮਾਨਤ' ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਆਹੁਰ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ
ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਦਮ ਲੋਕ ਬਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰੇ
ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ
ਨਿਹੰਗ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਯੁਵਕ ਕੁਲ ਜੋਖਮ ਉਠਾ ਆਪਣੀ
ਮੁਸਲਿਮ ਮਸ਼ੂਕਾ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ, ਉਸ
ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਵੱਸੋ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਮੁਸਲਿਮ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਏਧਰ ਵੀ ਉਸ 'ਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਨਿਹੰਗ
ਨੌਜਵਾਨ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਵੰਦ-ਬੀਵੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ
ਕ੍ਰੀੜਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਤਾਰੀ ਜਾਣ, ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ
ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੀਵੀ ਨੇ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਿਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ
ਏਥੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ
ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਕਦਮ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਹਾਜ਼ਰੀ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗਦੀ ਹੈ,
ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਜਿਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਗਲੀ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬੰਦ ਹੋ
ਗਏ ਸਨ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਣ ਦੀਆਂ ਝੀਬਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ
ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਝੀਬਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ
ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਣਗੀਆਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ
ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਅਜੇਹੀ
ਧੁਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਧੁਰ ਬੋਲ ਜਿੰਨਾ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪਰ
ਦੋਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ
ਅਜਿਹੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨਇੱਛਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ
ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ
ਕਿ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਜਾਂ ਬੰਦ ਗਲੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਲਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ,
ਉਸ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਗਣਾ
ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਮੋਬਾ : 98150-86016

ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ -ਤੋਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਜਾੜੇ, ਅਗਜ਼ਨੀ, ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਨਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੰਟੋ ਨੇ ਨੰਗੇ ਧੜ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਪੜਕ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਕੀਰਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ, ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ, ਖਰੂਵੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਹਉਮੈ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਗੰਧਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪੜਾਅ ਦੇ ਇਸ ਗੰਧਲੇਪਣ ਨੂੰ ਗੌਲਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਪਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਰਾ ਕੱਚ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਕੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਜੋ ਫਿਲਮੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਿਦ ਨਦੀਮ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਬੇਬਾਕੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪਰ ਬੇਬਾਕੀ ਤੇ ਸਨਸਨੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਢੂੰਡਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਕਦਮ ਅਗਾਂਹ ਪੁੱਟ ਕੇ ਦੋ ਕਦਮ ਪਿਛਾਂਹ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਸ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦਾਕਾਰ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਧੁਰ ਤਕ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਬੀਵੀ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਇਸ ਨੁਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਪੁੰਨ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਬਥੇਰਾ ਲੋਪ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜੋ ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਦੋਹਤਰੀ ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੁਕਸ ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੌਰਾਨ ਜੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਲਮ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਿਵ ਬਟਾਲਵੀ ਦੇ ਬਿਰਹੇ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਗੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦੁਆਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੀ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੁਣਵੰਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਨੰਦਿਤਾ ਦਾਸ ਨੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਉਹ ਪੱਖ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਤਨਜ਼ੋ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਉਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਗੁਣ ਦੀ ਨੰਦਿਤਾ ਦਾਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਿਲਮ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਜਵਾਬ ਕਿਰਤ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗੀ।

•••

ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ, ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਲ

-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ

ਅਨੁ : ਪਵਨ ਟਿੱਬਾ

ਇਕ ਅਜੀਬ ਹਾਦਸਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਮਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ, ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਯਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬੱਚੇ ਫ਼ਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੁਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਪਰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਤੇ ਬੁਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨੌਚਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਖ਼ੈਰੀਅਤ ਦੇ ਖ਼ਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਖ਼ਤ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਮੰਟੋ ਖ਼ੈਰੀਅਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੀ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਏ, ਕੀ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ? ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਉਹ ਫਾਕੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਆਬਾਦੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫਾਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਉਹ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸਨਕੀ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਜਿਹੇ ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਚੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਅਚੰਭਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਕੋਈ ਹੈਰਤ ਹੋਈ, ਨਾ ਕੋਈ ਅਚੰਭਾ ਹੋਇਆ। ਮੰਟੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਏ, ਮੰਟੋ ਖ਼ੈਰੀਅਤ ਨਾਲ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਾ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਦੇਵੇ।

ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚੱਲ ਵੱਸਿਆ ਤਾਂ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਚੱਲਦੇ ਚੱਲਦੇ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਰੁਕ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਲ ਵਿਚ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਦੀ ਏਦਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਮੰਟੋ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਰੋਸ਼ਨ ਚੌੜਾ ਮੱਥਾ, ਉਹ ਤਿੱਖੀ ਵਿਅੰਗ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਉਹ ਸ਼ੋਅਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੜਕਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਕਦੀ ਬੁਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਦੂਜੇ ਪਲ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ

ਨਹੀਂ ਲਿਖੇਗਾ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਬੈਰੀਅਰ ਦਾ ਕੋਈ ਖਤ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।

ਅੱਜ ਸਰਦੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਜਹੀ ਬੱਦਲੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬੱਦਲੀ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੋਲੀ ਜਿਹੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਅਜਿਬ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਮਰਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਹੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਖੰਭਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਲੇ ਮਿਲੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਉਹੀ ਅੰਡਰਹਿਲ ਰੋਡ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਡਨ ਹੋਟਲ ਦਾ ਬਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਮੋਰੀ ਗੇਟ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੈਂਟੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਕਬਾਬ ਖਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਇਹੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਮੇਡਨ ਹੋਟਲ ਦਾ ਬਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂਟੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਝੰਡਾ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਝੁਕਦਾ। ਉਹ ਕੋਈ ਸੱਟੋਬਾਜ਼ ਬਲੈਕ ਮਾਰਕੀਟੀਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੋਚੀਆਂ, ਤਵਾਇਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਵੇਗਾ। ਕੌਣ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਲਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਾਰ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਚੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਸਦਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਂਟੇ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂਟੇ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਵਪਾਰ ਵਪਾਰ ਹੈ। ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਸ਼ੁਕਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਜਿਜੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਦਿਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੇਕਰਾਰ ਰੂਹ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਹੱਤਕ, ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ, ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਜਿਹੀਆਂ ਦਰਜਨਾਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਅਮਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤਹਿਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਬੇ ਹੋਏ, ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਧੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਲਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਗੌਰਕੀ ਦੇ 'ਲੋਅਰ ਡੇਪਥ' ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੌਰਕੀ ਲਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਣਾਏ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਨਗਰ ਵਸਾਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਮੈਂਟੇ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਮਾਰਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲਖ਼ਾਨੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੜਾਇਆ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਤਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਇਕ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੋਸਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹੀ ਕੀਤਾ, ਹਸਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਮੈਂਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਸਲੂਕ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂਟੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਈਏ। ਅਸੀਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਮਕਬਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਿਬ' ਫਿਲਮ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਮੋਰੀ ਗੇਟ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂਟੇ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਮੈਂਟੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਬਣਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾਵਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮੈਂਟੇ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਜਾਅਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛਾਪ ਛਾਪ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਰੁਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਉਹ ਰੁਪਏ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੱਲਤ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਅਕਾਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਧਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਫ਼ਾ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਜੇਬ ਨਹੀਂ ਕੁਤਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂਟੇ ਨੇ ਜਦੋਂ 'ਜੇਬਕਤਰ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਜੇਬਕਤਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਪਏਗਾ। ਮੈਂਟੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗ਼ਾਲੂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਅਜਿਹਾ

ਸਫੀਆ, ਜ਼ਕੀਆ (ਸਫੀਆ ਦੀ ਭੈਣ, ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨਿਗਤ
ਫੋਟੋ : ਬ੍ਰਿਜਮੋਹਨ, ਮੁੰਬਈ, 1947

ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਲੜਾਈ ਮੁੱਲ ਨਾ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਅਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਾਂ ਤੋਂ, ਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ, ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ, ਨਾ ਚਾਚਾ ਸੈਮ ਤੋਂ ਨਾ ਰੂਸ ਤੋਂ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਬੇਕਰਾਰ ਆਤਮਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬਹੁਤ ਤਲਖ਼ ਸੀ। ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਸੈਲੀ ਅਤੇ ਕਾਟਵੀਂ, ਨਸ਼ਤਰ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਗੱਲ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਤੇਜ਼, ਨੁਕੀਲੇ, ਕਾਟਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਰਾ ਜਿਹਾ ਖੁਰਚ ਕੇ ਦੇਖੋ, ਅੰਦਰੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਰਸ ਟਪਕਣ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ, ਨਗਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕੱਜਣ ਸੀ, ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਚਰਿਤਰਤਾ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਤਾਰੀਖ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰੇਗੀ।

ਮੰਟੋ ਬਿਆਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਹਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੋੜੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੇ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਤਟਸਥਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ‘ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ’ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। ਗ਼ਮ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੌਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਵੀ। ਗ਼ਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਆਏਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵੀ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਵੀ, ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਵੀ ਅਤੇ ਉਪੇਂਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਦਵੰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸਾਂ ਅਤੇ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਤੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ‘ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਜੋ ਫਿਰ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਣਗੇ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬਤਰ। ਅਜਿਹੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਮਿਲ ਕੇ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗੀ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਫਿਲਮੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਬਨਜਾਰਾ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ

ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰ ਉਹ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਸੂਟ ਪੁਰਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਸੂਟ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੋਲਿਆ, “ਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਨਵਾਂ ਸੂਟ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ।”

“ਤਾਂ ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ।”

“ਕਿੱਥੇ?”

“ਬਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਕਵਾਸ ਨਾ ਕਰ, ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ।”

ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਇਕ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰ ਦੇ ਕੋਲ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਜੇ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬਕਵਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰ ਫ਼ਿਲਮ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਲੈ ਲਏ। ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਢਾਈ ਸੌ ਦਿੱਤੇ, ਢਾਈ ਸੌ ਖੁਦ ਰੱਖ ਲਏ। ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੂਟ ਲਈ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜਾ ਖਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਟੇਲਰ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਟ ਜਲਦੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸੂਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਪਾ ਵੀ ਲਏ ਗਏ। ਪਰ ਸੂਟ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਦਰਜੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਸਮਾਂ ਲੰਘਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰੁਪਏ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀ ਗਏ। ਚੁਨਾਚੇ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਉਧਾਰ ਹੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੂਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਚੁਕਾ ਸਕੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗੇਟ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ—ਅੱਜ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਹੋਏਗੀ। ਮਾਸਟਰ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਗਿਰੇਬਾਨ ਤੋਂ ਫੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਓਹ ‘ਹੱਤਕ’ ਤੂੰ ਲਿਖੀ ਹੈ?”

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲਿਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਜੇ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਸੂਟ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਇਹ ਗਿਰੇਬਾਨ ਛੱਡ।”

ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਨੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਗਿਰੇਬਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਅਜੀਬ ਜਹੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—“ਜਾ ਤੇਰੇ ਉਧਾਰ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੇ।”

ਉਹ ਪਲਟ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਮੰਟੋ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਉਸ ਤਾਰੀਫ਼ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਖ਼ਫ਼ਾ ਖ਼ਫ਼ਾ ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ—“ਸਾਲਾ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪਾਈ ਪਾਈ ਚੁਕਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਸਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ‘ਹੱਤਕ’ ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ‘ਹੱਤਕ’ ਹੱਤਕ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।”

ਪਰ ਨਾ ਮੈਂ ਤੇ ਨਾ ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ, ਨਾ ਉਸ ਨੇ ਸਾਥੋਂ ਲਏ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਲੱਭਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗੇਟ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪਰ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਉਥੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਹੋਏ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਸ਼ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਟੇਲਰ ਮਾਸਟਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਬਾਰੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਜ਼ੂਲ ਕੰਮ ਲਈ ਫ਼ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਜੋਏ ਅੰਸਾਰੀ, ਐਡੀਟਰ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਤੀਸ ਹਜ਼ਾਰੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਤੇ ਜੋਏ ਅੰਸਾਰੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਟੋਏ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੁਕਾਮ ਵੀ ਆਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਚਵਾਨ ਨੇ ਚੌਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੀ, ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ?”

ਜੋਏ ਅੰਸਾਰੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਭਾਈ!” ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਚਵਾਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਟਾਂਗਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਮੇਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟਾਂਗਾ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਘੁੰਮ ਕੇ ਬੋਲਿਆ—“ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਟਾਂਗਾ ਕਰ ਲਉ, ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਦਰਦ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਆਪਣੇ ਟਾਂਗੇ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੰਟੋ : ਮੇਰਾ ਗਰਾਈਂ -ਦਲਜੀਤ ਅਮੀਂ

ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (1912-1955) ਦੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੌਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਨਿਆਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਮਸ਼ਕ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣੀ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਏ.ਐੱਸ. ਕਾਲਜ, ਖੰਨਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰਕੂ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਮੁਹਿੰਮ ਕਾਰਨ ਚੁਫੇਰੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਸੁਖਾਲੀ ਸਮਝ ਆਈ। ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕੋ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਗਾਰੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1919 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦਾ ਕਤਲ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਇਸ ਕਤਲ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤਮਾਸ਼ਾ' ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਮੰਟੋ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਆਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਅਫ਼ਸਾਨਾਨਿਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦਾ ਪਿੰਡ **ਪਪੜੋਂਦੀ** ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬੜੀ ਮੋਕਲੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਬਿਹਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਬਿਹਾਰੀ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਗਰਾਈਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਇਕ ਜਣਾ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਗੋਪਾਲਗੰਜ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਕੋਟੀਹਾਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮੋਕਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਗਰਾਈਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਝੱਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੇਂਡੂ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ, ਦਾਉਦਪੁਰ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ

ਸਮਰਾਲਾ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਗਰਾਈਂ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ 1990 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਮਰਾਲਾ ਵਿਚ ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਚਾਹ ਦਾ ਰੇਹੜੀਨੁਮਾ ਖੋਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਾਉਦਪੁਰ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲਈ ਮੈਂ ਸਮਰਾਲੇ ਤੋਂ ਬਸ ਬਦਲਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਕੋਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਗਰਾਈਂ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੁਖਦਾਈ ਸੀ।

ਆਲਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ (2003) ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਸਰਾਇਕੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ ਵੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ, ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਗਰਾਉਂ ਲਾਗੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਮਾਹਿਤਪੁਰ ਸੀ ਪਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਚੋਖਾ ਸਮਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ, ਸਾਹਿਰ, ਸੱਜਾਦ ਜ਼ਹੀਰ, ਮਦਨ ਦੀਦੀ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਜਿਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ ਗਲੇ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਔਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗਰਾਈਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸੁਣ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਸਮਰਾਲੇ ਤੋਂ ਆਇਆਂ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਇਐ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਿੰਡੋਂ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਮਰਾਲੇ ਵਿਚ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਐਂ?” ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਦਾਉਦਪੁਰ।”

ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਵਾਲਾਂ ਜਵਾਬਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪਪੜੌਦੀ ਅਤੇ ਦਾਉਦਪੁਰ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਮਹਿਤਪੁਰ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਹਮੀਦ

ਅਖ਼ਤਰ ਦੇ ਵਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੋਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ—“ਮੈਂ ਆ ਗਿਆਂ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਉਣੀ ਐ।” ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ, ਸਾਹਿਰ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਗਰਾਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ 17 ਅਕਤੂਬਰ 2011 ਨੂੰ 87 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ‘ਡੇ ਐਂਡ ਨਾਈਟ ਨਿਊਜ਼’ ਚੈਨਲ ਲਈ ਮੰਟੋ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਮੈਂ ਪਪੜੌਦੀ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਨੌਂਬੇ ਸਾਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਮੰਟੋ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੀਲਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਉਰਦੂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਸੋ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਉਹ ਨਾਮੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”

ਜਦੋਂ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਇਹੋ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਬਣੀ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ-ਅੱਧ ਪਾਠਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸੋਥਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਿੱਲੀ ਹੁਣ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਸਮਰਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜਣ ਬਾਬਤ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਤੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਉੱਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ ?

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਕਟੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਕੂਚਾ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੇ 1947 ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਹੱਢਾਈ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਉਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ।

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ’ ਅਤੇ ‘ਠੰਢਾ ਗੋਸ਼ਤ’ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਣ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਸਕੀਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਕੀਨਾ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ, “ਕੀ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਾਜ਼ਦੀਨ ਦੀ ਧੀ ਸਾਂ ?” ਉਹ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਸਵੱਟੀ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ 65 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਫ਼ਸੀਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੰਟੋ ਉੱਤੇ ਕੀ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਟੋ ਨੇ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ, “ਐਪੜ ਦੀ, ਗੜਗੜ ਦੀ, ਬੋਧਿਆਨਾ ਦੀ, ਅਨੈਕਸੀ ਦੀ, ਮੂੰਗੀ ਦੀ ਦਾਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਲਾਲਟੈਣ, ਆਫ਼ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਆਫ਼ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗੌਰਮਿੰਟ, ਦੁਰ ਫਿਟੇ ਮੂੰਗ’। ਇਸ ਫਿਕਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹਾਲੇ ਤਕ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਚੁੱਪ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬੁਝਾਰਤ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਿਆਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਗਰਾਈਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੁੱਪ, ਸਕੀਨਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜਬੜ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਰ ਵਿਚੋਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੰਟੋ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਤਕ ਮਹਿਜ਼ਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਆਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ—ਕੀ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਲੋਕ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਮਨਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

•••

ਮੋਬਾ : 97811-21873

ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤਕਾਰ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦੀ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਯਰਾਨੇ ਦੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰਾਜਾ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੱਗੋਂ ਨਿਰਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਨਾ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਰੇ।

ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦੀ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਮੈਂ, ਮੰਟੋ, ਕਾਲੀ ਸਲਵਾਰ ਔਰ ਧੂਆਂ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਜੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਹੀ ਮੰਟੋ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਖ਼ਤ ਲਿਖਦੇ ਜੰਨਤ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਲੱਗਦੇ ਹੱਥ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਦਬੀ ਦੁਨੀਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗੁੱਬ-ਗੁਭਾਰ ਕੱਢ ਲਿਆ।

ਇਸ ਨਜ਼ਮ 'ਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਬਾਯਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਫ਼ੀਆ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਦਾ ਪਤੀ ਸੀ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮ 'ਜਿੱਦੀ' ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ।

ਪਤਰਸ, ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਅੰਗ-ਲੇਖਕ ਪਤਰਸ ਬੁਖਾਰੀ (1898-1958) ਲਈ ਅਤੇ ਤਾਸੀਰ, ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਤਾਸੀਰ (1902-1950) ਲਈ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਬਰਾਡਕਾਸਟਰ ਸਨ।

ਅਜੀਬ ਸੰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 1955 'ਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਇੰਤਕਾਲ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1966 'ਚ ਰਾਜਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਅੱਪੜ ਗਏ। ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਵੀ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ। ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ 1967 'ਚ ਗੁਜ਼ਰੇ ਪਰ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ 1991 ਤੀਕ ਏਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਜੰਨਤ ਸੇ ਮੰਟੋ ਕਾ ਖ਼ਤ

—ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦੀ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ

(1928-1998)

—1—

ਮੈਂ ਖੈਰੀਅਤ ਸੇ ਹੂੰ ਲੇਕਿਨ ਕਹੋ ਕੈਸੇ ਹੋ ਤੁਮ ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਕਯੂੰ ਰਹੋ ਤੁਮ ਫ਼ਿਲਮ ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਗੁੰਮ ਰਾਜਾ

ਯੇ ਦੁਨੀਆ-ਏ-ਅਦਬ ਸੇ ਕਯੂੰ ਕਯਾ ਤੁਮਨੇ ਕਿਨਾਰਾ ਥਾ ਅਰੇ ਏ ਬੇ-ਅਦਬ ਕਯਾ ਸ਼ੇਅਰ ਸੇ ਜ਼ਰ ਤੁਮ ਕੋ ਪਿਆਰਾ ਥਾ

ਜੋ ਨਜ਼ਮੇ ਤੁਮਨੇ ਲਿਖੀਂ ਥੀ ਕਭੀ ਜੰਨਤ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ ਛਪੀ ਥੀ ਵੇ ਯਹਾਂ ਭੀ ਖ਼ੁਲਦਾ ਕੇ ਪਹਲੇ ਸ਼ੁਮਾਰੇ ਮੇਂ

ਅਦਬ ਕੀ, ਸ਼ੇਅਰ ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਤੁਮ ਲੋਟ ਆਏ, ਅੱਛਾ ਹੈ ਅਰੇ ਲਿਖਵਾ ਲੋ ਨਜ਼ਮੇਂ ਫਿਰ ਸੇ ਤੁਮ ਚਿੱਲਾਏ, ਅੱਛਾ ਹੈ

ਮਗਰ ਫਿਰ ਸੋਚਤਾ ਹੂੰ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖ ਕਰ ਕਯਾ ਕਰੋਗੇ ਤੁਮ ? ਯੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਗ਼ਾਲਿਬ ਭੂਖੇ ਮਰੋਗੇ ਤੁਮ ?

ਯੇ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿਸੀ ਮਿਲ ਮੇਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲੋ ਕਰੋ ਤੁਮ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤਫ਼ਰੀਹ ਕੋ ਔਰ ਪੇਟ ਯੂੰ ਭਰ ਲੋ ।

—2—

ਯੇ ਵੇ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਸ ਚਲਵਾਏ ਅਦੀਬੋਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਕੀ ਬਾਰਿਸ਼ੇ-ਮਸ਼ਕੋ-ਸਿਤਮ ਮੇਂ ਹਮ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਸੀਬੋਂ ਪਰ

ਹੁਆ ਪੈਦਾ ਯਹਾਂ ਜੋ ਨੁਕਤ:ਦਾਂ ਸਦੀਯੋਂ ਮੇਂ, ਸਾਲੋਂ ਮੇਂ ਮਰਾ ਸੜਕੋਂ ਪੇ ਵੇ ਯਾ ਸੜ ਗਯਾ ਫਿਰ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਮੇਂ

ਹੋ ਜਿੰਦਾ ਹਮ ਤੋਂ ਨਾਕ ਭੀ ਚੜਾਕਰ ਨਾਮ ਧਰਤੇ ਹੈਂ
ਯਕਾਯਕ ਏਕ ਦਿਨ ਰੋਏਂਗੇ ਯੇ, ਬਰਸੀ ਮਨਾ ਲੇਂਗੇ
ਯੇ ਗਾਜ਼ੀ ਹਮ ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੇ ਲੀਏ ਝੰਡਾ ਉਠਾ ਲੇਂਗੇ
ਪੜ੍ਹੇਂਗੇ ਮਰਸੀਯੇ, ਤੜਪੇਂਗੇ ਕਰ ਡਾਲੇਂਗੇ ਤਕਰੀਰੋਂ
ਹਮਾਰਾ ਨਾਮ ਕਰਨੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗੇ ਲਾਖ ਤਦਬੀਰੋਂ
ਹਮਾਰੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੋਂ ਸੇ ਨਾ ਪੂਛੇਂਗੇ ਕਿ ਕੈਸੇ ਹੋ
ਅਦੀਬੋਂ ਸ਼ਾਯਰੋਂ ਕੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਹੋ ਤੋ ਐਸੀ ਹੋ
ਕਰੇਂ ਕਯਾ ਨਾ ਯੇ ਦੁਨੀਆ ਨਾ ਵੇ ਦੁਨੀਆ ਅਦੀਬੋਂ ਕੀ
ਯੇ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਸਜਾਓ ਕੀ, ਵੇ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਖ਼ਤੀਬੋਂ ਕੀ

—3—

ਜ਼ਮੀਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕੈਸੇ ਭੀ ਵੇ ਹਰ ਦਮ ਯਾਦ ਆਤੇ ਹੈਂ
ਜੋ ਦੁਨੀਮੋਂ ਮੇਂ ਉਠਾਏ ਵੇ ਹਸੀਂ ਗਮ ਯਾਤ ਆਤੇ ਹੈਂ
ਜ਼ਮੀਂ ਵਾਲੇ ਕੀ ਸੁਹਬਤ ਮੇਂ ਕਭੀ ਜੋ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਥੇ
ਕਲਮ ਲਿਖਨੇ ਸੇ ਕਾਸਿਰ^੬ ਹੈ ਕਿ ਵੇ ਦਿਨ ਕਿਤਨੇ ਪਿਆਰੇ ਥੇ
ਵੇ ਗਲੀਆਂ ਬਾਯਕਲਾ ਕੀ ਦੂਰ ਸੇ ਮੁੜਕੋ ਬੁਲਾਤੀ ਹੈ
ਵਹਾਂ ਕੇ ਘਰ ਕੀ ਯਾਦੋਂ ਦਿਲ ਮੇਂ ਅਬ ਤਕ ਗੁਨਗੁਨਾਤੀ ਹੈ
ਮੁਝੇ ਉਸ ਘਰ ਮੇਂ ਸਾਫੀਆ ਕੀ ਮੁਹੱਬਤ ਯਾਦ ਆਤੀ ਹੈ
ਜਹਾਂ ਬੱਚੋਂ ਕੀ ਸੂਰਤ ਦੇਖਕਰ ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਤਾ ਥਾ
ਜਹਾਂ ਆਕਰ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਕਾ ਹਰ ਗਮ ਭੂਲ ਜਾਤਾ ਥਾ
ਬਿਨਾ-ਨਾਗਾ ਜਹਾਂ ਹਮ ਸ਼ਾਮ ਤੁਮ ਮਿਲਨੇ ਆਤੇ ਥੇ
ਜਹਾਂ ਸਬ ਦੋਸਤ ਆਕਰ ਇਕ ਨਈ ਜੰਨਤ ਬਸਾਤੇ ਥੇ
ਵੇ ਜੰਨਤ ਲੁਟ ਚੁਕੀ ਦਿਲ ਮੇਂ ਮਗਰ ਆਬਾਦ ਹੈ ਅਬ ਤਕ
ਫਿਜ਼ਾ ਉਸ ਘਰ ਕੀ, ਵਕਫਾ-ਏ-ਮਾਤਮ-ਓ-ਫ਼ਰਿਆਦ ਹੈ ਅਬ ਤਕ
ਤੁਮ ਅਕਸਰ ਅਬ ਭੀ ਉਸ ਘਰ ਕੀ ਸੜਕ ਪਰ ਸੇ ਗੁਜ਼ਰਤੇ ਹੋ
ਵੇ ਸਬ ਕੁਛ ਲੁਟ ਚੁਕਾ ਬੇਕਾਰ ਤੁਮ ਕਯੂੰ ਆਹੋਂ ਭਰਤੇ ਹੋ ?
ਯਹੀ ਉਜੜਾ ਹੁਆ ਘਰ ਫਿਰ ਬਸਾਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ਮੈਂ
ਬੁਲੰਦੀ ਛੋੜ ਕਰ ਪਸਤੀ ਪੇ ਆਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ਮੈਂ

—4—

ਫਲਕ ਪਰ ਮੈਂ ਹੂੰ ਔਰ ਤੁਮ ਹੋ ਜ਼ਮੀਂ ਪਰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ
ਜਹਾਂ ਭੀ ਜਾਉ ਜੰਨਤ ਮੇਂ ਕਹੀ ਪਰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ

ਮੈਂ ਚਾਹੂੰ ਭੀ ਤੋਂ ਅਬ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਵਾਪਸ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ
ਖੁਸ਼ੀ ਬਨਕਰ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ ਮਹਿਫਲੋਂ ਮੇਂ ਛਾ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ
ਜ਼ਮੀਂ ਵਾਲੋਂ ਸੇ ਏ ਮਲਊਨ' ਕਬ ਤੋੜੋਗੇ ਤੁਮ ਨਾਤੇ ?
ਬਾ-ਆਸਾਨੀ ਤੁਮ ਆ ਸਕਤੇ ਹੋ ਜ਼ਾਲਿਮ, ਕਯੂੰ ਨਹੀਂ ਆਤੇ ?
ਫਲਕ ਸੇ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਤਾ ਹੂੰ ਤੁਮਹੇ ਰਾਜਾ
ਤੁਮਹੇ ਮਾਲੂਮ ਹੈ ਰਾਜਾ ਕਾ ਹੈ ਇਕ ਕਾਫੀਯਾ ਰਾਜਾ
ਜ਼ਮੀਂ ਸੇ ਬੋਰੀਆ-ਬਿਸਤਰ ਉਠਾਓ ਔਰ ਚਲੇ ਆਓ
ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਓ, ਮੇਰਾ ਬੈਲ ਬਜਾਓ ਔਰ ਚਲੇ ਆਓ
ਕਰੋੜੋਂ ਮਰ ਗਏ ਚੁਪਚਾਪ ਲੇਕਿਨ ਤੁਮ ਨਹੀਂ ਮਰਤੇ
ਜੋ ਮਰਦ ਨੇਕ ਹੈ ਜੀਨੇ ਪੇ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਦ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ
ਅਗਰ ਕੁਛ ਉਮਰ ਬਾਕੀ ਹੈ ਤੋ ਕਰ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਆਓ
ਮੈਂ ਹੂੰ ਜਬ ਤਕ ਯਹਾਂ ਬੰਫ-ਏ-ਜ਼ਹੱਨਮ ਸੇ ਨ ਘਬਰਾਓ
ਮੈਂ ਜ਼ਰਮੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕੋ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਬਖਸ਼ਵਾ ਲੂੰਗਾ
ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਨਾਮ ਜੰਨਤ ਕੇ ਹਰ ਪਰਚੇ ਮੇਂ ਉਛਾਲੂੰਗਾ
ਚਲੇ ਆਓ, ਚਲੇ ਆਓ ਮੁਝੇ ਤੁਮਸੇ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ
ਚਲੇ ਆਓ, ਚਲੇ ਆਓ ਯਹਾਂ ਰਾਹਤ ਕੀ ਰਾਹਤ ਹੈ

—5—

ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਸੁਨ ਲੋ ਤੁਮਹੇ ਮੈਂ ਕਯਾ ਬੁਲਾਤਾ ਹੂੰ
ਮੇਰੇ ਰਾਜ ਤੁਮ੍ਹੇ ਮੈਂ ਏਕ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਸੁਨਾਤਾ ਹੂੰ
ਖਬਰ ਯੇ ਗਰਮ ਥੀ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸੇ ਜੰਨਤ ਕੀ ਹਸੀਨੋਂ ਮੇਂ
ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਨਾਮ ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜੰਨਤ ਕੇ ਮਕੀਨੋਂ ਮੇਂ
ਯੇ ਸੁਨ ਕਰ ਮੈਂ ਨਈਂ ਆਬਾਦੀਓਂ ਮੇਂ ਦੌੜਤਾ ਆਇਆ
ਜੋ ਕੀ ਇੰਕਵਾਇਰੀ ਤੋ ਇਸ ਖਬਰ ਕੋ ਮੈਨੇ ਸੱਚ ਪਾਇਆ
ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਮਹਲ ਭੀ ਦੇਖਾ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ
ਯੇ ਸਮਝੋ ਜਗਮਗਾਤੇ ਨੂਰ ਔਰ ਚੀਨੀ ਕੀ ਮੂਰਤ ਹੈ
ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ ਮੁੰਤਜ਼ਿਰ ਹੂਰੋਂ ਵਹਾਂ ਬੇਖਵਾਬ ਰਹਤੀ ਹੈਂ
ਚਮਨ ਕੀ ਅੰਦਲੀਬੋਂ ਕੀ ਤਰਹ ਬੇਤਾਬ ਰਹਤੀ ਹੈਂ
ਵਹ ਮੁਝਸੇ ਪੂਛਤੀ ਰਹਤੀ ਹੈ ਬਤਲਾਓ ਵੇ ਕੈਸੇ ਹੈਂ
ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈਂ, ਵੇ ਐਸੇ ਹੈਂ ਕਿ ਵੈਸੇ ਹੈਂ

ਤੁਮਾਰੀ ਝੂਠੀ ਤਾਰੀਫ਼ੋਂ ਕੇ ਪੁਲ ਮੈਂ ਬਾਧ ਦੇਤਾ ਹੂੰ
ਖੁਦਾ ਸੇ ਬਾਦ ਮੈਂ ਰੋ ਰੋ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮਾਂਗ ਲੇਤਾ ਹੂੰ

ਜਵਾਂ ਹੂਰੇ ਕਹੀਂ ਬੂਝੀ ਨ ਹੋ ਜਾਏਂ, ਚਲੇ ਆਓ
ਯੇ ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕੇ ਨਾ ਖੋ ਜਾਏਂ, ਚਲੇ ਆਓ

ਉਨ੍ਹੇ ਛੁਪ ਛੁਪ ਕੇ ਏਕ ਕੰਬਖਤ ਮੁੱਲਾ ਘੂਰਾ ਕਰਤਾ ਹੈ
ਬਚਾ ਲੋ ਇਨਕੋ ਏ ਰਾਜਾ ਕਿ ਵੋ ਉਨ ਸਬ ਪੇ ਮਰਤਾ ਹੈ

ਯੇ ਚੰਚਲ ਹਿਰਨੀਆਂ ਤਕਤੀ ਹੈਂ ਉਸਕੋ ਭਾਗ ਜਾਤੀ ਹੈਂ
ਮੇਰੀ ਹੂਰੋਂ ਕੋ ਆਕਰ ਹਾਲ ਅਪਨਾ ਸਬ ਸੁਨਾਤੀ ਹੈਂ

—6—

ਬਹੁਤ ਜੋ ਯਾਦ ਆਤੀ ਹੈਂ ਅਬ ਉਨ ਕੇ ਨਾਮ ਲੇਤਾ ਹੂੰ
ਜ਼ਮੀਂ ਕੇ ਦੋਸਤੋਂ ਕੇ ਨਾਮ ਕੁਛ ਪੈਗਾਮ ਦੇਤਾ ਹੂੰ

ਬਹਨ **ਇਸਮਤ** ਸੇ ਕੈਹਨਾ ਕਬ ਤਲਕ ਫਿਲਮੇਂ ਬਨਾਓਗੀ
ਯੇ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਆਹ ਕਿਆ ਅਬ ਭੀ ਨਾ ਆਓਗੀ

ਜਾ ਯਾਦ ਆ ਜਾਏ **ਇਸਮਤ** ਕੀ ਤੋ ਸ਼ਾਹਿਦ ਭੀ ਚਲਾ ਆਏ
ਵੋ ਜ਼ਿੰਦੀ ਆਤੇ-ਆਤੇ ਅਪਨੀ ਫਿਲਮੇਂ ਸਬ ਜਲਾ ਆਏ

ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਕੋ ਔਰ **ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ** ਕੋ ਭੀ ਖਤ ਯੇ ਦਿਖਲਾਓ
ਜੋ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਤੋ ਦੋਨੋਂ ਭਾਈਓ ਕੋ ਸਾਥ ਲੇ ਆਓ

ਅਗਰ ਦੁਨੀਆ ਨ ਆਤੀ ਹੋ ਵੇ ਮੁਵਾਫ਼ਿਕ ਫੈਜ਼-ਓ-ਰਾਸ਼ਿਦ ਕੋ
ਤੋ ਉਨਸੇ ਪੂਛ ਕਰ ਲਿਖੋ, ਮੈਂ ਭੇਜੂੰ ਅਪਨੇ ਕਾਸਿਦ ਕੋ

ਨਾ ਆਏ ਅਗਰ ਤੋ ਕੈਹਨਾ **ਪਤਰਸ** ਨੇ ਬੁਲਾਯਾ ਹੈ
ਤੁਮਾਰੀ ਯਾਦ ਮੇਂ **ਤਾਸੀਰ** ਤੜਪਾ ਤਿਲਮਿਲਾਯਾ ਹੈ

ਤੁਮ੍ਹੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ **ਹਸਰਤ** ਔਰ **ਸਾਲਿਕ** ਯਾਦ ਕਰਤੇ ਹੈਂ
ਤੁਮ੍ਹੇ ਦੋਨੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰੋਂ ਕੇ ਮਾਲਿਕ ਯਾਦ ਕਰਤੇ ਹੈਂ

ਮੁਝੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਯੇ ਸੁਨ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਦੌੜੇ ਆਏਂਗੇ
ਮੇਰੀ ਜੰਨਤ ਮੇਂ ਆਕਰ ਇਕ ਨਈ ਜੰਨਤ ਬਸਾਏਂਗੇ

ਦੁਆ ਹੈ ਯਾ ਖੁਦਾ ਸਬ ਜ਼ਮੀਂ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮਰ ਜਾਏਂ
ਯੇ ਜੰਨਤ ਕੇ ਚਮਨ, ਯੇ ਘਰ, ਯੇ ਸੜਕੋਂ ਉਨਸੇ ਭਰ ਜਾਏਂ

• • •

1. ਸਵਰਗ 2. ਅੰਕ 3. ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣਾ 4. ਆਲੋਚਕ 5. ਧਰਮ
ਗੁਰੂ 6. ਅਸਮਰਥ 7. ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ 8. ਨਿਵਾਸੀਓ 9. ਬੁਲਬੁਲ

ਗਿਲੇਵਿਕ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਤੀਹ ਕੁ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਾਰ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ। 82 ਸਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੰਝ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ 'ਕਾਵਿ-ਕਲਾ' ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਾਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਲੇਖਨ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਚੋੜ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸੋਜ਼ਾਨ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਖਦਾ-ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੁਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਸਰਲਤਾ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਖੇਪ, ਨਿਰਛਲੜੇ ਉਦਾਰ ਹਨ ਤੇ ਸੁਝਾਊ ਵੀ। ਏਥੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਹਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਾਵਿ-ਕਲਾ' ਵਿਚੋਂ ਉਗਰਾਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

-ਇੰਦੋ

-1-

ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੜ੍ਹ
ਭੋਇੰ 'ਚ ਏ

ਕਵਿਤਾ ਜੋ ਰੂਪ ਲੈਂਦੀ ਏ
ਓਹੀ ਉਹਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਏ

-2-

ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਲਿਖਾਂ ਨਾ
ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਾਰ
ਮੂਲੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ

ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰ ਕੋਈ ਹੋਣੀ
ਮੈਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਏ

-3-

ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਡੁੱਲ੍ਹੀ ਭੋਇੰ 'ਤੇ
ਇਕ ਰੁੱਖ

ਅੰਬਰਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਤਣਿਆ ਏ

ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ
ਕਿਉਂ ਜੁ ਮੈਂ ਏਸੇ 'ਤੇ ਪਲਮਿਆ ਹਾਂ

ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਚਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਰੁੱਖ ਦੀ ਥਾਏਂ

ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਪਲਮਿਆ ਹਾਂ

-4-

ਇਸ ਜੱਗ 'ਚ
ਟੋਭੇ ਹੀ ਕੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਨੇ

ਟੋਭੇ ਕਿਉਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ
ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਟੋਲਦੇ ਹੋ
ਮਨ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਕਿਉਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋ ?

ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ-ਲਿਖ ਕੇ
ਕੀ ਖੱਟੋਗੇ ?

ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ?

-5-

ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤ ਵਾਂਗ
ਕਵਿਤਾ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਨਾ ਦਿੰਦੀ ਏ

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਓਥੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਏ
ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ
ਭਾਰੀ-ਗਉਰੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ

-6-

ਕਵਿਤਾ ਜਦ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਏ

ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਇਹ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੀ ਏ

ਇਹ ਤਾਂ ਏਵੇਂ ਲੱਗਦਾ

ਪੰਛੀ ਇਕ ਆਇਆ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ

ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਿਵੇਂ-ਨਿਵੇਂ

ਇਹਦੀ ਕਾਇਆ ਦਾ ਨਿੱਘ ਲੈਂਦੇ ਹੋ

ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ

ਬਾਹਰ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ

-7-

ਰਤਾ ਕੁ ਰੁਕੋ

ਤੇ ਰੁਕੇ ਰਹੋ

ਦਬਾਅ, ਏਨਾ ਮੂੰਹਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ

ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਨਾ ਲਿਖੋ

ਤੱਤੇ-ਤੱਤੇ ਨਹੀਂ

ਘੁਟ ਕੇ ਰੱਖੋ

ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ

-8-

ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਾ ਉਡੀਕੋ

ਕਵਿਤਾ ਜਦ ਸੱਦ ਮਾਰਦੀ ਏ

ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਓਸੇ ਛਿਣ ਉਹਨੂੰ ਪਕੜ 'ਚ ਲੈਂਦੇ ਨਹੀਂ

ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ

ਇਹ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਆਵੇ ਹੀ ਨਾ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ

ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤ 'ਚ ਸੜ ਜਾਏ

ਜਾਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਾਲੇ

ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਮਰ-ਖਪ ਜਾਏ

-9-

ਕਵਿਤਾ

ਇਕ ਭਾਂਡਾ ਏ

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਭਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਏ

ਰੂਪ ਇਹ ਆਪਣਾ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਏ

-10-

ਕਵਿਤਾ ਓਥੇ ਏ—

ਜੋ ਵੀ ਇਹਦੇ 'ਚ

ਗੁੱਛੁੰਮੁੱਛੁੰ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਏ

ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ

ਪੁਲਾੜ ਛੁਹ ਲੈਂਦਾ ਏ

-11-

ਆਓ, ਅਬਾਬੀਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ

ਇਹ ਆਉਂਦੀ ਏ ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ

ਭੌਂਦੀ-ਭੌਂਦੀ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀ ਏ

ਚੁੰਝ ਖੋਲ੍ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾੜਦੀ ਏ

ਕਦੇ ਕਦੇ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਦੀ

ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੀ ਪਰ ਪਲ, ਛਿਣ

ਕਬੂਤਰ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਮਚਾਉਂਦਾ

ਟਾਹਣੀ 'ਤੇ ਬਿਰ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ

ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠਦੀ

ਗੁਟਰ-ਗੂੰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ

-12-

ਹੋਵਾਂ

ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਕੀ ਹੋਵਾਂ ?

ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵਾਂ

ਪਰ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਹੋਵਾਂ

ਵਿਚ ਜਗ ਦੇ ਹੋਵਾਂ

ਜਗ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ, ਇਕ ਅੰਸ਼ ਜਿਹਾ

ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਾ ਅਖਵਾਵਾਂ

ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ, ਮੀਂਹ ਦੀ ਕਣੀ ਤੋਂ ਵੀ

ਸਾਵੇਂ-ਸਾਵੇਂ ਹੋਵਾਂ

ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਕਕਰੋਂਦੇ ਜਿਹਾ, ਘੋਗੇ ਕੀੜੇ ਜਿਹਾ

ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਨਾ ਹੋਵਾਂ

ਨਾ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਨਾ ਦੁਮੇਲਾਂ ਤੋਂ

ਇਕ-ਇਕ ਜੀਅ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ

ਜੋ ਬਾਹਰਵਾਰ ਏ, ਅੰਦਰਵਾਰ ਏ

ਜਗ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਚੀਜ਼ 'ਚ

ਏਸੇ ਜਗ 'ਚ

ਤੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਨਾ ਹੋਵਾਂ

ਨਾ ਹੋਵਾਂ ਗਿਰਜਾਘਰ

ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵਾਂ

ਨਿਭਾਂ ਤੋੜ ਤਕ

•

ਮੋਬਾ : 93123-35078

• ਸਲੀਬ

ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਾਂ ਕਦੋਂ ਮਿਲੇ ਸਾਂ

ਸਬਜੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ
ਜਦ ਤੂੰ ਗੋਭੀ ਦੇ ਦੋ ਫੁੱਲ ਖਰੀਦੇ
ਮੈਂ ਗੋਲ ਹਰੇ ਹਰੇ ਲੂਈਂ ਵਾਲੇ ਟੀਂਡੇ

ਨਹੀਂ ਸੱਚ ਬੱਸ ਔਡੇ 'ਤੇ
ਜਦ ਤੂੰ ਚੁਗਾਵੇਂ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਫੜਨੀ ਸੀ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਸੀ ਛੱਜਲਵੱਡੀ

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹਾਲ 'ਚ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਨਿਗਰਾਨ ਸਾਂ
ਤੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ
ਚਹਿਲ ਕਦਮੀਂ ਕਰਦਿਆਂ
ਕਈ ਵਾਰ ਲੰਘਿਆ ਸਾਂ
ਤੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਛੂਹਦਿਆਂ

ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਮਿਲੇ ਸਾਂ
ਰਿਜ਼ੈਪਸਨਿਸ਼ਟ ਬਣੀ ਨੂੰ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਕਮਰਾ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ

ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹੋਈਏ
ਚੇਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਖੁਰ ਗਏ ਛਿਣਾ ਦਾ ਕੀ ਉਲਾਮਾ

ਉਦੋਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਚ ਸਲੀਬ ਸੀ
ਖਸਤਾ ਝੋਪੜੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਪੀੜ੍ਹ ਸੀ
ਭੁੱਖੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਨੰਗੀ ਚੀਕ ਸੀ

ਉਦੋਂ ਤੈਨੂੰ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਬੇਥਵੀਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਵੀ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਹੁਣ ਜਦ ਸੱਚੀਂ ਮਿਲੀ ਏਂ
ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਵਰਜਿਤ ਛਿਣ ਫੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏਂ
ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚਲੀ ਸਲੀਬ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸੱਖਣੇ ਮੱਥੇ 'ਚੋਂ
ਸਲੀਬ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਏਂ
ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ
ਸੱਖਣੇ ਮੱਥੇ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਸਲੀਬ ਹੁੰਦੇ।

•

• ਅਕਸਰ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ

ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ
ਰੋਜ਼ ਭੁੱਲ ਜਾਵਾਂ ਮੈਂ

ਉਂਝ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ
ਸੱਖਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਥਪੇੜਿਆਂ ਨੂੰ
ਬੁੜਾਂ, ਔੜਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ
ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਗਈ
ਜਵਾਨ ਹਸਰਤ ਨੂੰ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੀਲੇ ਪੈ ਗਏ ਵਰਕਿਆਂ ਨੂੰ
ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ
ਸੁਹਜ ਤੋਂ ਉਣੇ ਰਹਿ ਗਏ
ਕਾਵਿਕ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ

ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜਾ ਕੁਝ
ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਗੋਚਰਾ
ਚੇਤਿਆਂ 'ਚ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ
ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ

ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ ਉਹ ਸਭ ਵੀ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ
ਖ਼ੁਦ ਨਾਲ, ਜੀਵਨ ਨਾਲ, ਵਤਨ ਨਾਲ
ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਹੈ

ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਹੋਣਾ ਸੀ
ਸੁਲਘਦੇ ਫਿਕਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿਣਾ
ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ, ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣਾ
ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪਾਲਣਾ
ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨਾ

ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ
ਅਕਸਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ

•

• ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਆ ਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂਤ।
ਘੁੰਗ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਚ ਗਿਆ ਘਮਸਾਨ।

ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਅਮਨ ਚੈਨ ਲੁਟ ਗਿਆ ਸ਼ਰੇਆਮ।
ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਇਕੋ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਦੋ ਨਾਮ।

ਏਧਰੋਂ ਓਧਰੋਂ ਕਾਫ਼ਲੇ ਲੱਗ ਪਏ ਆਵਣ ਜਾਣ।
ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਵੀ ਤੁਰ ਪਿਆ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਭ ਸਮਾਨ।

ਅੱਗੇ ਪੁੱਟੇ ਪੈਰ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚੇ ਮੋਹ।
ਅੱਖੀਓਂ ਹੰਝੂ ਕੇਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਜਾਵੇ ਉਹ।

ਅੱਗੇ ਰਾਹਵਾਂ ਅਜਨਬੀ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ।
ਏਸੇ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰਾ ਪਿੰਡ।

ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੀ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਵਹਿਸ਼ਤ, ਖ਼ਬਤ, ਜਨੂੰਨ।
ਕਤਲ, ਉਧਾਲੇ, ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਧਰਤੀ ਖ਼ੂਨੋ-ਖ਼ੂਨ।

ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਸ਼ੈਤਾਨ।
ਵਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਸਤੀ ਹੋ ਗਈ ਜਾਨ।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਸੀ ਅੰਬਰਸਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਲਾਹੌਰ।
ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਖੜ ਗਿਆ ਹੱਕ ਹੋ ਕੇ ਡੌਰ-ਭੌਰ।

ਵਿਛੜੀ ਧੀ ਇਕ ਵਾਰ ਜੋ ਮੁੜ ਨਾ ਲੱਭਦੀ ਫੇਰ।
ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਪੁੱਤ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਢੇਰ।

ਕੋਈ ਨਾ ਦਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਸਾਰੇ ਫਿਰਦੇ ਗ਼ੈਰ।
ਵਿਚੇ ਕਈਆਂ ਕੱਢ ਲਏ ਅਗਲੇ-ਪਿਛਲੇ ਵੈਰ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹੱਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਏ ਕਾਰੋਬਾਰ।
ਯਾਦ ਕਰੇ ਜਦ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੋਂਦਾ ਏ ਜ਼ਾਰੋ-ਜ਼ਾਰ।

ਪਿੱਛੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਯਾਰ ਉਹਦਾ ਸਰਦਾਰ
ਅੱਜ ਤਕ ਭੁੱਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਦਾ ਪਿਆਰ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰੋ! ਸੋਚੀਏ ਕਰੀਏ ਕੋਈ ਉਪਾਅ।
ਵਿਛੜੇ ਬੋਲੀ ਮੀਤ ਸਭ ਦੇਈਏ ਫੇਰ ਮਿਲਾ।

*

• ਗੁੰਗੇ ਪੀਰ ਦਾ ਖੌਲਦਾ ਮੌਨ

ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ
ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ
ਪਰ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ
ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ...

ਬਹੁਤ ਅਜ਼ਮਾ ਲਿਆ ਅਸੀਂ
ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ
ਬਹੁਤ ਰੋਲਿਆ
ਉਸ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ...

ਆਪਣੇ ਬੇਅੰਤ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀਆਂ
ਮਾਫ਼ੀਆਂ ਮੰਗਣ ਦੀ
ਮੋਹਲਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੁਣ
ਤੇ ਮੁਰਾਦਾਂ ਨਾਲ ਝੌਲੀਆਂ ਭਰਨ ਦੀ
ਮਿਆਦ ਪੁੱਗ ਚੁੱਕੀ ਹੈ
ਭਾਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ
ਪਾਪ-ਗਠੜੀਆਂ

ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇਗਾ
ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਸ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ
ਉਹ ਆਪਣਾ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ
ਤੇ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ
ਨੌ-ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਵੀ

ਹੁਣ ਉਹ ਨੱਚੇਗਾ
ਪ੍ਰਚੰਡ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ
ਤੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ
ਪਾਪ ਪਰੁੱਚੇ ਦੋਵੇਂ ਜਹਾਨ

ਹੁਣ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ ਉਹ
ਸਾਡੇ ਗੁਮਾਨ ਭਰੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ
ਆਪਣਾ ਮੁਹੱਬਤੀ ਹੱਥ
ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਖੌਲਦੇ ਮੌਨ ਵਿਚ
ਸਿਰਫ਼ ਕਹਿਰ ਹੀ ਕਹਿਰ ਹੈ

ਸਭ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ
ਕਿਆਮਤ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ

•

98154-33166

• ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮਾਧੋ

ਕਦੇ-ਕਦੇ

ਸਿਮਰਤੀਆਂ 'ਚ ਅਜੇ ਵੀ ਆ ਧਮਕਦਾ ਹੈ
 ਮੇਰੇ ਕਸਬੇ ਦਾ 'ਸਿਰਫਿਰ' ਕੁੱਕੂ
 ਜੋ ਤਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰ
 ਝੰਡੇ ਵਾਂਗ ਝੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ
 ਖਿੜ ਖਿੜ ਕੇ ਹੱਸਦਾ
 ਤੇ ਕੰਨ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਹੇਕ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ
 ਚੁਰਾਹੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ
 'ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮਾਧੋ ਨੇ ਖੁਰ ਜਾਣਗੇ
 ਜੋ ਫ਼ਸਲੀ ਬਟੇਰੇ ਨੇ ਉੱਡ ਜਾਣਗੇ
 ਮੌਲਾ ਬੇੜੇ ਸਿਦਕ ਦੇ ਹੀ ਪਾਰ ਲੱਗਣੇ
 ਸਿਦਕੋ ਸੱਖਣੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ
 ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣਗੇ...'

ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ
 ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਮਾਧੋ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗਰ
 ਕਿੱਥੋਂ ਕਿੱਥੋਂ ਭੁਰ ਗਏ ਨੇ
 ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਇਹ ਬਾਵੇ
 ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਖੁਰ ਗਏ ਨੇ
 ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਅਧੂਰਾ ਛੱਡ ਕੇ
 ਕਿੰਨੇ ਸਾਥੀ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ
 ਮਾਰ ਉਡਾਰੀ ਉੱਡ ਗਏ ਨੇ...

ਕੁੱਕੂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਚ ਚੁਰਾਹੇ
 ਨੰਗ ਧੜੰਗਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਤੇ ਪਜਾਮੇ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ
 ਕਿਸ ਉਤਸਵ 'ਤੇ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ...?

• ਇਕੋ ਘਾਟ 'ਤੇ

ਤੂੰ ਕਵੀ ਹੈ

ਤਰਜਮਾਨ ਚਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ
 ਕਾਸਿਦ ਨੰਡੀਆਂ ਤੱਤੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਦਾ
 ਧਰਤ ਦੀ ਕੰਨੀਂ ਘੁਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ
 ਦਰਦ ਨੂੰ ਦਮ ਦੇ ਕੇ, ਸੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ
 ਤੇਰਾ ਹਰਫ਼-ਹਰਫ਼ ਰਾਂਗਲਾ ਸੁਰਾਂਗਲਾ

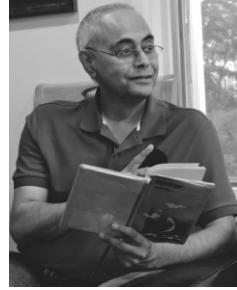
ਮੈਂ ਹਾਂ ਜਲ ਜੰਗਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ
 ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ
 ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਹਾਂ
 'ਮੈਂ ਨਿਰੀ ਹੀ ਅੱਗ ਦੀ ਨਾਲੂ
 ਧਰਤ ਸਾਵੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਬਰੂਦੀ ਬਾਲ...'

ਮਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ
 ਤੂੰ ਵੀ ਦੇਵੇ ਆਵਾਜ਼
 ਕੋਲ ਤੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਾਣ
 ਤੂੰ ਵੀ ਲਾਵੇ ਆਪਣਾ ਤਾਣ
 ਮੇਰੀ ਵੀ ਰਗ-ਰਗ 'ਚ ਲਿਸ਼ਕਣ
 ਆਤਿਸ਼ਮੀ ਮੱਚਦੇ ਅਨਾਰ
 ਬੁੜ੍ਹੇ ਟੁੱਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ
 ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭਾਰ
 ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਖੁਬਦੀ ਕਟਾਰ

ਧਰਤੀ ਦੇ ਚਿੱਥ ਕੱਢਣੇ
 ਤੂੰ ਵੀ ਛੇੜੇ ਤਰਾਨੇ
 ਲੋੜੇ ਤੂੰ ਵੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਧਰਤ ਤੋਂ
 ਫਿਰ ਨਾ ਕੋਈ ਘਰ ਉਜੜੇ
 ਵਤਨ ਆਪਣੇ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾ ਹੋਵਣ ਬੇਗਾਨੇ
 ਮੰਨਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਕੋ ਘਾਟ 'ਤੇ
 ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਹੋਣੇ ਨਹੀਂ ਯਰਾਨੇ

ਸੋ ਬਾਜ ਤੇ ਕਾਲੀ ਗਿੱਧੇ
 ਇਸ ਭੇੜ 'ਚੋਂ
 ਦੇਖਣਾ ਕਿ ਕੌਣ ਬਚਦਾ
 ਹੈ ਅਖੀਰੀ ਗੋੜ 'ਚੋਂ...

*

• ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ

ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ
 ਨਾ ਅਰਥ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ
 ਨਾ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਤਲਬ
 ਨਾ ਬਹਿਸ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ
 ਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਫੁਰਸਤ
 ਨਾ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ

ਭੀੜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ
 ਨਾ ਹੀ ਤਦਬੀਰ ਕੋਈ
 ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਦ
 ਅਸੰਖ ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਗੁਸੈਲ ਹਜ਼ੂਮ

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਟਵੀਟ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ
 ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਫੇਸਬੁੱਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ
 ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਹਰੀਰੀ ਸਕੂਅਰ
 ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਤਹਰੀਰੀ ਚੌਕ

ਭੀੜ 'ਚ ਤਪ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਾਹਿਰਾ
 ਤੇ ਸਗਲਾ ਅਰਬ ਦੇਸ
 ਨਾਗ ਦੀ ਸਿਰੀ ਨੱਪ ਦਿੱਤੀ
 ਤਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਨਾਗ ਨੇ ਫੈਲਾਏ ਫਨ

ਰਾਤ ਪਸਰੀ, ਉਹ ਮਾਯੂਸ ਹੋ
 ਚੁੱਪ ਦੀਆਂ ਕੁੰਦਰਾਂ 'ਚ ਦਫਨ
 ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁਝ ਸਿਰ-ਫਿਰਿਆਂ ਦੀ
 ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਆਵਾਜ਼—
 ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ

ਪਰ ਰਾਤ ਗਹਿਰੀ, ਕਹਿਰੀ ਤੇ ਲੰਮੀ
 ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ...

• ਰਬਾਬ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਤਾਬ ਸਰਕੀ
 ਤਾਂ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ

ਸੱਥਾਂ 'ਚ, ਕੈਫ਼ਿਆਂ 'ਚ, ਵਿਦਿਆ-ਘਰਾਂ 'ਚ
 ਬੁੱਧ ਦੀ ਚਿਣਗ ਬੁਝਣ ਲੱਗੀ
 ਫੇਸਬੁੱਕ ਤੇ ਟਵਿਟਰ ਬਦਲ ਬਣ ਗਏ
 ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ 'ਚੋਂ
 ਅਰਥ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ
 ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ 'ਚੋਂ
 ਇਨਸਾਨ ਮਨਫੀ ਹੋ ਗਿਆ

ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਤਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ?
 ਕੀ ਸੋਚਣਾ, ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਫਿਰ ਆਵੇਗਾ ?
 ਕੀ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪਿਆਸ ਪਰਤੇਗੀ ?
 ਕੀ ਸ਼ਬਦ-ਹੀਣ, ਭੀੜ 'ਚ ਪੱਸੇ
 ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਮਹਿਲ ਤਿੜਕਣਗੇ ?

(ਸ਼ਾਇਦ) ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ-ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ
 ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਫਿਰ ਗੂੰਜੇਗੀ
 ਤੇ 'ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ' ਨੂੰ ਲਲਕਾਰੇਗੀ...

• ਜਾਣੀ ਜਾਣ

ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਏਂ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ
ਏਨਾ ਕੁ ਜਾਂ ਢੇਰ ਸਾਰਾ

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ
ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਦਾ ਹਾਂ
ਆਪਣਾ ਅੰਗ ਅੰਗ

ਤੂੰ ਪਛਾਣਦੀ ਏਂ
ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਚ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਅਗਨ ਜੋਤ
ਅਗਨ-ਦੇਹੀ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ
ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਕੋਈ
ਬਰਫ ਦਾ ਪਰਬਤ
ਜਾਂ ਦਾਵਾਨਲ
ਨਾ ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਏਂ
ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਤ ਅੰਦਰ

ਏਨਾ ਕੁ ਪਤਾ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ
ਜਾਂ ਢੇਰ ਸਾਰਾ
ਕੀ ਪਤੈ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਵੇਂ ਤੱਕਦਾਂ
ਜਿਵੇਂ ਅਰਾਧ ਰਿਹਾ ਕੋਈ
ਅਲੋਰਾ ਦੀ ਗੁਫਾ ਅੰਦਰ
ਪੱਥਰਾਂ 'ਚ ਘੜੀ, ਜਾਗਦੀ
ਬੁੱਧਾ ਦੀ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ
ਜਾਂ ਮੋਮਾ 'ਚ ਬੋਲਦੀ
ਮੋਨੇ ਦੀ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤ

ਤੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਨਾ ਘੜ
ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਏਂ ਤੂੰ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਏਨਾ
ਕੁਝ ਤਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਏਨਾ
ਜਿੰਨਾ ਮਾਂ ਨੂੰ
ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬਾਲ ਨਾਲ
ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਾਲ
ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ

ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਏਂ ਕਿ
ਤੂੰ ਇੰਝ ਵਸਦੀ ਏਂ
ਮੇਰੇ ਦਮ ਖਮ ਅੰਦਰ

ਜਿਉਂ ਬੱਚੇ ਦੀ
ਬੱਝੀ ਏ ਅਟੱਟ ਗੰਢ
ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਨਾਲ
ਜਿਉਂ ਗਰਭ 'ਚ ਵਸਦਾ ਏ
ਰੱਬ ਦਾ ਜੀਅ ਜੰਦ ਕੋਈ
ਜਿਉਂ ਸਾਉਣ 'ਚ ਵਸਦੇ ਨੇ
ਬੱਦਲ, ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਬਾਰਿਸ਼
ਜਿਉਂ ਜਿੰਦਗੀ ਬੱਝੀ ਏ
ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਡੋਰ ਨਾਲ

ਤੂੰ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ
ਮੇਰੇ 'ਚ ਵਸਦੀ ਏ ਤੂੰ
ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਜੀਓ
ਮੈਂ ਤੇਰੇ 'ਚ ਵਸਦਾ ਹਾਂ
ਕਿੰਨਾ ਕੁ...

• ਏਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਥਾ

ਬਾਪੂ ਨੇ
ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਲਈ

ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਰਜਿਸਟਰ 'ਤੇ 'ਗੂਠਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਮੈਨੂੰ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਦਾਬ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਵੇਚਣ ਵਾਲਾਂ 'ਗੂਠਾ ਪੁੰਝਣ ਲਈ ਕੰਧ 'ਤੇ ਘਸਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਕੰਧ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ 'ਗੂਠੇ ਘਸੇ ਹੋਏ ਨੇ

ਮੇਰਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ ਹੈ

ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਟਲ 'ਚ ਲੈ ਵੜਿਆ

ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ

ਮੈਂ ਕਿਧਰ ਜਾਵਾਂ ???

• ਜੜ੍ਹਾਂ

ਸੀਰੀ
ਜ਼ੀਰੀ ਦੀ ਪਨੀਰੀ
ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਗੁਟੀਆਂ 'ਚੋਂ
ਹੰਝੂ ਕਿਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ
ਪੌਦੇ ਦੇ
ਪੱਟਣ ਤੋਂ ਲੱਗਣ
ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ

ਸੜਕ ਤੋਂ
ਡੋਲੀ ਲੰਘੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾਂ
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ

• ਉਹ ਰੋਜ਼ ਪੇਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਕੁਲੀਗਜ਼

ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ

ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਘਰ ਦੀਆਂ

ਘਰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ

ਜੋ ਘਰੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ

ਇਹ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨੇ ਹੁਣ

ਜਿਉਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਪੇਕੇ ਆਈਆਂ ਹੋਣ

ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਆਏ ਕੈਦੀ ਵਾਂਗ

ਥੋੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਨੇ

ਕੁਲੀਗਜ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ

• ਸਫ਼ਰ 'ਚ ਜੀਨਜ਼

ਬਚਪਨ 'ਚ ਜਦ ਮੈਂ

ਕੋਈ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਦਾ

ਦਾਦਾ ਆਖਦਾ—ਐ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਹੋ ਜੇ

ਜਦ ਕਦੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ

ਉਦੋਂ ਆਖਦਾ—

ਓ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਬਈ

ਦਾਦਾ ਦੱਸਦਾ ਸੀ—

ਜਿਸ ਘਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ

ਪੜ੍ਹ ਦੇਵੇ ਕੋਈ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ

ਛਿੜ ਜਾਂਦੇ ਉਸ ਘਰ 'ਚ ਕਲੇਸ਼

ਕੀ ਦਾਦਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ

ਸ਼ਬਦ-ਨਾਦ ਦੇ

ਮਨੁੱਖੀ ਸੈੱਲਾਂ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਸਰ ਬਾਰੇ ?

ਉਹ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ

ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ?

ਕਿਸ ਨੇ ਸਿਖਾਈ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਲਾ ?

ਕਦੇ ਸਿਰਜੇ ਸਨ

ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਗੜਗੱਜ ਬੋਲੇ

•

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸੀਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ **ਕੋਇਲਾ** ਹੁਣ ਜਿਹੇ ਹੀ ਛਪੀ ਹੈ। ਮਿੰਦਰ ਨੇ ਉਹਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ—“ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਦੇਖੋ ਯੁੱਧ ਦਰ ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਅਨੰਦ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਫਿਊ ਭਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਔਰਤ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਔਰਤ ਕਿਆਰਿਆ—ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸੀਰਤ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਖਰੜਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ।” ਪੇਸ਼ ਨੇ **ਕੋਇਲਾ** 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ।

-ਅੰਬਰੀਸ਼

• ਤੈਰਦਾ ਚੰਨ

ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੂੰ ?
ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ?

ਮੇਰੇ ਪਾਗਲਪਨ 'ਚ
ਜਾਂ ਜਸ਼ਸੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ
ਮੇਰੇ ਅੰਤ 'ਚ ?

ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੀ
ਪਾਣੀ 'ਚ ਡੋਲਦੇ ਤੇਰੇ ਅਕਸ
ਤੇ ਅਸਮਾਨ 'ਚ ਟਿਕੇ ਚੰਨ (ਦੀ) ਨੂੰ
ਮੇਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ

ਲੱਗਦਾ
ਪਾਣੀਆਂ 'ਚ ਹਿੱਲਦਾ ਚੰਨ
ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ

ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ ਹਾਂ
ਤੂੰ ਗਾਇਬ ਹੁੰਦਾ

ਚੰਨ ਨੂੰ ਫੜਦੀ
ਬੇਸਬਰੀ 'ਚ ਜਾ ਫਸਦੀ ਹਾਂ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚ

ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੂੰ ?

• ਆ ਬੀਜ ਦੇਈਏ

ਚਲ ਉੱਠ ਫੜ
ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਮਿੱਟੀ

ਆ ਬੀਜ ਦੇਈਏ
ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਪਲ

ਰਾਤ ਦੇ ਬਚੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਅੰਦਰ

• ਚਲਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ

ਤੇਰੀ ਖੁਸ਼ਬੂ
ਤਰਤੀਬ ਦੇਂਦੀ
ਮੇਰੀ ਹਵਾ ਨੂੰ

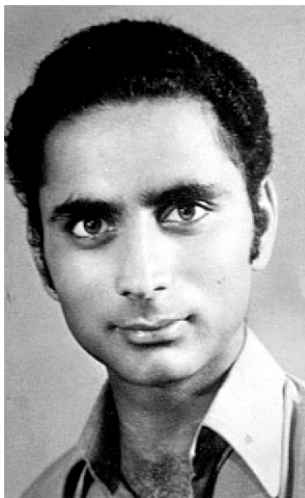
ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ—
ਤੇਰੇ ਤਾਜ਼ੇ ਲਹੂ ਦੀ ਗੰਧ
ਜਦ ਫੈਲੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ
ਤਾਂ ਚਮਕ ਪਈਆਂ ਸੀ
ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ?

ਤੇ ਤੂੰ
ਭੇਦ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ
ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਮੇਰਾ
ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੁੱਧ

ਚਲਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ
ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ
ਸਾਂਭ ਰਹੀ ਹਾਂ
ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਚਿਪਰਾਂ

.

ਅਮਰ
-
15/04/15

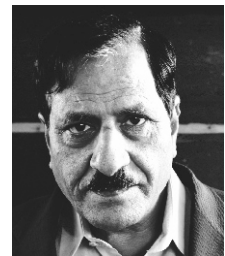

(ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਪਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਾਸ਼ ਪਾਸ਼' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੇ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।)

ਪੇਸ਼ ਤੇ ਲਿਪੀ : ਨਿਰਮਲਜੀਤ ਕੌਰ

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਾਸ਼ ਪਾਸ਼

-ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ

ਪਾਸ਼ ! ਨਿਰਾ ਇਕ ਨਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਯੋਧੇ ਦਾ ? ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਮਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧੇ ਦਾ ? ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ? ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਦੀ, ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਸਦੀ, ਬਾਗ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੀ ਸਦੀ, ਲੋਰਕਾ, ਨਰੂਦਾ, ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ, ਫੈਜ਼ ਦੀ ਸਦੀ। ਜਿਹਦੇ 'ਤੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਦੀ ਜਿਹਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਦਕੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਚਿਪਕ ਰਹਾਂ ਹੈ ਬਦਨ ਪਰ ਲਹੂ ਸੇ ਪੈਰਾਹਨ

(ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਿੱਜਾ ਲਿਬਾਸ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ ਚਿਪਕਦਾ ਪਿਆ) ਕੀ ਗ਼ਾਲਿਬ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੀ ਹੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਰੂਦਾ ਖੁੰਟੀ 'ਤੇ ਟੰਗੇ ਆਪਣੇ ਲਿਬਾਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇਗਾ ਜਿਹੜੀ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਵੀ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਮੰਡੀ ਦੇ ਮਾਲ ਵਾਂਗਰ ਬੇ-ਸਾਹ ਸੱਤ ਪਿਆ ਅੱਜ ਔਖੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਪਿਆ।

ਬਹੁ-ਅਭਾਗੀ ਨੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਰਕਾ, ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ, ਨਰੂਦ, ਫੈਜ਼, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਸ਼ ਤੇ ਸੁਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਭਾਗੇ ਉਹ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਔਖੇ ਪੈਂਡਿਆਂ 'ਤੇ ਟੁਰੇ ਪਰ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਔਖੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਪਏ।

ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹਦਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ। ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਕਦੀ ਰੱਜ-ਰੱਜ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਉਹਦੇ ਬੋਲ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਚੀਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੀਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਝ ਟੱਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਹਵਾ। ਵਾਹਗੇ ਦੀਆਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਬੋਲ ਤੜਪ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗਲ਼ ਆ ਲੱਗਦੇ ਹੋਠਾਂ ਉੱਤੇ ਹੌਕੇ ਵਰਗਾ ਇਕ ਗਿਲਾ ਲੈ ਕੇ।

“ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇਰੇ ਦੋਸਤ ਕਿੱਦਾਂ ਬਣ ਗਏ ਯਾਰਾ।” ਤੇ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ-ਲੱਭਦੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਝੁੰਜਲਾ ਜਾਂਦਾ।

“ਯਾਰ ਪਾਸ਼! ਜੇ ਤੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਬੂਟਾਂ ਤੇ ਵਾਹਗੇ ਪਾਰ ਜਮਹੂਰੀ ਚਿਹਰਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ? ਵੀਰ, ਬਹਿ ਜਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਵਰਕੇ ਖੱਲਦੇ ਵੇਖ। ਅੱਜ ਬੰਗਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਬੀਤ ਰਹੀ ਏ, ਉਹ ਬਲੋਚਾਂ, ਸਿੰਧੀਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ਤੂਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬੀਤ ਰਹੀ ਏ। ਸੁਣ ਯਾਰਾ! ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲਵਾਂ?”

ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਸ਼ ਅੱਗੋਂ ਦਲੀਲ ਦੇਂਦਾ ਹੋਵੇ—

“ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ 1947 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸੱਚ ਤੇ ਹੱਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਏ। ਉਹ ਤੇਰੀ ਦੀਦੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਈ। ਨਾਲੇ ਯਾਰਾ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਫ਼ੈਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਏ, ਉਹਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਫੱਫੇਕੁੱਟਣੀ ਆਖਿਆ ਏ।”

ਮੈਂ ਉਲਝ ਕੇ ਆਖਦਾ—

“ਪਰ ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਗੱਲ ਆਖਦਾ ਏ, ਲੱਖਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕਾਤਲ।”

ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਖੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬਹਿ ਕੇ ਇੰਜ ਹੀ ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦਲੀਲਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸੱਚ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਕੁਲ ਯਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬੁਰਜੂਆ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਹੰਢਾਈ ਸੀ। 1958 ਤੋਂ 1971 ਤਾਈਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ੌਜੀ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਗਲੇ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਇੰਝ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿਆ ਏ। ਸੋਲ ਮਿਲਟਰੀ Establishment ਨੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਕ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਨਾ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ। ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਖਲਾਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਤਹਿਰੀਕ ਤੋਂ ਢੇਰ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜੂਟ ਦੀ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਉੱਤੇ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। 1948 ਤੋਂ ਬਲੋਚਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਬੰਬ ਵਰ੍ਹੇ ਗਏ ਸਨ। 1947 ਵਿਚ ਪਸ਼ਤੂਨਾਂ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟ ਕੇ ਪਸ਼ਤੂਨ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਠੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੰਧੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤਬਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ:

“ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬਿਜਲੀ, ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਮਅਦਨੀ ਵਸਤਾਂ (Minerals) ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ, ਚਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਚਾਰ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੱਦਾਰ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਪਛਾਣ ਮਿਟਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ; ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬਾ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੀ, ਬਲੋਚੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਵਰਗੀਆਂ ਕੌਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੋਲੀ, ਕੌਮੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਉਰਦੂ, ਜਿਹੜੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੱਤ ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ 56 ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ।

ਫੇਰ ਇਕ ਲੜਾਈ ਤਬਕਾਵਾਰੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਲਰਕ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਪੋਸਟਮੈਨ, ਟਾਂਗੇਵਾਨ, ਔਰਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਕੁਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਬਕਾਦਾਰੀ ਹੱਕ ਤੇ ਕੌਮੀ ਹੱਕ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 1994 ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਕਿਸਾਨ ਕਮੇਟੀ, ਪਰੋਗਰੈਸਿਵ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਵੁਮੈਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਸੋਲ ਲਿਬਰਟੀਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਤੇ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਸਭਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਿਸ਼ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰੁਸ਼ੀ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਤੰਗ ਖੋਲੀ ਵਿਚ ‘ਕੱਲਿਆਂ ਬਹਿ ਕੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੋਕ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪਸਾਰ ਏਨਾ ਵੱਡਾ, ਏਨਾ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ।

ਪਰ ਬਿਆਨ ਕੁਝ ਭਾਵੁਕ ਕੁਝ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਏ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੇ ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿੱਥ ਜਿਹੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਿੱਥ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਏ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਸੱਚ ਬਣ ਗਈ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ ਜੇ ਅੱਜ ਪਾਸ਼ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਹਾਸਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਹਦੇ 'ਚੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਉਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ—

1. ਪਾਸ਼ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਸ਼ ਵਾਂਗਰ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਏ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਬਸ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

2. ਕੁਝ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਚਾਰਜਸ਼ੀਟ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਮੰਨਿਆ ਸਗੋਂ ਉਹਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਮ 'ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਢੋਲਾ' ਲਿਖੀ ਤੇ ਇੰਝ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਸਪਾਲ ਜੱਸੀ ਬੜੀ ਅਪਣੱਤ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਨੇ, “ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ 'ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਵੀਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਹੇਰੇ ਤੇ ਉਲਾਂਭੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਿਹੇਰੇ ਤੇ ਉਲਾਂਭੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਇਹ ਉਲਾਂਭਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛੇੜਦੀ:

*ਹਰ ਦੂਏ ਤੀਏ ਦਿਨ ਫੁੰਕਾਰਦਾ ਹੈ ਰੇਡੀਉ / ਨੱਠਦੇ ਹੋਏ ਵਿੱਡ ਕੁਝ ਟਕਰਾਏ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ
ਕਿਉਂ ਤੇਰੀ ਤਰਸਾਂ ਭਰੀ ਕਾਨੀ ਕਦੇ ਹੋਈ ਨਹੀਂ / ਕਿਉਂ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਭੂਚਾਲ।*

ਇਥੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਡ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੱਸਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਰੇ ਵਿੱਡ ਹਨ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਡ ਤਕ ਸੁੰਗੜ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬੁਲੰਦੀ ਕਰਕੇ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਐਥੋਂ ਤਾਈਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਏ, ਉਹਦਾ ਬਿਆਨ ਜੱਸੀ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਨੇ:

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਵੱਲੋਂ 'ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਢੋਲਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਹ ਢੋਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਬਿਆਨਦਾ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਉ ਰੋਜ਼ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਏ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਇਹ ਕਵਿਤਾ 'ਆਰਸੀ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਐਨ ਥੱਲੇ ਬਰੈਕਟ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਮ'।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਸੀ ਜੀ ਜਾਇਜ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇੰਝ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਦੇ ਨਾਂ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਾਦ ਖ਼ੁਦ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਕੋਲੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ। ਜਸਪਾਲ ਜੱਸੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸੀ: 'ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ'

(ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਾਗਰ ਪਾਸ਼, ਸੰਪਾਦਕ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪਾਸ਼ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੱਸਟ, ਯੂਨੈਨ ਸਿਟੀ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਸਫ਼ਾ 319-320)

ਜੇ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਏਨੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੱਸੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੋਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਖਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਪਿਆਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਣਯੋਗ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਣਾ ਵੱਡੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਏ। ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਜੱਸੀ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਾਨਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਪਾਰੋਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਓਨੀ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਵੇ।

ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨ, ਦਲਜੀਤ ਮੋਖਾ, ਰਵਿੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੋਸਤ

ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਗੱਲ—ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੇ :

1. ਪਾਸ਼ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਈ 1970 ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਤੰਬਰ 1971 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਤਲ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਨਕਸਲਾਈਟ ਮੂਵਮੈਂਟ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਜੁੜਤ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਸੀ।

2. ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1971 ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1972 ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਸੋਲ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਹਕੂਮਤ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ ਦੋ ਸੂਬਿਆਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੋਵੈਂਸ਼ੀਅਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਇਟਾ ਘੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਇਨਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਤੇ ਕਲਚਰ ਦੀਆਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਰਚ 1972 ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮ, ‘ਜੰਗੀਆਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਢੋਲਾ’ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਉਹ ਨਜ਼ਮ ਏ ਜਿਹਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਜਵਾਬ ਜਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਮੈਂ ਯੂ.ਕੇ. ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਆਰਸੀ’ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਮਹਿਬੂਬ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ‘ਆਰਸੀ’ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਫਰੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਨਜ਼ਮ 1972 ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ 1973 ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਛਪੀ ਲੱਭ ਜਾਵੇਗੀ।

3. 1972 ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦੁਖਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਪਾਸ਼ ਫੇਰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀ ਜਾਂ ਰਿਹਾਈ ਦੀਆਂ ਇਨ-ਬਿਨ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀਆਂ ਪਰ ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਏ ਕਿ ਉਹ 1973 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਦੂਜੀ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਯੂ.ਕੇ. ਦੇ ਸਾਥੀ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਮ 10 ਜੂਨ 1973 ਦੀ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਏ :

“ਖ਼ਿਆ ਕਰਨਾ, ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਕੁਝ ਐਸਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਲਮੇਲ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਇਸੇ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਏ :

“ਹਾਂ, ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਈਂ ਐਤਕੀ ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਵਲਾਇਤ ‘ਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕੋ ਤਾਂ...ਮੈਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ? ਐਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋ ਪਰਚੇ ਭੇਜ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਇਹ ਨਜ਼ਮ ‘ਸਿਆੜ’ ਵਿਚ ਛਪ ਤਾਂ ਗਈ ਪਰ ‘ਸਿਆੜ’ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਹੀ ਮੇਰੇ ਤੀਕ ਅੱਪੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਪਿਆ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉੱਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ। ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ

‘ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਢੋਲਾ’ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਏਨਾ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਸ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਏ ਦਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

-3-

1970 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਜ਼ੋਰਾਂ ’ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1970 ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਿਆ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਰਾਬਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਸੁਖਬੀਰ, ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਰਸੀ ਵਾਲੇ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ, ਰਸ਼ਿਮ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ‘ਮਿਆਣਾ ਗੋਦਲ ਦਾ ਢੋਲਾ’ ਜਿਹੜੀ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸੀ, ਓਧਰ ਅੱਪੜੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਆਰਸੀ’ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ’ ਛਪ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਲ ਜੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬੋਰੀ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਤਹਿਰੀਕ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਅਸਰ ਤੇ ਪਾਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਤਲ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਫੌਜੀ ਡਿਕਟੇਟਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਅ ਪਾਰੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬਾ ਤੋੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਸਰਹੱਦ (ਅਜੋਕਾ ਖ਼ੈਬਰ ਪਖਤੂਨਵਾ) ਦੇ ਸੂਬੇ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਲੋਚੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੂਬਾ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਫਰੰਟ ‘ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਮੀ ਪਾਰਟੀ’ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। 1970 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਜ਼ੀਬ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਜਿੱਤੀ ਤੇ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੀ। ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ (ਖ਼ੈਬਰ ਪਖਤੂਨਵਾ) ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਜਿੱਤ ਗਈ। ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਜ਼ਬ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣਨੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਜ਼ੀਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ) ਹੋਣੇ ਸਨ ਪਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਪਾਰੋਂ ਜਮਹੂਰੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। 1971 ਆ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਲਹੂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ‘ਸਦਾ ਜੀਵੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼’ ਛਪੀ ਤੇ ਮਈ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਵਾਹਗਿਓਂ ਪਾਰ ਪਾਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੱਟ ਵੱਧ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਰਾਬਤ ਤੋੜ ਕੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਏ। 1971 ਦਾ ਅਖ਼ੀਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ। ਸਾਡਾ ਆਪੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੈਦ ਤੇ ਕੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੈਦ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਈ ਮਿਲੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ।

ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਖੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸੁਣਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਯਾਰਾ ਦੱਸ! ਕੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹਾਂ?”

ਤੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਇਕ ਦਰਦ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲੈਂਦਾ।

‘ਨਾ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਜੰਟ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਤੂੰ ਭਾਰਤੀ ਏਜੰਟ

ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਏਜੰਟ ਹਾਂ’।

ਫੇਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਂ’ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

‘ਪਾਟੀ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇਹ ਦੁੱਖ ਸਾਡਾ

ਇਕ ਲੀਰ ਕਿੱਥੇ ਦੂਜੀ ਲੀਰ ਕਿੱਥੇ।’

“ਪਰ ਯਾਰ ! ਤੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂ ਲਿਖੀ...ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ।

ਜਨਵਰੀ 1972 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, 1973 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਪਰਚਾ (ਹੋਮ ਜਿਉਤੀ) ਮਿਲਿਆ। ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੁਸਾਂਝ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਨਜ਼ਮ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਮਤਨ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬੋਲ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਏ, ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵੱਖਰੇ ਸਨ ਪਰ ਗੱਲ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਉਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਲਾਰ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਦੇ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਨਾਲ ਲਏ ਗਏ ਸਨ।

ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇਵਾਂਗਾ :

*ਤੇਰੇ ਫੜ ਤੇ ਜੋ ਪਾਂਵਦੇ ਸੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਵੈਣ / ਬਹੁਤ ਪਾਂਵਦੇ ਸੀ ਜੋ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਡੰਡ।
ਪੁਤਲੇ ਜੋ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ / ਆ ਤੈਨੂੰ ਸੁੰਘਾ ਦਿਆਂ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਜੋਬਨ ਦੀ ਗੱਧ।*

ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੁਸਾਂਝ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਦਰਦਮੰਦ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਵੀ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਿੰਝ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਏ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਮਹਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਸਕੱਤਰ ਰਾਮਪੁਰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਨ। ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਦੀ ਭਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਖੇਲਾ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਰਾਹੀ ਇਨਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। (ਹੇਮ ਜਿਉਤੀ, ਤਾਰੀਖ਼ ਨਾ ਮਾਲੂਮ, ਪੰਨੇ 8 ਤੋਂ 10)

ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਏ। ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸਾਂਝ ਏ।

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿੱਧੀ ਡਾਕ ਬੰਦ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਰਾਹੀਂ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ 1971 ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਮਨਸੂਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਵੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਹੋਰ ਢੇਰਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਭਾਰਤੀ ਇਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਕਿਰਦਾਰ ਲਈ, ਮੇਰੀ ਆਈਡੀਓਲੋਜੀ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਏ ? ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਨਜ਼ਰਆਤੀ ਪੱਖੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਪਰ ਇਨਸਾਨੀ ਪੱਖੋਂ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧੜਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਇਕ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਪਾਰਟੀ ਲਾਈਨ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਿਖਾਂ ਪਰ ਦਿਲ ਹਰ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਹਟਕ ਦੇਂਦਾ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ 'ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਢੋਲਾ' ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਪਟਨ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਅਹਿਮਦ (ਅਜੋਕਾ ਬੈਰਿਸਟਰ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਅਹਿਮਦ ਲੰਡਨ ਦਾ ਵਾਸੀ) ਦੇ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਬਣਨ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਯਾਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਰਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਰਲ ਕੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਖੇਡਦੇ, ਰਲ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਦਾ ਝੁਕਾਅ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲ ਸੀ, ਫੇਰ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਅਫ਼ਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਫ਼ਸਰ ਬਣ ਕੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਲੱਖਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਾ ਯਾਰ ਸੀ। ਦਿਲ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਖੇਚਲ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਵਿਖਾਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਹਦਾ ਵਖਾਲਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਂ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕ ਪਸਮੰਜਰ ਸੀ।

ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰੇਡੀਉ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨਸ਼ਰ ਹੁੰਦੇ, "ਹਮ ਬੈਰੀਅਤ ਸੇ ਹੈਂ।" ਇਹ ਸੁਨੇਹੇ ਇਕ

ਮਜ਼ਾਕ ਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ। ਲੱਗਦਾ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਟਿਚਕਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਧਰੋਂ ਰੇਡੀਉ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਬੋਲਦੇ, ਓਧਰੋਂ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ।

1972 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ। ਫ਼ੈਜ਼ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਆਰਟਸ' ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣ ਕੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਇਕ ਵਿਭਾਗ 'ਫੋਕਲੋਰ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ' ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਲਾਭ ਚੁੱਕਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਮਰਕਜ਼ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਫੇਰੇ ਲਾਏ। ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਤਹਿਸੀਲ ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਟੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ, ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ, ਮਾਵਾਂ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲਾਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਬੇ ਗੀਤ ਯਾਦ ਸਨ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਜੋੜ ਕੇ ਢਾਕੇ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਗਏ ਪੁੱਤਰ-ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਢੋਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਸਰੇ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਢਾਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 1971 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਰਦ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਜ਼ਹਾਦ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਲਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ :

ਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸੁਲਾਹ ਕਰਾ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਢਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਪਰਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਚੋਖੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈ ਸੀ।

'ਖ਼ੂਨ ਕੇ ਧੱਬੇ ਧੁਲੇਂਗੇ ਕਿਤਨੀ ਬਰਸਾਤੋਂ ਕੇ ਬਾਅਦ।'

ਇਹ 1974 ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਢੋਲਾ' ਤੇ ਇਕ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲੰਡਨ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘੱਲੀ। ਉਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੀਆਂ। ਲੰਡਨ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਪੈਂਦਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿੰਧੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਐਯਾਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿੰਧੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਘੱਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਐਯਾਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਿਆਮ / ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਵੀਰ / ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਕਿੰਝ ਚਲਾਵਾਂ

ਮੈਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਨਾ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ, ਨਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਐਯਾਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ, ਨਾ ਮੇਰੀ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ? ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਏਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਸਿਆੜ' ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ 1973 ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਸਾਈਕਲੋ-ਸਟਾਈਲ ਉੱਤੇ 'ਹਾਕ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਅੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ, ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਛਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲਦਾ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤੇ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਖ਼ਤ-ਪੱਤਰ ਸੈਂਸਰ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਕੁਝ ਸੁਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ?

ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੱਜਣ ਇਰਾਨ ਦੇ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਰੂਸ ਦਾ ਵੀ ਹਾਮੀ ਸਾਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਰਹਿ ਕੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਲੋਚਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਰੂਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਲੋਚਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਈਏ। ਸੋ ਸੋਵੀਅਤ ਤਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਮਾਇਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਜਮਾਇਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ 'ਤੇ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਬਲੋਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਏ।

ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ ਫ਼ੌਜ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਕਰ ਰਹੀ

ਏ। ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਭੁੱਟੋ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਖਲੋ ਸਕਦੇ ਆਂ। ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਰੂਸੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਰੂਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਏਜੰਟ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ।

1977 ਵਿਚ ਜਰਨਲ ਜ਼ਿਆ ਨੇ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟ ਕੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤੀਜਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ 1975 ਵਿਚ ਮੈਂ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬ ਲੜੀ 'ਕੂਜ਼' ਉੱਤੇ ਬੰਦਿਸ਼ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਸਾਨੂੰ Lesser Evil ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬੂਲ ਸੀ। ਜ਼ਿਆ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਵਿਗਾੜ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਪਾਬੰਦੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਅਜੇ ਵੀ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਬਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਮਗਰੋਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਰੈਡੀਕਲ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਅਰਾ ਏ। ਆਵਾਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ।

ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਰਕ ਕਾਰਨ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜ਼ਿਆ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਮੁੱਲਾ ਜ਼ਿਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਵੱਡੇ ਡਰਾਮੇ ਲਈ ਸਟੇਜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਲਾ ਆਰਮੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਸੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ।

ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮ 'ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਦੇ ਨਾਂ' ਵਿਚਲੀ ਸੱਚਾਈ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ? ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ, ਜ਼ਿਆ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਕੈਦਾਂ ਕੋੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਦਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ? ਖ਼ੁਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਏ? ਪਰ ਉਹ ਅੱਤਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਹਾਕ' ਦੀ ਗੂੰਜ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਜ਼ਮੂਏ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਸਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਹਦੇ ਐਂਟੀ 47 ਫਰੰਟ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਫਰੰਟ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਲਾਹਿਆ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਜ਼ਿਆ ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਨੂੰ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ 1983 ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਹੋ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਸੁਮੀਤ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਲੰਮੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਪਾਸ਼ ਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਨਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ। ਸੱਜਣਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਲਈ ਅਣਮੁੱਲੀ ਸੋਗਾਤ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥੋ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਪੂਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਵਕੀਲ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ 'ਮੂਵਮੈਂਟ ਫਾਰ ਰੀਵਾਈਵਲ ਆਫ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ' ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਅਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਓਧਰਲਾ ਪੰਜਾਬ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1984 ਦਾ ਖ਼ੂਨੀ ਕਾਂਡ ਲਹੂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਲਕੀਰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸੁਣਿਆ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਟੁਰ ਗਿਆ ਏ। ਉਦੋਂ ਜ਼ਿਆ ਦੇ ਸਤਾਏ ਸਿਆਸੀ ਕਾਮੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡ-ਛੱਡ ਕੇ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪਨਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਦੋਸਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ? ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਫ਼ਖ਼ਰ ਜ਼ਮਾਨ ਹੋਰਾਂ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਵੀ ਉਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਉਥੇ ਐਂਟੀ 47 ਫਰੰਟ ਸਣੇ ਚੋਖਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸਾਈਕਲੋ-ਸਟਾਈਕਲ ਪਰਚਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੂਝ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਪਰਤਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਹ ਖ਼ਬਰ ਆ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਕਦੀ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਜਿਹਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਾਸ਼-ਪਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਡਾਇਲਾਗ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਕਥਾ ਮੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ

ਕੁਝ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ, ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਡਾਇਲਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਲ ਸਾਹ ਲੈ ਲਵਾਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਟੁਰਾਂ।

-4-

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ 1970 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਉਹ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। 1971 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਉਹ ਸਤੰਬਰ 1971 ਤੇ ਮੈਂ ਜਨਵਰੀ 1972 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਗਿਆ। 1972, 1974 ਤੇ 1976 ਵਿਚ ਉਹ ਫੇਰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। 1972 ਵਿਚ ਉਹਨੇ 'ਸਿਆੜ' ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਲੜੀ 'ਕੂੰਜ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। 'ਸਿਆੜ' 1973 ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ 'ਹਾਕ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ ਪਰਦੇਸ ਯੂ.ਕੇ. ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾ ਤੇ 1974 ਵਿਚ 'ਹੇਮ ਜਿਓਤੀ' ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ 'ਹੇਮ ਜਿਓਤੀ' ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਇਕ ਵੱਡੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ 'ਕੂੰਜ' ਕੀੜੀ ਦੀ ਚਾਲੇ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਪੱਲਿਓਂ ਛਾਪਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਅੰਕ ਨੇ ਵਾਹਵਾ ਨਾਂ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਆਲਮੀ ਅਦਬ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਸਨ। 1972 ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਦੇ ਟਾਈਟਲ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਲਾਮ—

ਜੈਸੀ ਮੈਂ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਛਪੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਧੁੰਮ ਪੈ ਗਈ। ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਦਲਬੀਰ ਚੇਤਨ, ਰਸ਼ਿਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਯੂ.ਕੇ. ਤੋਂ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸੰਤੋਖ ਨੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਸੀ। ਪਰਚਾ ਏਨਾ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਕੂੰਜ' ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਰਚਾ ਵੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਛਾਪੇ ਘੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਮੇਰੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਵਾਦ ਜੋੜਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਕੂੰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅੰਕ ਮੈਂ 'ਪਾਸ਼ ਅੰਕ' ਛਾਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਲਈ ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਯੂ.ਕੇ. ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਅੱਗੇ ਟੋਰ ਦਿੱਤੀ ਏ ਪਰ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ-ਦੋ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੇ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਵੀ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਏ:

“ਕੂੰਜ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅੰਕ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਏ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਸਕੋਂ ਤਾਂ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਭੇਜ ਦੋ।”

ਅਮਰਜੀਤ ਦੇ ਨੋਟ ਮੁਜਬ ਉਹਨੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡਿਆ ਪਰ ਡਾਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਲੇਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਏ ਮਗਰੋਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਇਤਫਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਏ:

“ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ 'ਚੋਂ' ਭੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੋਲੇ ਨਾਲ ਚਿੜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਫਰਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਹਦੀ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਵੇਖ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਘੱਲ ਰਿਹਾ।”

'ਨਾਗਮਣੀ' ਦਾ ਉਹ ਅੰਕ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਆਖਣਾ ਔਖਾ ਏ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਚਿੱਠੀ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਨਫਰਤ ਜਮਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਦੀ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਦੋ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਤੇ 'ਸਿਆੜ' ਭੇਜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਲੰਡਨ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਤ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਤਾਈਂ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰਾ

ਖਤ ਲੰਡਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੱਪੜ ਕੇ ਸੈਂਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਲਿਖਦਾ ਏ— “ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਘੱਲੀ ਦੇਈ।”

ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਂ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1974 ਦੇ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਏ : “ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੂੰ ਲੈ ਲਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਜਾਂਗਲੀ ਨੂੰ ਤੇ ਇਕ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੇਜ ਦੇਵੀ।”

ਮੈਂਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਰੜਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਡਾਇਲਾਗ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਟੁਰ ਸਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸ਼ੰਕੇ ਜਾਂ ਸਵਾਲ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੈਂਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਪੈਚੀਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲਤ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਉਹਦੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਦੇ-ਅਮਲ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਜੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਐਨਾ ਸਖ਼ਤ ਰੀਐਕਟ ਨਾ ਕਰਦਾ।

-5-

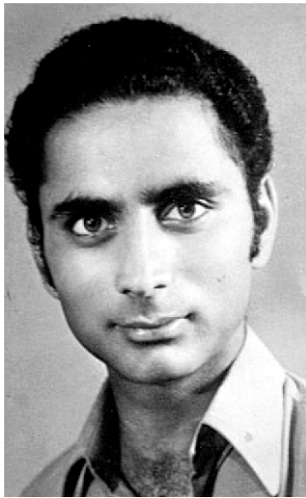
ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਤਨ-ਤੰਬੂਰ’ 1974 ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਤੋਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 1973 ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਸਿਘ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਨੇ ਐਡਿਟ ਕਰਕੇ ਯੂ.ਕੇ. ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਘੱਲਿਆ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ‘ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਦਾ ਢੋਲਾ’ ਤੇ ‘ਲਾਵਾਰਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਢੋਲਾ’ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਰਸੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਲਾਵਾਰਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਢੋਲਾ ਉਹਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਏਨਾ ਤੇਜ਼ ਰੀਐਕਸ਼ਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਨ, ਸਾਡੀ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਇਕੋ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਮਾਰਚ 1971 ਵਿਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਦੋ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ੋਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੋ :

*ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਮਤਰਏ ਬਚੜਿਓ / ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭਗਤ ਸਿਹਾਂ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਰ 'ਚ
ਵਸੀ ਸੋਹਣੀ ਵਾਅ ਪੁਰੇ ਦੀ / ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੱਬ ਕੇ ਸਮਝਦੇ ਓ
ਤੁਸਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖ ਲਈ / ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਤੁਸਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਆਖਾ ਮੋੜਿਆ
ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਕੱਲੇ-ਕੱਲੇ ਪਏ ਡਾਂਗਾਂ ਖਾਂਦੇ / ਉਥਾਂ ਵੀ ਕਹਿਰੀ ਗੈਸ ਅੱਖੀਂ ਪਈ ਘੱਤੀ ਵੇਂਹਦੀ
ਇਥਾਂ ਵੀ ਢਿੱਡਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ*

ਮੈਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਨਿਰੀ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਦ੍ਰੀ ਆਈਡੀਓਲੋਜ਼ੀਕਲ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਏ। ਮਾਉ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਚੀਨ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਆਢਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੀਨ, ਭਾਰਤ ਉਹਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਚੀਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਯਾਰ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਫਾਰਮੂਲਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਯਾਰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਕਿਉਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਚੀਨ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰੋਲੇ-ਗੋਲੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਪੈੜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵੀ ਵੰਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (CPP) ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ CPI ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਓਧਰ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡ ਵੀ ਰੂਸ ਚੀਨ ਝੇੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੰਡੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ।

•••

ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਸਬੱਬ

-ਪ੍ਰਦੀਪ ਬੋਸ

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਆਲਟਰ ਈਗੋ : ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਨ 1975 ਅਤੇ 1979 ਵਿਚਲੇ ਕਰੀਬਨ ਦਸ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਨ 1978 ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਟੀਚਰ ਬਣਨ ਲਈ ਬੋਸਿਕ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਜਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਝੁੰਗੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਖਾਸ, ਆਲਟਰ ਈਗੋ ਯਾਰ ਹੰਸ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੰਸ ਰਾਜ, ਪਾਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਹੰਸ ਰਾਜ, ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤਾਈਂ ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਪਾਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ : ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਪਹਿਰੇ ਮੈਂ ਧਰਮ ਯੁੱਗ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਅਮਿਤੋਜ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ—*ਹਮ ਕਾਂਚ ਕੇ ਗਿਲਾਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦੋਸਤ / ਜੋ ਹਾਥ ਸੇ ਗਿਰੇ ਔਰ ਟੂਟ ਜਾਏ*। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਪਾਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ (ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1967 ਤੋਂ 1975 ਦੇ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਤਾਈਂ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ)। ਮੈਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਿਤੋਜ ਆਖ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਾਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕ ਕੇ ਕਿਹਾ—“ਓਏ ਕਮਲਿਆ, ਇਹ ਅਮਿਤੋਜ ਨਹੀਂ, ਪਾਸ਼ ਹੈ।” ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੀ.ਏ.ਯੂ. ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਛਪੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਢਵਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1975 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਘਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਮਿਤੋਜ, ਪਾਸ਼, ਜਗਤਾਰ, ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਗੁਰਭਜਨ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੈਰੋਂ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇਕੱਲਾ ਪਾਸ਼ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਗਰੋਂ ਖਾਸ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪੀ.ਏ.ਯੂ. ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 26 ਵਿਚ ਹਰ ਤੀਜੇ-ਚੌਥੇ ਮਹੀਨੇ ਆਪੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਾਂਘ : ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਣ ਦੇ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਮੂਲ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ, ਨਜ਼ਰੂਲ ਇਸਲਾਮ, ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਤੇ ਸੁਕਾਂਤ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਦੇ

ਹੋਏ, ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਉਲਥੇ ਸੁਣਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੰਗਾਲੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣੀਆਂ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਨ :

ਬੰਦ ਬੁਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਵੜ / ਇਕੱਲੇ ਹਨੇਰੇ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਮਾਲਾ ਜਪਦਿਆਂ
 ਰੱਬ ਨੂੰ ਭਾਲਦਾ / ਤੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਛੱਡ
 ਓਏ ਤੂੰ ਅੱਖਾਂ ਉਘਾੜ ਕੇ ਵੇਖ / ਇਥੇ ਕੋਈ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਜੇ ਵੱਸਦਾ
 ਕਮਲਿਆ ! ਉਹ ਤਾਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਾਹੁੰਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ...

ਜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੂਬਰੂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਰਿਹਾ
 ਜੇ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇਰੇ ਦੀਦਾਰ ਦਾ ਸੁਖ ਬਾਹਲਾ ਨਾ ਆਇਆ
 ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿਚ
 ਬੰਦ ਗ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ
 ਗੁਆਚਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ

ਭੈ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ / ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਢੂਹੀ ਤੋੜਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ
 ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ
 ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਲਾਲਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਸਿਮਰਤੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਭਵਿੱਖ’ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਜ਼ਿਦ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਈਂ ਮੈਂ ਕਰੀਬਨ ਅੱਠ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਇਕ ਦਰਜਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਨ ਖ਼ਾਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ‘ਉੱਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ’ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਤੀਕ ਪਾਸ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਪਾਤਰ, ਅਮਿਤੋਜ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੇ।

‘ਐਨ ਈਵਨਿੰਗ’ ਦਾ ਪਾਸ਼ : ਇਕ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਕਰੀਬ ਛੇ ਵਜੇ ਆ ਕੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾ, ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਜਗਾਇਆ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਐਨ ਈਵਨਿੰਗ ਵਿਚ ਪਾਸ਼’ ਨਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਸੰਝ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ—“ਬੇਸ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿਰਫ ਸੱਤ ਵਧੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਛਾਂਟ ਸਕਿਆਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦਸ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਤਿੰਨ ਵਧੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਾਂਟ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ।” ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਾਂਟੀਆਂ। ਇਹ ਸਨ—ਮੇਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਫੈਮੀਨਿਸਟ ਕਵਿਤਾ—‘ਹਾਂ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਹਾਂ’ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ—‘ਵਾਪਸੀ’ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ—‘ਸ਼ਹਿਰ’। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਨਾਥ ਮੈਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਧੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ।

ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ : ਪਾਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਿਆਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਈ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੇਰੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਾਗਮਣੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਕੋਰ ਐਡੀਸ਼ਨ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। “ਓਏ ਬੇਸ, ਤੂੰ ਖੋਤਾ ਏ, ਤੇਰੀਆਂ ਰਿਐਕਸ਼ਨਰੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਹ ਵੇਖ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਪਾਸ਼ ਨੇ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਕਵੀ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਓਏ ਚੰਦਨ ਨਹੀਂ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਪਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਆਹ ਵੇਖ (ਨਾਗਮਣੀ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਆਪਣੇ

ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਕਵੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਨਾਗਮਣੀ ਦੇ ਉਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁੰਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਮੇਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਛੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਛਪੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ—ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਜਿਓਤਸਨਾ, ਨਾਗਮਣੀ ਵਿਚ ਛਾਇਆ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਹਲਵਾਰਵੀ ਨੇ ਪਾਸ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਂਟ ਦੇ ਖੀਸੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੀ ਵਾਪਸੀ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਖੇਧਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਧੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ, ਬਾਕੀ ਐਵੇਂ ਈ ਹੈ।” ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਇੱਕੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਜਣਾ-ਖਣਾ ਕਵੀ, 38 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ‘ਬਾਟ ਪੋਇਟਰੀ’ ਦੇ ਨਿੱਗਰ ਕਵੀ ਮੂਹਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਰੀਬਨ ਘੰਟਾ ਭਰ ਮੇਰੀ ਐਸੀ-ਤੈਸੀ ਕਕੇ ਹਲਵਾਰਵੀ ਮੇਰੇ ਕਮਰਿਓਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ।

‘ਉਏ ਫੋਸ ਮੇਰੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਂ’ : 1977 ਦਾ ਮਾਰਚ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਾਸ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਿਨ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਾਸ ਦੀ ਆਲਟਰ-ਈਗੋ ਹੰਸ ਰਾਜ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਲੀਆਂ ਤੇ ਗਾਜਰਾਂ ਪੱਟ-ਪੱਟ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ। ਪਾਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਚਾਰ ਵੇਲੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਮਿੰਸੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ, ਦਾਲ, ਸਾਗ, ਚਟਨੀ ਅਤੇ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਖਵਾਈਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬੋਸ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਫੋਸ ਈ ਚੇਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਅਸਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਹਟੇ ਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਬੋਲੀ—“ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਫੋਸ, ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਕਿੰਨਾ ਗੋਰਾ ਤੇ ਸੁਨੱਖਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੈ। ਵੇਖ ਬੋਦਰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ (ਉਸ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਕਮੀਜ਼ ਚੁੱਕਦਿਆਂ) ਏਨਾ ਕੁੱਟਿਆ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਸਾਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੂੰ ਕਾਕੇ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਂ, ਤੂੰ ਏਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਈਂ।” ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਪਾਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡੇ ਫੜ ਆਖਿਆ—“ਬੇਬੇ, ਤੇਰਾ ਅਵਤਾਰ ਹੁਣ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਹੁਣ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀ। ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਏਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਸਟੇਟ ਪਾਵਰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੰਘਰਦੀ : ਅਸੀਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਇਨਕਲਾਬ, ਨਕਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਵਾਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਜਾਗ ਕੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ। ਪਾਸ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ—ਭਾਵੇਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ‘ਵਿਦਰਿੰਗ ਅਵੇ ਆਫ ਸਟੇਟ’ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਨਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 70 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੂਸ ਦੀ ਪਰੋਲਤਾਰੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਦੇ 70 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਵਿਦਰਿੰਗ ਅਵੇ ਆਫ ਸਟੇਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਦਾੜ੍ਹ ਦਾ ਕੀੜਾ ਸਾੜਣ ਵਾਲੀ ਸਿਗਰਟ : ਪਾਸ ਨੂੰ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿਗਰਟ ਲਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਕੀੜੇ ਲੱਗੀ ਖੱਬੀ ਦਾੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੀੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਲ ਭਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਭੈਅ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਇਕ ਕਵੀ ਦਾ ਈ.ਈ.ਜੀ. : ਪਾਸ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਵਿਤਾ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋ ਇਨਸੈਫਲੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਜਿਹਨੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੀ.ਐੱਮ.ਸੀ. ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਫੀਜ਼ੀਓਲਾਜੀ ਦੇ ਡਾ. ਮੁਕਰਜੀ ਕੋਲ ਏਦਾਂ ਦਾ ਟੈਸਟ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੁੱਜੇ ਪਰ ਸੀ.ਐੱਮ.ਸੀ. ਤਾਈਂ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਹਰ ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖ਼ੁਮਾਰ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋ-ਇਨਸੈਫਲੋਗ੍ਰਾਫ ‘ਚੋਂ ਬੀਟਾ ਜਾਂ ਡੈਲਟਾ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਲਫਾ ਜਾਂ ਬੀਟਾ ਤਰੰਗਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਏਦਾਂ ਪਾਸ ਦਾ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਪਰਸਨੈਲਿਟੀ : ਉਂਜ ਤਾਂ ਪਾਸ਼ ਮੈਥੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸੈਕਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ 28 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਮੇਰੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਕਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਜਰਬਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪੁੱਛਿਆ—“ਬੋਸ, ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮਰਦ ਦੇ ਲਿੰਗ ਮੂਹਰੇ, ਔਰਤ ਦੀ ਯੋਨੀ ਦੀ ਪਰਸਨੈਲਿਟੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ?” ਮੈਂ ਆਖਿਆ—“ਪਾਸ਼, ਤੈਨੂੰ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਦੀਆਂ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਸਨੈਲਿਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” ਪਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ—“ਹੱਛਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।” ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਿਆ।

1979 ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੈਟਨਰੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿਆੜ, ਅਯਾਲੀ ਖੁਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੱਤੇਵਾਲਾ ਦੇ ਫਾਰਮ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਐੱਮ.ਬੀ.ਏ. ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1998 ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਮੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦੇ ਦੀ ਬੜੀ ਯਾਦ ਆਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਨੌਂ ਸਾਲ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਕਿ ਜੇ ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਂਕਵੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਜ 66 ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੁੰਦਾ।

...

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ

ਸੁਣਨੇ

ਸੁਣਨੇ ਯਹ ਸਿਕੇ ਨੂੰ ਨਾਮੀਂ ਆਉਂਦੇ

ਭੈ ਜਾਣ ਬਰੂਟ ਦੇ ਭਠਾਂ। ਚ ਚੌਂਦੀ ਅੱਠ ਨੂੰ ਸੁਣਨੇ ਨਾਮੀਂ ਆਉਂਦੇ

ਬਣੀ ਲਈ ਸੁੰਗਜਈ ਯਥੇਲੀ ਉਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨੇ ਨਾਮੀਂ ਆ

ਮਨਾਹਾਂ ਨਾਲ ਤੋਝ ਠਾਣ ਸੁੱਢੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨੇ ਨਾਮੀਂ ਆਉਂਦੇ

ਸੈਲਫ। ਚ ਪਣੇ ਯਤਨਾਸ ਦੇ ਗੁੰਝਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨੇ ਨਾਮੀਂ ਆਉਂਦੇ

ਸੁਣਨਿਆਂ ਲਈ ਨੀਏ ਦੀ ਨਾਠ ਤੋਢੀ ਨਾਜਾਯੀ

ਸੁਣਨੇ ਏਸੇ ਲਈ ਯੇਕ ਨੂੰ ਨਾਮੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਪਾਸ਼

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਤੇਜਵੰਤ ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਂ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਤ

ਪੰ. ਨੰ: ਤੇਜਵੰਤ ਸਰੋਜ
ਤਾਰੀ: ਕਾਲਾ ਸੋਢਾ
ਸਿੱਲਾ: ਜਲੰਧਰ

ਪਾਸ਼
੬੦ ਸਿੱਲਾ 1979

ਮੇਰੇ ਤੇਜਵੰਤ ਜੀ, ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੜ੍ਹੋ।

ਤੁਹਾਡਾ ਪੜ੍ਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਪੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਠੀਕ ਬੰਦੇ ਉਂ ਗਿਲ
ਸਿੱਲਾ। ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮੈਂ ਉਂ ਕੁਰੀ ਤੁਹਾ ਚਿੱਠੀ ਕੀ ਉਂ
ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੌੜੀ ਆਖਿਰੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਤੇਰ ਕੋਈ ਠਾਹੁਣੀ ਨੀ
ਕਦੇ ਆਖਿਰੀ ਦੀ ਇਹ ਆਏ, ਭਾਰ ਚੁੱਕਣੇ ਆ ਵੀ ਨਾਂ
ਨੀ ਕਰ ਦੀ ਅਤੇ ਬੋਹਰ ਜਦ ਤੀਕ ਤੇ ਮੇਰੀ ਚਾਖਿਰੀ
ਸੁਰੱਖਿਅਤ।

ਮੇਰੀ ਸਿੱਧਾ ਤੁਹਾਡੇ ਠੀਕ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇਣਾ ਸੁਣ ਕੇ (ਪੜ੍ਹ ਕੇ)
ਅਜੀਬ ਸਿੱਧਾ ਕਰਕੇ ਲੱਗਿਆ ਤੇ, ਸਦਕਿ ਮੈਂ ਸ: ਸ਼ਾਂਕ
ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਬਾਈਫਿੰਗ ਇਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਘਾਇਆ
ਦੜੇ ਇਸ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲਈ ਤਕੀਦ ਆ ਤੇ ਸਗੋਂ
ਭਾਸ਼ਾ ਜੀ ਦੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਉਤੇ ਸੋਹ ਅਤੇ ਰੇਤੇ ਬਾਰੇ ਕੀਰਾ
ਕਰਦਿਆ ਬਾਸੀ ਤੇ ਸਪੇਸਲੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਂ
ਲਿਖ ਕੇ ਕਾਫੀ ਦੁਖ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਆਪ ਤੁਹਾਡੇ ਲੁਪਿਯਾਣੇ
ਆਇਣ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਪੱਕ ਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਆਖਿਰੀ
ਪੜ੍ਹ ਕ ਤੇਰ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਪਿਯਾਏ ਗਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ
ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡੀ ਤੀਬਰ ਚਾਹੇ ਬਾਈ
ਨਾ ਸਿੱਲਾ ਸਕਿਆ। ਅਫਸੋਸ ਅਤੇ ਸਰਪਿੰਦੀ ਦੀ ਆਖਿਰੀ
ਦੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਕੀ ਆਖਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ (ਉਹ)
ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਤੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਲਈ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ

ਇਹ ਕੰਪਲੈਕਸਿਟ ਦਰਗੀ ਆਇਸ ਹੈ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਰਨ
ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਤੇ। ਲਿਖਣਾ (ਕਿਤਾਬ
ਬਾਰੇ) ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਤੇ, ਜੇ ਮੇਰੀ
ਜਾਚੇ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਠੀਕ। ਪਥਰੀਕਰ ਨਹੀਂ (ਸਥਿਰ)
ਤੇ ਸਠ ਰਿਸ਼ੇਰ ਕਰ ਸਿੱਧਾ ਰੋਇਆ ਤੇ ਅਤੇ ਚਲਕਾ
ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਉੱਚ ਸੁਣ ਕੁੱਝ ਇਹ ਚਲ ਗਈ ਤੇ। ਕਈ
ਸਠ ਵਿਸ਼ਾਸ ਸਿੱਧਾ ਤੇ। ਉਹ ਕਾਰਨ ਸੀਲਤਾ ਦੇ ਗਲਬ
ਇਹ ਉੱਚ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਇਸ ਆਸ ਕੇ। ਇਹ ਉੱਚ ਮਗਰੋਂ
ਸੋਹ ਮੰਨਣਾ ਕੋਈ ਕਦਿ ਨਹੀਂ ਇਸੀ ਹਲਾਂ ਉੱਚ।
ਸਿਰਫ ਕੇ ਤੇ ਕਦਿ ਨਹੀਂ ਇਸੀ ਹਲਾਂ ਤੇ।
ਉਹ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹੱਥੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸੀ ਅਤੇ
ਸਿੱਧੀਆਂ ਚਿਠੀ ਤੇ ਕਠਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ
ਕਰਨ ਨਾਹ ਉਹ ਸੁਤ ਕੀ ਆਇੰਦੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਾਜ਼
ਪੜ੍ਹ ਕੇ। ਅਜੀਬ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ।

ਅਸਰ-ਦੇ ਆਦਿ ਤੇ ਲਈ ਹੁਣ ਕਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ
ਕੀ ਕਰੀਏ? ਮੈਂ ਅਜੀ ਕੋਰ ਕਾਇਰ ਕੁਝ ਵੀ ਚਿੰਤਿਆ
ਆ ਚਿੰਤਾ ਤੇ। ਕੌਰ ਤਾਂ ਇਕਲੀ ਟੋਟੇ ਪੱਲ ਚਿੰਤਾ? ਪੜ੍ਹ
ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਕ ਆਸੇ ਇੰਜ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕੀ ਪੜ੍ਹੇ।
ਕ, ਤੁਹਾਡੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਆਦਿ ਆਇਓ ਕਿ ਇਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੁਰਖ
ਇੰਜ ਦਾ ਤੇ ਕਾਇਰ ਇਕਲਾ ਕਾਂ ਅਲਾਹ ਜਾ ਕੀ ਤੇ।
ਇਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਪਲਿਕਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਉੱਚਲ ਦਾ
ਲੇਖ ਕਠਾ ਤੇ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਆਈ ਸੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਦੀ
ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਕੇ ਲਈ ਇਹ ਉਹ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੇਖੀ
ਦੀ ਕਠਾ ਕਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਹ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ
ਕਿ ਤਾਕਤ ਕਈ ਆ ਕਰੇ ਕਾਂ। ਇਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਤੁਹਾ
ਕਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਹ ਕੌਰ ਤੇ ਲੇਖ ਮੇਰੇ ਕੌਰ? ਮੇਰੇ ਕੌਰ
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਹ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਕਰੇ

੨੮. ਇਹ ਉਂ ਦੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕਈਆਂ ਚਾਹੇ ਸਿਲਾਹਾਂ ਵਿਚ
 ਉਠੇ ਮੇਰੀ ਬਦਿਤ ਫੇਰੀ ਤੇ। ਮੇਰੇ ਕਈ ਦੋਸਤਾਂ, ਫੇਰੇ ਦੁਕਾਨਾਂ
 ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਆਰਥਕ ਮਾਮਲਿਆਂ
 ਵਿਚ ਬਣੀ ਤੇਜ਼ ਆਇਗੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਾਂ ਕਿ ਇਹ
 ਮੇਰੇ ਮਾਮਲੇ ਵਾਲਾ ਰੋਗੀ ਹੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇਸ਼ੀ ਵਿਚ
 ਕਰਦਾ ਕਦੇ ਆਏ ਇਹ ਤੇ ਸਿਲਾਹ (ਉਠੇ ਪਾਸੇ) ਇਸ
 ਸਰਬਸੀ ਖੇਡ ਕਰਦਾ ਕਦੇ ਆਏ ਕਰਤ ਵਿਚ ਆਏ
 ਗਮਟਰੀ ਵੀ ਦਾ ਬਣ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਲਗਦਾ ਕੇ ਵੀ ਇਸ
 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਣ ਤੇ ਉੱਚ ਇਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ
 ਕਰਦਾਂ ਕਿ ਜਿ ਉਠੇ ਵਾਲਾ ਕੇਢ ਵੀ ਚੰਗੇਸ਼ੀ
 ਵਿਚ ਉਠਾ ਜੀ ਤੇ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਚੰਗੀ
 ਕਰਦੇ ਤੇ ਤੇ ਤੇ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਕਰਦੀ ਤੇ ਤੇ
 ਵਾਲਾ ਕਰਦਾ ਇਹ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਚੰਗੀ
 ਕਰਤ ਤੇ ਪਾਂਗਾ।

ਇੱਕ ਗੱਲ - ਉਸੀ ਮੇਰੀ ਤੋਤਾਬ ਚਾਹੇ ਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸਰਣ
 ਕਦੇ ਅਰਥੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕੇ ਸਰਬਿੰਦ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਤੇ?
 ਇਹ ਚੰਗੇ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਚੰਗੇ(?) ਬਣੀ ਇਹ
 ਕੋਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕੀ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਅਗਲਾ ਯਾ ਸਕੇ
 ਫੇਰੀ ਯਹ ਚੰਗੇ ਦਾ ਤੇ ਆਧਿਯਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੈਸ
 ਚ ਚਿੰਨਾ ਦੇ। ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਚਿੰਨਾਂ ਕਈ ਵੀ ਇਹ ਵੱਖ
 ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਜਿ ਇਸ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰ
 ਇਸ - ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਿਚੀ ਆਏ ਇਹ
 ਵਿਚੀ ਤੇ ਇਸ ਲੇ ਸਾਡੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਕਰਦਾ ਇਸ
 ਸਾਡੇ ਸਾਧੇ। ਮੇਰੇ ਕਈ ਉੱਚ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ
 ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖੋਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਉਠੇ ਵੱਖੋਰੇ
 ਇਹ ਕੰਮ ਰੱਖਦੀ ਤੇ। ਇਸ ਗਲਤ ਵਿਚ ਇਹ
 ਆਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਦ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨੇ ਚੰਗੇ
 ਅਤੇ ਉਠਾ ਸਮਝ ਪਸਾਰ ਆਏ ਇਹ ਚੰਗੇ ਸਾਰਥਕ
 ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਸੀ ਕਿਉਂ ਵਾਲੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਆਏ ਕੁੱਝ
 ਰੱਖਦੇ ਇਸਿਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਫੇਰੇ ਪਿਉ + ਇਹ ਗਲ +
 ਸਿਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ।

ਉਹੀ ਰਕਮਾਂ ਦੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾ ਜੀ ਆਏ
 ਤੇ ਸਿੰਨਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ। ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਚੰਗੀ ਇਹ, ਖਰਚੇ ਸਦੀ
 ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਚਾਲ। ਮੈਂ ਇਸ ਵੀ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ
 ਵਾਲਾ ਕੁੱਝ ਕੀ ਫੇਰੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਆਂ
 ਵਾਲਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਉਠੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਚੰਗੇ
 ਤੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਰਿਹਾ ਤੇ।
 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕੰਮ ਦਾ ਕੰਮ -
 ਇਸ ਆਠ ਪਸੰਦ ਰਿਹਾ ਤੇ ਚੰਗੇ। ਗਲ (ਮੇਰੀ ਉਹ)
 ਸਹਾਇਤਾ ਇਹ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਉਠੇ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੰਨਾ
 ਹੀ ਤੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸੀ ਆਪਣਾ ਫੇਰੇ ਵੇਖੇ ਕੁੱਝ ਗਏ
 ਸਨ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਜੰਮਪਾ ਆਏ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਰਦੀ
 ਰੱਖੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਤੇ। ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸਾਧ ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ
 ਅਤੇ ਕੰਮ ਸਿੰਨਾ ਕਈ ਤਾਂ ਕੀ ਵਾਲੇ ਵੇਖ ਕਈ
 ਵੀ ਤੇ ਸਿੰਨਾ ਕਈ ਸਿੰਨਾ ਰਿਹਾ। ਵੱਡੇ, ਉਸੀ ਸਕਾਰ
 ਕਈ ਕੰਮ ਕਈ ਕਈ। ਕੀ ਉਸੀ ਵੀ ਕਈ ਕਈ
 ਕਈ ਤੇ? ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਤੇ। ਕੁੱਝ ਵੀ
 ਕਈ ਕਈ ਵਾਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਸਿੰਨਾ ਗਿਆ ਤੇ।
 ਉਹ ਤੇ ਪਾਸ

ਪਰ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਰੂਹ ਦੀ ਵਗਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ... (ਪਾਸ਼ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ)

-ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਅਮਲ ਇਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਬੌਧਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਲਚਰਲ ਕੈਪੀਟਲ ਹੰਸ ਰਾਜ ਹੰਸ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਦਾ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਸਤਾਖ਼ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਝ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਨਾਸ। ਪਾਸ਼, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਧੜ ਹੀ ਅਵੇਸ਼ਲਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤਰੇ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ। ਇਕ ਨੀਮ-ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਦ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਹੇਠ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਯਾਦ ਆਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ :

ਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਏਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ / ਕਿ ਬੇਜ਼ਮੀਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸ਼ਰਤ ਬਣ ਜਾਵੇ
ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ / ਪਰ ਜੇ ਦੇਸ਼
ਰੂਹ ਦੀ ਵਗਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ / ਪਰ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਲੂ ਬਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘਰ ਹੈ
ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ

(ਆਪਣੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ 'ਚੋਂ)

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਰਾਜਨੇਤਾ, ਮੀਡੀਆ, ਮੱਧਵਰਗ, ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਤਾਂ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ। ਹਥਲਾ ਲੇਖ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਢਲਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਈਸਟ ਈਡੀਆ ਕੰਪਨੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਸੀ, ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ

ਵਿਚ ਇਕ ਸਦੀ (1757-1857) ਏਨਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਬਸਤੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਟ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੁਝ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫੌਜ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਫੌਜ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਾਹਵਾਰ ਤਨਖਾਹ ਉੱਪਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਫੌਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ “ਭੇਡ ਮਿਲੇ ਨਾ ਰੁਪਈਏ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕਮਲਿਓ ਮਰਦ ਕਹਾਂਵਦੇ ਹੋ” ਵਿਚ ਕਾਠੇ ਹੇਠ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਸਲਾਮਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਜੱਜ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਸੀਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਬਲਕਿ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਧਾਂਕ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕੁ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਅੱਜ ਐਪਲ ਜਾਂ ਸੈਮਸੰਗ ਗਲੈਕਸੀ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਲਈ ਐੱਫ.ਡੀ.ਆਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਕਰਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦ ਏਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪਾਸੋਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਨਗਣਨਾ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵੱਲੋਂ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੇਅਮਤਾਂ Authoritative Allocation of Values ਉਸ ਪਛਾਣ ਉੱਪਰ ਮੁਨੱਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਿਊਸੀਪਲ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ, ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਵੋਟ, ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ, ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ, ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕੋਟੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ, ਹਰ ਗੱਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਮੁਨੱਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਿਵੇਂ ਸਨ (ਮਸਲਨ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਆਦਿ ਧਰਮ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਵਗੈਰਾ ਵਗੈਰਾ)। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਸਲੀ ਖੈਰ-ਖਵਾਹ ਕੌਣ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਸਨ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਅਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਸੀਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਕਰਾਈ। ਉੜੀਸਾ ਵਾਲੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਸਨ। ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਕਿ ਸਾਂਝ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ?

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮਿਲਿਟੈਂਟ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖੇੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਰਹੇ ਤੇ ਆਮ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਨਾਇਕਤਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਲਕਾ ਝਬਾਲ ਵਿਚ ਟੋਡੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ ਲਾਸਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਕਿੰਝ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ? ਬਕਮਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ “ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗ਼ਦਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਨਾਲ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਵਡੇਰੇ ਗਰਾਈਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ—ਜਗ ਹੁਣੀ ਕਨੇਡਾ 'ਚੋ ਆਏ ਸਨ। ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਕਰਕੇ ਫੜੇ ਗਏ ਤੇ ਫਾਰੇ ਲੱਗ ਗਏ।” (ਹੁਣ, ਮਈ-ਅਗਸਤ 2011, ਪੰਨਾ 32)

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਕੈਂਬਰਿਜ ਸਕੂਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਨਕੀਪੁਣੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਲੇ, ਇਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਸੀ। ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਿਗੂਣੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਇਕ ਬਿਖਰਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਖਾਣੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਘੰਟੀ ਵੱਜਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਭੁੱਖ (ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਮਲ) ਘੰਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੱਝ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ Stimuli Response ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵਿਚ Stimuli Response ਵਾਲਾ ਨਾਤਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਰਾਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਰਾਮ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੀ। ਜੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੀ.ਏ. ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ 'ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ' ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਸ਼ੀਸ਼ ਨੰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ (ਉਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ) ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੀ ਇਕ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਾਬੇ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮੁਕਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਯੂਰਪੀਨ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਮੰਗਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋ-ਸ਼ਾਸਨ ਸਿਖਾਉਣ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਸਿਖਾਉਣ। ਪਰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਸਭ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੰਘ ਦਿਸਹੱਦਾ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ G.D.P. ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਧਾਉਣ, ਵਿੱਤੀ ਘਾਟਾ ਘਟਾਉਣ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਵਧਾਉਣ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਚੁੱਕਿਆ ਹਰ ਕਦਮ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਪਭੋਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਿੱਤ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਨਿੰਮੂਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ Natin-in-imazing ਆਖਿਆ, ਉਪਨਿਵੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਿਆ ਰਾਹੀਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਮੈਜਿਨੀ ਅਤੇ ਜੇ.ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਲ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਕ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉੱਪਰ ਆਪ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਦੀਰਘਕਾਲੀ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਹੋਰ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਿਖਾਉਣਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਹੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੁਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੁਦਰਾਡ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ White Men's Random ਆਖਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਚੇਤ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਵਾਂਗ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਲੱਭਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਵਾਂਗ ਇਕ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ‘ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ’ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇੰਝ ਪ੍ਰਿੰਟ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਇਕ ਪਰਾਰੂਪ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਣਮੱਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਖੋਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਅਤੇ ਸ.ਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਐਸੀਆਂ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਇਹ ਇਕ ਉੱਚੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ Civilizing mission ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ। ਅਲਬੱਤਾ ਭਾਰਤੀ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਸਿਖਾਉਣਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੀ ਉੱਚ-ਮਧਲੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸਹਿਮਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਦਰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ 1944 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

“ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਕੌਮ ਹੈ...ਇਹ ਕਸੂਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਏਡੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਡੇ ਚੰਦਰੇ ਕਿਸੇ ‘ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈਏ, ਸਮਝ-ਬੁਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆ ਆਪ ਸਾਂਭ ਲਈਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਮੌਕਾ-ਸ਼ਨਾਸ ਕੌਮ ਬੇਗਾਨੀ ਬਲਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਗਲ ਪਾਈ ਰੱਖਣੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।” (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ’ 1944 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਦੇ ਪੰਨਾ 51-53 ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਨੇ ‘ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ’ 1987 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 89 ਉੱਪਰ ਪੁਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ‘ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ’ ਬਾਦ ਵਾਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।)

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ 1935 ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜੀ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੰਗਣੀ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝੀ। ਯੂਰਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਦਿਸਹੱਦਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਿੰਤਕ ਵਿਚ ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ ਇਕ ਅਟੱਲ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲੋਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪਵਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਕੌਮ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਆਪ ਰਾਜ ਕਰਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸੈ-ਨਿਰਣੈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਦ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਯੂਰਪੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੈ-ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮੰਗ ਰਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦੇ ਸੈ-ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਤੇ ਚਿਆਂਗ-ਕਾਈ-ਸ਼ੇਨ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਸੀ।

ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤਹਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੰਗਣ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ (ਹਾਲੇ ਤਕ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਦੁਆਉਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦੀ ਆਈ ਸੀ) ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਐਲਾਨ ਕੇ ਦੋ-ਕੌਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਚਿਤਵਣਾ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਪਾਸੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁ-ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇੰਝ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਇਸ ਭੂ-ਖੰਡ ਉੱਪਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਐਸੀ ਸੱਚਾਈ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਿਆਦ ਪੁੱਗਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਲਾਕਾਈ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤਕੜਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹਰੁਖ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਚੱਕ ਦੇ ਇੰਡੀਆ' ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋਝੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਕੀ ਦੀਆਂ ਖਿਡਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਲਾਕਾਈ ਪਛਾਣ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹ 'ਆਈ ਐਮ ਫਰਮ ਇੰਡੀਆ' ਆਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਹੁਣ 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਜੈ' ਅਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਰਾਖਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ 'ਰਾਖਸ਼' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤਫਹਿਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ' ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਲਈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਪਰਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਲ (ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਆਪੇ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਵਿਛੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਰੋਲ) ਤੋਂ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਚੰਗਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਇਹ ਪੱਛਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਪੋਪ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਯੂਰਪੀਨ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ (ਜੋ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ) ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਜਰੀਏ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਜੋ ਯੂਰਪ ਨੇ ਸੱਤ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨੀਂਹ 1214 ਈ. ਵਿਚ ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ) ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਜਾਂ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਰੂਪ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) ਰਾਜ ਨਿਰਮਾਣ (State Formation) ਦੇ ਸੈਕੰਡ ਹੈਂਡ ਤਜਰਬੇ ਉੱਪਰ ਉਸਰੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਐਥਨਿਕਤਾ, ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਚਪਨੇ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਵੰਗਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ' ਵਿਚ ਉਤਪੀੜਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਪੀੜਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਈ 'ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ' ਵਾਪਰੇ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹਸਤੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਈਰੋਮ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਬੇਹਿਮ ਬੇਨਿਆਜ਼ੀ ਵੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਸੱਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਅਮਲ ਜੇਕਰ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਉਪਜਾ ਸਕਦੇ। ਰਾਜਕੀ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹੁਕਮ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ (ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤੂੰ ਜਿਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ / ਦੇਨੈਂ ਸਲਾਮੀ

ਸਾਡਾ ਲੁੱਟੇ ਹੋਇਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ / ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਗਾੜ੍ਹਾ ਹੈ

ਤੇ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਖ਼ਮ / ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ

•••

-ਸੰਪਰਕ : 96509-32060 • E-mail : amanpreetdu@gmail.com

• ਸੁਪਨੀਂਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਅਦਾਕਾਰ—ਪ੍ਰਸਿੰਦਰਜੀਤ

ਸਿਰ ਪਲੋਸਣ ਦੀ ਉਮਰੇ
ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੰਚ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ
ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਪੈੜ ਉੱਪਰ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਛਿੜਕਾ ਕੀਤਾ
ਅੱਜ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਇਆ ਮੈਂ
ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਵੇਖ ਰਿਹਾਂ
ਉਸ ਸੂਤਰਧਾਰ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰ ਨੂੰ
ਜਿਹੜਾ ਵਿਛੜਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਉਲਾਂਭੇ ਵਾਂਗਰਾਂ
ਪਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗਾ
ਰੇਤ 'ਚ ਸਮੋਈ ਬੂੰਦ ਵਾਂਗਰਾਂ...

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
ਬਿਨ ਦਸਤਕ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਉਣ ਵਾਲਾ
ਬੋਲਦਾ ਖ਼ਤ ਸੀ ਉਹ
ਤੇ ਰਸੀਦੀ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ
ਤੁਹਾਡਾ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇੰਝ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ
ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ
ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਨਾ ਕਰਨਾ
ਧੁੱਪ ਤਾਂ ਵਿਰਲਾਂ ਥਾਣੀਂ ਵੀ ਉਤਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
 ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਹੁੰਦਾ
 ਖੁਦ ਖਾਮੋਸ਼ ਟਾਪੂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣ ਗਿਆ
 ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਜਾਏ
 ਅੱਖਰਾਂ 'ਚ ਅੱਗ ਬਾਲੀ
 ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਧੂੰਏਂ ਵਿਛਾਏ
 ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਕੁਝ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ ਰਾਹਗੀਰ ਬੁਲਾਏ
 ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੇਕ ਸੇਕਿਆ
 ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਜਨਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ
 ਨਿਆਂਪਾਲਿਕ ਅੰਦਰ
 ਵਿਕੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਮਰਸੀਏ ਗਾਏ

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
 ਬੇੜੀ 'ਚ ਉੱਗੇ ਬਾਦਬਾਨ ਨੂੰ
 ਬੁਣਤੀ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਪੜੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ
 ਪੋਹਲੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਵਿਚ
 ਬਿਰਧ ਹੋਏ ਬੀਆਬਾਨ ਨੂੰ
 ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਗੱਦਾਰਾਂ ਦੇ
 ਕੁਤਬੇ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਨੂੰ

ਹਾਂ,
 ਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
 ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਜੀਣ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਚ ਜੀਣਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ
 ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦੱਸਣੇ ਸਨ
 ਰੰਗੀਨ ਲਿਬਾਸਾਂ ਦੇ ਅਰਥ
 ਗੈਰ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ
 ਅਕਾਦਮੀਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਚ ਖੁਣਨਾ ਸੀ
 ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਦਾ ਪੋਰਟਰੇਟ
 ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੁੱਛਣੇ ਸਨ
 ਬਾਂਸ਼ੁਰੀ ਦਾ ਦਰਦ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਅਰਥ
 ਅੱਥਰੂਆਂ 'ਚ ਡੁੱਬੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣੀ ਸੀ
 ਸਰਹੰਦ ਉੱਪਰ ਉੱਗੀ ਜੰਗੀ ਦੀ ਉਮਰ
 ਵੱਡੇ ਭਾਅ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨਾਲ
 ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ਸਾਂਝੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਵੱਕੜੀਆਂ
 ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭਾਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੋਲ ਕਰਨਾ ਸੀ
 ਲੁੱਚੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਸੁੱਤੀਆਂ
 ਬੇਪਰਦ ਝੀਲਾਂ ਦਾ ਤਬਸਰਾ

ਉਹ ਚੌਖੁੰਥੀਆ ਦੀਵਾ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ

ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਰਾਹਗੁਜ਼ਰ
ਦੁਪਹਿਰਾ ਕੱਟ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਬਣੇ
ਜਿਸਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨਿਆਂ ਕੁ ਨੇ
ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ
ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਨੇਰਿਆਂ ਉੱਪਰ
ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਦੀਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ
ਅਤਿਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਛੱਤ ਦਾ ਅਚਨਚੇਤ ਢਹਿ ਜਾਣਾ
ਹੋਰ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਲੋਹੇ ਦੀ ਦੇਹ ਦੁਹੇਲੀ ਦਾ
ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਬਣ ਜਾਣਾ

ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਉਸ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ
ਆਪਣੇ ਦਾਨ ਦਾ ਦਾਣਾ ਬੀਜ ਦੇਣਾ
ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦੇਣਾ
...ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਹੁਣ ਹੈ ਨਹੀਂ...ਸੀ ਹੋ ਗਿਆ

ਪਰ...
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
ਲਿਖਤੁਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਵਿਚ
ਸੂਤਰਧਾਰ ਤੇ ਅਦਾਕਾਰ
ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਨੇ
ਵੱਖੋ-ਵੱਖੋ ਕੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਦੇ ਨੇ
ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੁੜਦੇ ਨੇ
ਮਨਾਂ ਦੇ ਮਰਸੀਏ ਲਿਖਦੇ ਨੇ
ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨ 'ਚ ਖੁਰਦੇ ਨੇ

ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ
ਉਸ ਮੰਚ ਉੱਤੇ
ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਦਾਕਾਰ ਹੁਣ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ
ਤੇ ਇਸ ਮੰਚ ਤੋਂ
ਇਸ ਅਦਾਕਾਰ ਨੇ
ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ...
ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਤੇ ਵੀ...

•

ਕਵਿਤਾਵਾਂ : ਸਬੀਰ ਹਕਾ |

-ਅਨੁ ਤੇ ਪੇਸ਼ : ਜੈਪਾਲ

ਸਬੀਰ ਹਕਾ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਿੱਖੇ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਸਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ 1986 ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਮਾਨਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਤੇਹਰਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਸਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪਾਲਦੇ ਹੋਏ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਥਕਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਥਕਾਣ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ।” ਸਬੀਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਹਰਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸੌਣ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ-ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਉਹ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਫਟਕਦੇ ਹੋਏ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਿਛਲੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਕਵੀਆਂ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰਕਾਰ ਸੈਂਸਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਲੀਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕਟ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੂਲ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਬੀਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ **ਮਾਡਰਨ ਪੋਇਟਰੀ ਇਨ ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਨਵਰੀ 2015 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਥੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਨਸਰੀਨ ਪਰਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਹਰਬਟ ਮੂਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਗੀਤ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ 'ਸਦਾਨੀਰਾ' ਲਈ ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 2015 ਦੇ ਅੰਕ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੈ ਪਾਲ ਨੇ ਇਹੀ ਅਨੁਵਾਦ **ਵਾਹਗਾ** ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੈ ਪਾਲ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਚਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਨਜ਼ਮ ਕਦੋਂ ਚੁੱਪ ਸੀ' ਅਤੇ 'ਯਾਤਰੀ ਹਾਲੇ ਪਰਤੇ ਨਹੀਂ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

• ਸ਼ਹਿਤੂਤ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਵੇਖਿਆ ਹੈ
ਜਿਥੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ, ਓਨੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ
ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਸ ਦਾ ਦਾਗ਼ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ
ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗਦੇ ਹੋਏ
ਡਿੱਗ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ

• ਈਸ਼ਵਰ

(ਈਸ਼ਵਰ) ਵੀ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੈ
ਜ਼ਰੂਰ ਉਹ ਵੈਲਡਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੈਲਡਰ ਹੋਵੇਗਾ

ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਗਾਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ
ਰਾਤ ਉਸ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ 'ਤੇ
ਮੋਰੀਆਂ ਹੀ ਮੋਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ

• ਬੰਦੂਕ

ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ
ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ
ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ
ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੀ
ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ

• ਮੌਤ ਦਾ ਖੌਫ

ਤਾਉਮਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ
ਕਿ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਗਲਤ ਹੁੰਦਾ
ਗਲਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ

ਤਾਉਮਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ
ਕਿ ਮੌਤ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ
ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਦੂਸਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ

• ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ

ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਾਂ
ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਨੰਦ ਦਿੱਤਾ

ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ
ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ
ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਤੇ ਖੁਰਦਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ

ਅਤੇ ਹੁਣ
ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ
ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਬਾਤ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹੈ
ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ

• ਆਸਥਾ

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ
ਆਸਥਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਨਸਾਨ
ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ
(ਅੱਲ੍ਹਾ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

• ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ

ਮੈਂ ਕਦੇ ਆਮ ਬੈਂਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ
ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਨਾ ਤਾਂ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ
ਪ੍ਰਚਾਰ 'ਚ ਲੱਗਿਆ ਮਾਰਕਟਿੰਗ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਸ ਏਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ

ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ
ਹੇਠਾਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਘਰ ਦੇਖਾਂ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬਧਵਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਿਆ

• ਮੌਤ

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ
ਉਸ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ
ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੇ
ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੱਦ-ਕਾਠੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਦਾਈ ਇਨਸਾਨ

ਉਸ ਰਾਤ ਤੋਂ
ਮਾਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਨੂੰ
ਮੈਂ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ !

• ਰਾਜਨੀਤੀ

ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਵ ਵੀ
ਕਿੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ
ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਮਿਆਂ 'ਚ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਵੀ
ਕਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ !
ਕਰੇਨਾਂ ਇਸ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦੀਆਂ ਨੇ
ਤੇ ਸੂਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀਆਂ ਨੇ

• ਸਰਹੱਦਾਂ

ਜਿਵੇਂ ਕਫ਼ਨ ਢੱਕ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ
ਬਰਫ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ
ਢੱਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਕੰਕਾਲ ਨੂੰ
ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ੇਦ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਬਰਫ਼ ਹੀ ਹੈ ਜੋ
ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫ਼ੇਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ

• ਘਰ

ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ
ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ
ਮੈਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ
ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ
ਪਰ ਤਰੇਹਾਨ ਦੇ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਬਾਰੀ ਵਾਲੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਕਮਾਨ ਨੂੰ

ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ
ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ

• ਸਰਕਾਰ

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਪੁਲਿਸ ਮੈਨੂੰ ਭਾਲਦੀ ਪਈ ਸੀ
ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਲੇਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ

ਸਿਰਫ ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ, ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸੱਜਣੀ
ਕਿ ਜਨਤਾ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਤ੍ਰਾਸਦ ਹੋਵੇਗਾ
ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗੇ
ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਾਂ
ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਗੀ ਹੁੰਦਾ
ਉਦੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ?

ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਲੜਕੇ ਲਈ ਇਹ ਦੁਨੀਆ
ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਜਿਹੜਾ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ
ਆਪਣੀ ਫੋਟੋ ਛਪੀ ਹੋਈ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ

• ਇਕਲੌਤਾ ਡਰ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਰਾਂਗਾ
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਭਰ ਦੇਵਾਂਗਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ
ਮੇਰੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ
ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਡਰ ਦੇ ਲਈ

ਮੈਂ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਰਹਾਂਗਾ, ਮੈਂ ਸਿਗਰੇਟ ਸੁਲਗਾਵਾਂਗਾ
ਅਤੇ ਰੋਵਾਂਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗਲੇ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ
ਇਕ ਡਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :
ਕਿ ਇਕ ਰੋਜ਼, ਸਾਝਰੇ-ਸਾਝਰੇ
ਕੋਈ ਮੋਢਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਹੇਗਾ—
ਸ਼ਬੀਰ ਹੁਣ ਉੱਠ ਜਾ, ਕੰਮ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ

•

ਅਨੁਵਾਦਕ

ਪਸੰਦ -ਸਵਰਾਜਬੀਰ

(ਕੁੜੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਦਮ-ਕੱਦ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?)

ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੋਹਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲੀ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ। ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਘੜੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਹ ਆਸਵੰਦ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਸੰਗੀਤ। ਏਧਰ ਓਧਰ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮ ਕੱਦ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਇਉਂ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਹਨ। ਸੁਪਨਮਈ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ।)

ਕੁੜੀ: ਸੱਜੀ ਧੱਜੀ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ
ਸੋਹਣੀ ਸੁਨੱਖੀ ਪਿਆਰੀ ਕੁੜੀ
ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ, ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ, ਨਿਆਰੀ ਕੁੜੀ!

ਮੈਂ ਕੁਆਰੀ, ਮੇਰੇ ਚਾਅ ਕੁਆਰੇ
ਨੈਣ ਕੁਆਰੇ, ਮੇਰੇ ਸਾਹ ਕੁਆਰੇ!

ਸੁਫ਼ਨੇ ਘੜਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ
ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਤਾਰੇ ਲਿਸ਼ਕਦੇ
ਤਨ ਦੀਆਂ ਪਿਆਸੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਛੁੱਲ ਖਿੜਦੇ
ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਮੋਘ ਲਰਜ਼ਦੇ!

ਚਾਹਤ ਤੇ ਮਘਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ
ਮੈਂ ਹਯਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਜਦੀ
ਬਾਪੂ ਦੀ ਪੱਗ ਦੀ ਲਾਜ ਦੀ ਚਿੰਤਾ
ਮਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਘੂਰੀ
ਹਰ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ !

ਤੇ ਅੱਜ... ਅੱਜ, ਮੈਂ ਸੱਜੀ ਧੱਜੀ... ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹਾਂ
ਮਰਦ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਣ ਲਈ
ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਹੋਣ ਲਈ !

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆ ਰਿਹੈ !

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ
ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਰੱਬ ਬਣੇਗਾ
ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣੇਗਾ !
(ਬੜੀ ਹੀ ਲਲਕ ਨਾਲ)
ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਬਣੇਗਾ, ਮੇਰਾ ਘਰਵਾਲਾ
ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ, ਮੇਰਾ ਸਵਾਮੀ
ਸਾਡੇ ਵਿਆਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਮੈਥੋਂ, ਕਦੇ ਵੀ, ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੋਈ ਖੁਨਾਮੀ...!

(ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ)
ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਸੰਸਾਰ !
ਮੇਰਾ ਪਤੀ... ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ !
(ਆਪਣੇ ਤਸੱਵਰ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਵਿਚ ਝੂਮਦੀ ਹੋਈ ਏਧਰ ਓਧਰ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।)
ਮੈਂ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ
ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸੁਪਨੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹਾਂ
ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਵਾਟ ਜੋਹ ਰਹੀ ਹਾਂ
ਉਹ ਆਏਗਾ...
ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਦੇਵੇਗਾ
ਮੈਂ ਪੀ ਜਾਵਾਂਗੀ ਇਕੋ ਡੀਕ ਵਿਚ
ਮੈਂ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ !

(ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੱਲਮਕਾਰੀ ਧੁਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਸੁਪਨਮਈ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ 'ਜੇ' ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਥਿੜਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸੁਫਨੇ ਦਾ ਪੱਲੂ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਹੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਓਥੇ 'ਜੇ' ਵੀ

ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।)

ਜੇ...ਏ...ਏ...ਏ...ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ
ਤਾਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾਵਾਂਗੀ
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਰਨਾਈ ਜਾਵਾਂਗੀ
ਉਹਦੇ ਲਈ ਹੋਰ ਸੱਜਾਂਗੀ...ਸੰਵਰਾਂਗੀ
ਸੁਹਾ ਜੋੜਾ ਪਾਵਾਂਗੀ
ਸੁਹਾਗਣ ਕਹਾਵਾਂਗੀ...
ਜੇ...ਏ...ਏ...ਏ...ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ ਤਾਂ...!

...ਤੇ ਪਸੰਦ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ ਜਾਣੈ...!(ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ) ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਲਓ, ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਆਂ ਮੈਂ!
ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਕੱਦ ਕਾਠ ਐ...! ਜਵਾਨ ਆਂ...ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਆਂ! ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ?...ਤੇ ਅੱਜ 'ਉਹਨੇ', ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ
ਪਸੰਦ ਕਰ ਲੈਣੇ!...ਪਸੰਦ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਨੇ...ਮੇਰੀ ਭੈਣ, ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਮੇਰਾ ਮਾਂ ਪਿਉ...ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦੇ ਨੇ!
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਐ...ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਨੇ! ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀ ਤੇਜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਐ,
ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਆਹਾਂ ਭਰਦੇ ਨੇ!...ਭਰਦੇ ਹੋਣਗੇ...ਮੈਨੂੰ ਕੀ?...ਮੈਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਦਾਂ ਦੀ ਕੀਤਾ ਐ ਜਿਵੇਂ ਮੰਮੀ ਡੈਡੀ ਨੇ
ਕਿਹੈ... ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਘਰੋਂ ਸਕੂਲ ਤੇ ਸਕੂਲੋਂ ਘਰ...। ਫਿਰ ਘਰੋਂ ਕਾਲਜ ਤੇ ਕਾਲਜੋਂ ਘਰ। ਤੇ ਹੁਣ ਘਰੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ
ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਘਰ।...ਹੋਰ ਕੀ? ਹੋਰ...ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੰਨੀ ਲੈਣੀ ਐ...! ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਝਾਕਣਾ...ਐਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ
ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ!...ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣੈ, ਪਾਠ ਕਰਨੈ...ਇਹ ਕਰਨੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ!...ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਐ, ਜਿਵੇਂ
ਮੰਮੀ ਡੈਡੀ ਨੇ ਕਿਹੈ!...ਅੱਜ ਵੀ ਉਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਆਂ...ਮੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ...ਤਿਆਰ ਹੋ
ਗਈ ਆਂ। ਮੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹੈ, ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਟਰੇਅ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ...ਨਹੀਂ
ਲਿਆਵਾਂਗੀ! ਮੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹੈ, ਉਹ ਛੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗੀ...। ਮੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹੈ, ਮੈਂ ਬਸ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ
ਸਾਸਰੀ ਕਾਲ ਬੁਲਾਵਾਂ...ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾਂ...ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂ।... (ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ
ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ)...ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂ!...ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਾਂ ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲੈਣ!...ਤੇ ਮੰਮੀ ਨੇ
ਕਿਹੈ, ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਵਾਂ!...ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਛਣੈ ਐ ਨਾ!(ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਗ
ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ) ਕਿਉਂ ਕਾਕਾ ਜੀ, ਫਿਰ ਕੀ ਸਲਾਹ ਬਣਦੀ ਐ ਤੁਹਾਡੀ? (ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ)...ਤੇ ਫਿਰ...ਫਿਰ ਉਹ
ਫੈਸਲਾ ਕਰੇਗਾ, ਸਲਾਹ ਦੇਵੇਗਾ...(ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਚੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ)...ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ
ਉਸਰੇਗਾ...ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ! ਮੇਰੇ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਮੰਦਰ!

(ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਧੀਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੋਈ)

ਹਾਂ, ਏਦਾਂ ਈ ਹੋਣੈ...ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵਾਂ! ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੰਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ
ਸੀ...(ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ)...“ਕੁੜੀਏ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦਾ
ਈ!...ਐਦਕਾਂ...ਧਿਆਨ ਨਾਲ...!”(ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ)...ਮੰਮੀ ਨੇ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ...ਪਰ ਮੈਂ
ਸਮਝੀ ਆਂ...ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ...!(ਹੋਰ ਧੀਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੋਈ)...ਤੇ ਫਿਰ, ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ, ਮੰਮੀ ਜੀ ਮੈਨੂੰ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਗਏ...ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਾਇਆ...ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ...ਮੈਂ ਮੰਮੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਜੁੜੇ ਹੋਏ
ਸਨ...ਬੁੱਲ੍ਹ ਫੜਕ ਰਹੇ ਸਨ...!...ਕਿੰਨੇ ਉਦਾਸ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਉਹ...ਕਿੰਨੇ ਫਿਕਰਮੰਦ!...ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਕੀ ਮੰਗ ਰਹੇ
ਸਨ?...ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਆਂ...ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ...“ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਐਦਕਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ...ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸੰਦ ਕਰ
ਲੈਣ!...ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਇਸ ਵਾਰੀ...ਹਾਂ...ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ!”...ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਆ

ਗਿਆ...!...ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ!...ਤੇ ਐਤਵਾਰ...ਸ਼ੈਪੂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਧੋਤਾ...ਭਰਵੱਟੇ ਬਣਾਏ...! ਤੇ ਅੱਜ...ਫਿਰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਆਂ...! ਅੱਜ...ਹਾਂ...ਅੱਜ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ...!

(ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ)

ਹਾਂ ਮੰਮੀ, ਤੁਸੀਂ ਡਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ!... ਏਦਾਂ ਨਾ ਵੇਖੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ...! ਅੱਜ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵਾਂਗੀ!...ਅੱਜ ਤੇ ਮੇਰਾ ਲੱਕੀ ਦਿਨ ਐ, ਇੱਕੀ ਤਰੀਕ!...ਹਾਂ...ਤੁਸੀਂ ਏਦਾਂ ਨਾ ਵੇਖੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ!...ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵਾਂਗੀ।

(ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।)

ਹਾਂ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਰੋਕਾ ਹੋਵੇਗਾ...ਮੰਗਣੀ ਹੋਵੇਗੀ...!(ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ) ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲੱਗੇਗੀ...ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਉਣਗੀਆਂ...ਲੇਡੀਜ਼ ਸੰਗੀਤ...! ਹਾਂ, ਲੇਡੀਜ਼ ਸੰਗੀਤ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ...! ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਨਹੀਂ...!(ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ) ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਆਪ ਨਹੀਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ!...ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਣਗੇ ਜੋ ਲੇਡੀਜ਼ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਡੀਜ਼ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ! (ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ) ਹਾਂ...ਲੇਡੀਜ਼ ਗਾਉਣਗੀਆਂ...ਲੇਡੀਜ਼ ਨੱਚਣਗੀਆਂ! ਵਾਜੇ ਵੱਜਣਗੇ, ਡੀ.ਜੇ. ਗਾਵੇਗਾ...ਮੇਰਾ ਲਾੜਾ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏਗਾ!...ਉਹਦੇ ਯਾਰ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਣਗੇ! ਭਾਈ ਜੀ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨਗੇ...(ਸਾਰੰਗੀ ਤੇ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਨ। ਸੁਰਮਈ ਧੁਨ। ਉਹ ਹੋਰ ਸੁਪਨਮਈ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ)...ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾਵਾਂਗੀ...ਮੰਮੀ ਡੈਡੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨਗੇ...! ਰੋਣਗੇ, ਪਰ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਗੇ!(ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ) ਹਾਂ ਮੰਮੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ...ਜੇ ਅੱਜ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ!(ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ)...ਪਰ...ਜੇ...ਜੇ...

(ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਅਹੁੜਦੇ। ਇਉਂ ਲੱਗਦੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ 'ਜੇ' ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਹੋਵੇ।)

ਇਹ 'ਜੇ' ਕੀ ਹੈ? 'ਜੇ' ਜੇ ਹੈ! ਮੰਮੀ ਡਰਦੇ ਨੇ (ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ)...ਕਿਉਂਕਿ 'ਉਹਨੇ' 'ਮੈਨੂੰ' 'ਪਸੰਦ' ਕਰਨੈ!...ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ!...ਮੇਰੀ ਮੰਮੀ ਘੁੱਟੀ ਘੁੱਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛੇਗੀ...(ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ)“ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਾ ਬੇਟਾ!”(ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ, ਬੁਝੀ ਬੁਝੀ ਜਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ) ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋਣੈ?...ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦੈ?...ਮੈਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਆਂ...ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਏ!(ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ)...ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੇ, ਇਹਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਐ...ਕੀ, ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ...? ਕੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਆਂ...?

(ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਲਟੀ ਪੁਲਟੀ ਕੱਲਮਕਾਰੀ ਧੁਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੁਝ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ)

ਨਾ ਪਸੰਦ!...ਹਾਂ...ਨਾ ਪਸੰਦ! ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਆਂ! ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ...ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜਿੱਡੀ ਲੰਬੀ ਨਹੀਂ...! ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੇਰੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਤਿੱਖੇ! ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਐ...ਪਰ ਥੋੜੀ ਜਹੀ ਮੋਟੀ ਆਂ! ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ...ਮੈਂ ਮੋਟੀ ਆਂ?...ਨਹੀਂ ਨਾ...!...ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਭਲਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ?...ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਆ ਨਾ?...ਇਕ ਸਾਹਬ ਆਏ...ਉਹ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ...ਮੰਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ...ਉਹ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਨੇ...ਸਲੀਕੇ ਵਾਲੇ...! ਮੁੰਡਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਐ...ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਕੁੜੀ ਭਾਲ ਰਹੇ ਨੇ!...ਤੇ ਸਚਮੁੱਚ...ਸਚਮੁੱਚ ਉਹ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲੇ ਸਨ!...ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ...ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ...(ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ) ਓਦਾਂ ਤਾਂ ਬੇਟੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਐ, ਪਿਆਰੀ ਐ...ਪਰ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ!(ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ) ਮੇਰੇ ਮੰਮੀ

ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂ ਕੀ ਗੱਲ ਐ?...ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ...(ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ) “ਨਹੀਂ ਭੈਣ ਜੀ...ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ...ਬੋਟੀ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਐ...ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ...” (ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ)...ਜਦ ਮੇਰੇ ਮੰਮੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹੈ...ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ...(ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ)...“ਭੈਣ ਜੀ...ਮਾਈਂਡ ਨਾ ਕਰਨਾ...ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿੰਦੈ, ਕੁੜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਚਮਕ ਨਹੀਂ...ਗਲੇ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ...” (ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉੱਚੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ) ਕਿਹੜੀ ਚਮਕ, ਕਿਹੜਾ ਗਲੇ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ? (ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ) ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਚਮਕ? ਕੀ ਹੁੰਦੈ ਇਹ ਗਲੇ? (ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ) ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ ਖਾਂ...ਕੀ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਚਮਕ ਨਹੀਂ? ਗਲੇ ਨਹੀਂ?...ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੇ...ਸੱਚਮੁੱਚ ਨਹੀਂ!

(ਵਕਫ਼ਾ, ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੱਲਮਕਾਰੀ ਧੁਨ।)

...ਪਰ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ...“ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਚਮਕਦੀਆਂ ਨੇ!” ਬੜਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਸੀ ਉਹ...ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਹੱਥ ਵੇਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ?...ਖੇਹ ਤੇ ਸਵਾਹ...! ਐਵੇਂ ਢੋਂਗ ਕਰਦਾ ਸੀ...ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ!...ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਝੱਟ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ...ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜੋਤਸ਼ੀ ਹੋਵੇ! ਪਰ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਅਲੋਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ!...ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ (ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ) “ਤੇਰਾ ਘਰਵਾਲਾ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਏਗਾ...ਬੀਅਰ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਮੋਟਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ! ਨਿਰਾ ਆਲੂ! ਪਿੱਜੇ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ...!...ਤੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਬੱਚੀ! ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ...ਜਿਥੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸ਼ਾਹਰਾਹਾਂ ਨੇ!...ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਨੇ!...ਜਿਥੇ ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਏ!”

(ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ)

ਹਾਂ...ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ!...ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ...(ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੁਕਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਜਮ ਨਾਲ) “ਕੁੜੀਏ, ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਚਮਕਦੀਆਂ ਨੇ! ਤੇਰੇ ਘਰਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਣੀਆਂ ਨੇ! ਉਹਨੂੰ ਐਨਕ ਲਗਾਉਣੀ ਪੈਣੀ ਏ!” (ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ, ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ) ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ! ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁੰਧਿਆਈਆਂ!...ਪਰ ਅੱਜ...ਅੱਜ ਚਾਂਸ ਹੈ!...ਹਾਂ...ਹੈ!...ਵੇਖੋ ਨਾ, ਕਿੰਨੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਆਂ ਮੈਂ! ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਆਂ! ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਆਂ ਮੈਂ!

(ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੱਲਮਕਾਰੀ ਧੁਨ)

ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਆਂ ਮੈਂ?

(ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੱਲਮਕਾਰੀ ਧੁਨ)

ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਆਂ ਮੈਂ!

(ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੱਲਮਕਾਰੀ ਧੁਨ)

ਇਹ ਸੋਹਣੇ ਹੋਣਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ? ਸੋਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ‘ਚਮਕ’ ਹੁੰਦੀ ਏ...‘ਗਲੇ’ ਹੁੰਦਾ ਏ! ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਵੀ ‘ਚਮਕ’ ਹੈ!...‘ਗਲੇ’ ਹੈ!...ਮੈਂ ਸੋਹਣੀ ‘ਲੱਗ’ ਰਹੀ ਆਂ!...ਪਰ ‘ਕੱਲੇ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਨਾ! ਕਿਤੇ ਏਦਾਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ ਜਿੱਦਾਂ ਪਿਛਲੀਓਂ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

...ਪਰ ਕਿਤੇ ਅੱਜ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪਤਰੀਆਂ ਟੋਵਿਆਂ ’ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ?...ਪਿਛਲੀਓਂ ਪਿਛਲੀ...ਕੀ ਭਲਾ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਸੀ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ...ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ! ਬੈਂਕ ’ਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਏ!...ਮਾਂ ਪਿਉ ਵੀ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਸਨ...ਗੁਰਮੁਖ ਜਿਹੇ!...ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੀ ਆਇਆ, ਦਫਤਰ ਵਿਚ।...ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਗਏ।... ਪਰ ਉਹਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਲੈ ਗਏ ਸਨ...ਅਹੇ ਆਪਣੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ

ਵਿਖਾਉਣੀ ਐ!...ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ...ਅਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੇਵੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ।...ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ (ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੋਲਦੀ ਹੋਈ ਥੋੜੀ ਜਹੀ ਸਾਂਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ) “ਭੈਣ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ!”

(ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ, ਪਰ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ)

ਓਦਣ?...ਓਦਣ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ...ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਮਣਾਂ, ਪੰਡਤਾਂ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੱਠੇ ਕਰਾਂ...ਇਕ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਵਾੜਾਂ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਆਂ! ਲੂਹ ਦਿਆਂ, ਸਾੜ ਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ!...ਤੇ ਸਾੜ ਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਪੱਤਰੀਆਂ, ਪੰਚਾਂਗ, ਗ੍ਰੰਥ, ਟੇਵੇ...!...ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ, ਸਾਰੀ ਪੰਡਤਾਈ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਆਂ!(ਰੋਹ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੀ ਹੋਈ, ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਗੁੱਸਾ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ)...ਪਰ ਕਿੱਦਾਂ ਕਰਦੀ? ਇਹ ਕਿੱਦਾਂ ਹੋ ਸਕਦੈ?...ਮੇਰੀ ਹਸਤੀ ਕੀ ਐ?...ਮੈਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੀ ਆਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਕਰਨ ਵਾਲੀ!...ਇਕ ਕੁੜੀ!...(ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ) ਇਕ ਕੁੜੀ ਜੋ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਐ, ਪਈ ਕੋਈ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰੇ ਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਵੇ!(ਅਸੀਮ ਦੁੱਖ ਨਾਲ)...ਤੇ ਅਜੇ ਤੀਕ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ! ਕੀ ਐਨੀ ਮਾੜੀ ਆਂ ਮੈਂ? (ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ) ਨਹੀਂ!...! ਨਹੀਂ! ਇਹ ਗਲਤ ਐ!...ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ!...ਕੋਈ ਸੀ...ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਸਾਂ!

(ਮੱਧਮ ਸੰਗੀਤ, ਸੁਪਨਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ।)

ਨਰਿੰਦਰ!...ਜਦ ਮੈਂ ਬੱਸ 'ਚ ਬਹਿ ਕੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੀਟ ਰੱਖਦਾ ਸੀ!...ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁੱਤੇ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਲ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਸਾਂ...ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ!...ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਜੁੜ ਗਏ...! ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ! ਮੇਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰਦਾ ਰਿਹਾ! ਤੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਬੰਦ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ...ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ...! ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ! ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੱਸ 'ਚ ਬੈਠੀ ਬਾਰੀ 'ਚੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਆਕਾਸ਼! ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਲੱਗਦੇ ਸਨ!...ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ...ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੰਛੀ ਹੋਈਏ...ਤਾਂ ਦੂਰ ਉੱਡ ਜਾਈਏ ਇਸ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ! ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਵੀ ਗਈ! ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ...ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਸਲਾਹ ਐ?...ਕਹਿੰਦਾ, ਅੱਗੋਂ ਕੀ?...ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ...! ਕਹਿੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ!...ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ...(ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ)...ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਹਰਾਮਜ਼ਾਦਿਆ, ਜਿੰਦਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੱਸ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ...ਓਦਣ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਇਆ ਸੈਂ?...ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਸੀ!...(ਕੜਕਦੀ ਹੋਈ)...ਆਗਿਆ ਲੈ ਲੈਣੀ ਸੀ ਉਹਦੇ ਤੋਂ!...ਇਹ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ...ਇਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ!...ਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕ ਲੁਕ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ...ਪਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ!...ਪਿਆਰ ਕਾਹਦਾ...ਐਵੇਂ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਹਿਰਸ...!

(ਵਕਫ਼ਾ। ਫਲਸਫਈ ਵੰਗ ਨਾਲ)

...ਪਰ ਹਿਰਸ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਐ ਨਾ!...ਜੀਅ ਕਰਦੈ, ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੋਹੇ...ਜਿਸਮ ਦੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਫਰੋਲੇ...! ਇਹਦੀ ਜਿਲਦ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਏ!...ਹਰਫ਼ ਹਰਫ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਇਹਦਾ...! ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ...ਪਿੰਡੇ 'ਚ ਕੋਈ ਤੜਪ ਜਹੀ ਹੁੰਦੀ ਐ...!(ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ)...ਤੇ ਇਸ ਹਿਰਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ...ਏਸ ਤੜਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ...(ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ)...ਸਾਡੇ ਏਥੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਐ! ਸੁਹਾਗਣ ਬਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਐ!...ਤੇ ਓਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਐ...ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਏ! ਹਾਂ...ਏਸੇ ਲਈ...ਏਸੇ ਲਈ ਤੇ ਸੱਜੀ ਪੱਜੀ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਮੈਂ! (ਕਾਵਿਮਈ ਬੋਲ ਪਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ)...ਤੇ ਅੱਜ ਆਏਗਾ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ!...ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ... ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਵੇਗਾ! (ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ) ਹਾਂ ਅੱਜ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਵੇਗਾ! ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਲੱਕੀ ਦਿਨ ਐ!...ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਵੇਗਾ!...(ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ। ਕਿਸੇ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚ ਡੱਕੋਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਫਿਸ ਪਈ ਹੋਵੇ)...ਪਰ ਜੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ? (ਫਿਰ ਸੰਭਲਦੀ ਹੋਈ)...ਨਹੀਂ...ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ!...ਅੱਜ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਐ...ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਐ...!

(ਕੁਝ ਸੰਭਾਲਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਤਾਰਦੀ ਹੋਈ। ਬੋਝਾ ਏਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਾਵਿਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਕਾਵਿਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਤੁਰਸ਼ੀ ਤੇ ਤਲਖੀ ਵੀ ਹੈ।)

ਅੱਜ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਐ...
ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਐ...
ਤਿੱਖੇ ਕੀਤੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ...
ਲਿਪਸਟਕ, ਕਰੀਮ, ਪਾਊਡਰ, ਖੁਸ਼ਬੋਆ
ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਰੰਗ, ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਲੋਅ
ਇਹ ਜ਼ਰਾਬਖ਼ਤਰ ਪਾਈ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹਾਂ ਮੈਂ...!

ਯਾ ਰੱਬ! ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ
ਯਾ ਰੱਬ! ਅੱਜ ਮੈਂ ਫਿਰ ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋਣਾ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਹਾਰਨਾ ਨਹੀਂ
ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਾ ਦੇਵੀਂ
ਇਸ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਦੇਵੀਂ!

(ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਲਟੀ ਪੁਲਟੀ ਧੁਨ) ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦੀ ਕੌੜੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਧੂਆਂ ਉਹਦੇ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ)

ਪਰ ਜੇ ਏਦਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ...ਤਾਂ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ?... (ਲਗਪਗ ਚੀਖਦੀ ਹੋਈ)...ਜੇ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ...ਤਾਂ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ?... (ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਹੋਈ, ਬਹੁਤ ਤਲਖੀ ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ)...ਹਾਂ, ਜੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ?...ਹਾਂ...ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ ਮੈਂ...? ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ ਮੈਂ...ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ ਮੈਂ...?

(ਰੋਂਦੀ ਪਿੱਟਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਦੀ ਚੁੱਪ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਮ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੰਝੂ ਪੁੰਝਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਬੋਝਾ ਏਧਰ ਉਧਰ ਤੁਰ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਬੋਲ ਬੋਲਦੀ ਹੈ...ਤਲਖ ਤੇ ਤੁਰਸ਼ ਕਾਵਿ-ਬੋਲ? ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਬੋਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ?)

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ?
...ਰੋਵਾਂਗੀ?
ਹਾਂ ਰੋਵਾਂਗੀ...ਗੋਡਿਆਂ 'ਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਰੋਵਾਂਗੀ...!
ਮਨ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਝਰੀਟਾਂ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਧੋਵਾਂਗੀ...!
ਮੰਮੀ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੇਗੀ
ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਈ ਹੋਵੇ...!
ਤੇ ਡੈਡੀ...? ਡੈਡੀ ਦੁਖੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ
ਮੂੰਹ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਕੇ
ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ...
ਤੇ ਮੈਂ?...ਮੈਂ ਰੋਵਾਂਗੀ...!

ਤੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ
ਕੰਧਾਂ 'ਚ ਸਿਰ ਮਾਰਾਂਗੀ, ਢਿੱਡ 'ਚ ਮੁੱਕੀਆਂ ਮਾਰਾਂਗੀ...
ਤੇ ਜਦ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਖੱਕ ਜਾਵਾਂਗੀ...
ਤਾਂ ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਗੋਮ ਖੇਡਾਂਗੀ...

(ਵਕਫ਼ਾ)

ਗੋਮ?

ਤੇ ਉਸ ਗੋਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗੀ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਾਂਗੀ...ਕਈ 'ਵਾਈ ਜਹਾਜ਼
ਡੇਗਾਂਗੀ...।

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਗੋਮ ਖੇਡਾਂਗੀ ਤੇ...
ਪਾਠ ਕਰਾਂਗੀ
ਪਾਠ ਕਰਾਂਗੀ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਹਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ
ਸੀਰੀਅਲ ਵੇਖਾਂਗੀ
ਤੇ ਮੰਮੀ ਕਹੇਗੀ...
ਇਹ ਹੈ ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ!...ਸਾਡਾ ਸਲੀਕਾ!...ਸਾਡੀ ਰਿਆਲਟੀ!

ਸਭਿਅਤਾ?...ਸਭਿਅਤਾ ਮਾਈ ਫੁੱਟ!
ਰਿਆਲਟੀ?...ਰਿਆਲਟੀ ਮਾਈ ਫੁੱਟ!
ਮੈਂ ਮੰਮੀ ਨਾਲ ਲੜਾਂਗੀ
ਭੈਣ ਨਾਲ ਲੜਾਂਗੀ
ਲੜਾਂਗੀ...ਤੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗੀ...
ਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗੀ...ਜਿੰਦਾਂ ਪਸੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹਾਰਦੀ ਆਈ ਆਂ!
ਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗੀ...ਤੇ ਰੋਵਾਂਗੀ...ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਾਂਗੀ!
(ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਨਿਸ਼ਚਤਾ ਨਾਲ)...ਨਹੀਂ...!ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ...!

(ਥੋੜ੍ਹਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਚੀ)

...ਨਹੀਂ...!

(ਕੁਦਰਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ)

...ਨਹੀਂ...!

(ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ)...ਮੈਂ ਰੋਵਾਂਗੀ...
ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਾਂਗੀ...ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰਾਂਗੀ...!
(ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਚੀ) ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ...!
ਮੈਂ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਲੱਭਾਂਗੀ...ਉਹ ਬੱਸ 'ਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇਗਾ...
ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰੇਗਾ...
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਜਾਵਾਂਗੀ...

ਨੁੱਕਰ ਵਾਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠਾਂਗੀ...

ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟੇਗਾ...!

ਤੇ...

(ਗੱਲ ਅਧੂਰੀ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ)...ਤੇ...ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ...!

ਹਾਂ...ਹਾਂ...ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ

ਤੇ...

(ਵਕਫ਼ਾ)

ਤੇ ਮੈਂ...

ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਤੇਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਲੱਭਾਂਗੀ...

ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਨਹੀਂ...ਸੱਚੀਂ ਮੁੱਚੀ...

ਤੇ ਫਿਰ...

ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ...ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਾਂਗੀਆਂ...!

ਤੇ ਫਿਰ...ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ...ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰਾਂਗੀਆਂ...

(ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ)

ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੇ...

ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਾਂ...ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀਆਂ...!

ਨਹੀਂ...!

ਨਹੀਂ...!

ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੀ!

(ਇਸ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ 'ਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ)

ਨਹੀਂ...!

ਨਹੀਂ...!

ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ...!

(ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ)

ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ...ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ...!

ਮੈਂ ਪਾਠ ਕਰਾਂਗੀ

ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਤੇ ਟੇਕ ਧਰਾਂਗੀ...!

(ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਚੀ)

ਤੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਪਸੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਾਂਗੀ...!

ਨਵਾਂ ਮੋਸਚਰਆਈਜਰ, ਨਵੀਂ ਕਰੀਮ ਲਿਆਵਾਂਗੀ....

ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖ ਕੇ ਆਵਾਂਗੀ...!

ਤੇ ਫਿਰ ਦਿਖਾਈ ਜਾਵਾਂਗੀ...!

(ਵਕਫ਼ਾ, ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ।)

ਸ਼ਾਇਦ...!

ਸ਼ਾਇਦ...ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਵੋਗੇ...!

ਆਵੋਗੇ ਨਾ?

ਤੇ ਤੁਸੀਂ...? ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖੋਗੇ...ਪਰਖੋਗੇ...!

(ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ)

ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖੋਗੇ...ਪਰਖੋਗੇ!...

ਕਿਥੋਂ ਮੋਟੀ ਆਂ...ਕਿਥੋਂ ਪਤਲੀ ਆਂ?

ਨੱਕ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਐ? ਕਿੱਦਾਂ ਦੇ ਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹ?

ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ...ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੈ

ਮੱਝ ਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਦੈ...!

(ਓਸੇ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ...ਜਿੱਦਾਂ ਰੇਲ ਦਾ ਕਾਂਟਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਤਲਖ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਹ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਓਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਰਾਹਤ ਮਿਲੇ।)

ਨਹੀਂ...

ਤੁਸੀਂ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ...

ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਓ...ਬਹੁਤ ਈ ਚੰਗੇ!

ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ...

ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ...ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ...!

ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਓਗੇ...

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ...

ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਜਾ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਂਗੀ...

ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੀਝਾਵਾਂਗੀ...!

(ਬੜੀ ਲਲੂਕ ਨਾਲ)

ਤੁਸੀਂ ਆ ਰਹੇ ਓ ਨਾ...?

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਆਂ!

(ਆਪਣੇ ਬੋਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ, ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ।)

ਹਾਂ...ਹਾਂ...ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਆਂ!

(ਵਕਫ਼ਾ)

ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਆਂ

ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਆਂ...?

ਕੋਈ ਵੀ ਆਵੇ...ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਏ

ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੀ ਆਂ ਏਸ ਘਰ ਵਿਚ...ਸੱਜੀ ਧੱਜੀ...!

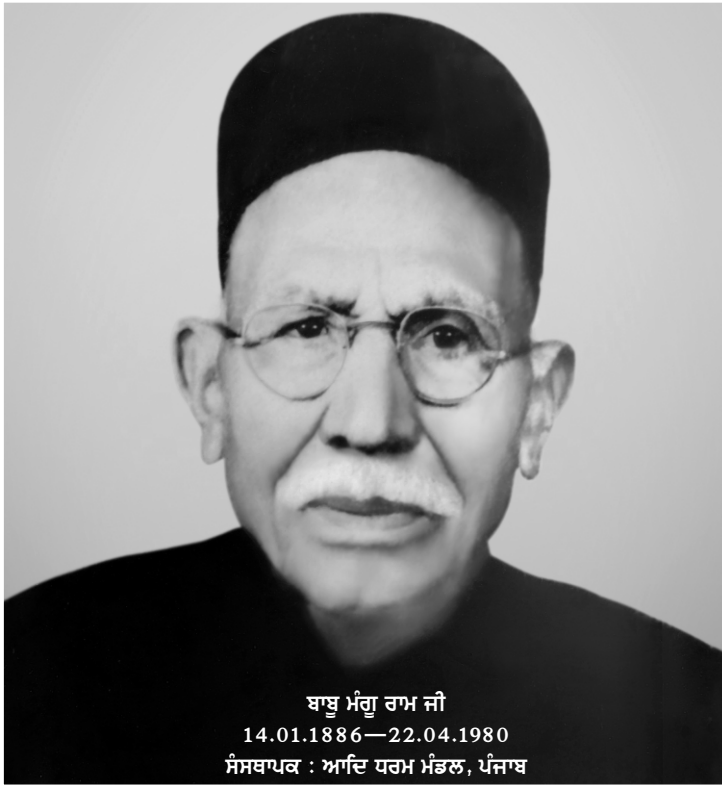
ਇਹ ਘਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਘਰ?

ਜੋ ਵੀ ਹੈ...

ਕੋਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਏ...!
 (ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਬੋੜਾ ਉੱਚੀ।)
 ਤੇ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ...!
 ਹਾਂ...ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ
 ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ...?
 ਮੈਂ ਕੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੀ...?
 ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਡੀ ਠਾਰ...ਵੀਰਾਨ ਔਰਤ...?
 ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਵਾਲੀ, ਹਰ ਵੇਲੇ...ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਔਰਤ...?
 ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੀ...
 ਚੁੜੇਲ ਬਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ 'ਚ ਆਵਾਂਗੀ...!
 ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁੰਝੀਆਂ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਾਂਗੀ...
 ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰਾਵਾਂਗੀ...!

ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਏਦਾਂ ਦੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂ
 ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਓ...!
 ਵਾਸਤਾ ਜੇ ਰੱਬ ਦਾ...!
 ਵਾਸਤਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ...
 ਵਾਸਤਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ...!
 ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਜਾਨ ਦਾ...!
 ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਓ...!
 ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਓ...!
 ਵਾਸਤਾ ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ...
 ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਓ...!
 ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ...
 ਮੈਨੂੰ...

(“ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਓ” ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅੱਥਰੂ ਨੇ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੰਚ 'ਤੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ। ਉਹ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝਦੀ ਹੈ, ਵਾਲ ਸੰਵਾਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕੋਈ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਧਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਫੇਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ‘ਵਿਖਾਏ ਜਾਣ’ ਵਾਲੀ ‘ਲੜਾਈ’ ਲੜਨ ਲਈ ‘ਤਿਆਰ’ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਮੁਕ ਅਭਿਨੈ। ਪਰਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ।)

ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਜੀ
14.01.1886—22.04.1980
ਸੰਸਥਾਪਕ : ਆਦਿ ਧਰਮ ਮੰਡਲ, ਪੰਜਾਬ

ਗਦਰੀ ਬਾਬਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ -ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ

ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ : ਪੰਜਾਬ 1920ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਉਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਭਿੱਟ ਅਤੇ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਬੇਰਹਿਮ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਕੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਛੂਤਾਂ/ਆਦਿ ਧਰਮੀਆਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਯਾਨਿ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗਏ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਗਾਰ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੁਲਸੀਏ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਬਿਸਤਰਾ ਠਾਣੇ ਤੋਂ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ

ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ, ਖੋਜਕਾਰ, ਗਲਪਕਾਰ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਜੀਵਨੀ 'ਛਾਂਗਿਆ ਕੁੱਖ' ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਉਹਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲਿਜਾਣਾ। ਠਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਘੋੜੀ ਲਈ ਘਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ। ਲੰਬੜਦਾਰ, ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਤੇ ਜੈਲਦਾਰ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਫੜ ਕੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਜਾਂ ਦੌੜਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੂਹੇ-ਦੂਹ ਤੁਰਦੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਸੂਟੇ ਭਰਦਾ ਰਹੇ। ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਈਅਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਧੋੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਲਿਜਾਉਣਾ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਫ਼ਾਸਲਾ ਵੀਹ ਮੀਲ ਤਕ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਅਛੂਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਬਿਮਾਰ ਜਾਂ ਘਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲਾਸ਼ ਚੁੱਕ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਜੇ ਲੀੜਾ-ਕੱਪੜਾ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਛੋਹ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਭਿੱਟ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਅਛੂਤ ਨੂੰ ਫੈਂਟਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਛੂਤ ਭਰ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਦੇ। ਵਿਆਹਾਂ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨਿਆਈ ਪਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਬਾਜਾ ਵਜਾਉਣਾ, ਵਿਆਹੀ ਵਹੂਟੀ ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਮੀਰਪੁਰ-ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਲਾਲ ਕੱਪੜਾ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਵਰਜਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਛੂਤ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਨਗਾਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਤਲਾਵਾਂ ਤੇ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣਾ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਮੁੰਨਦੇ ਸਨ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਛੂਤਾਂ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਲੈਣਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣ-ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਜਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਫ਼ਾਸਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਮੁਰਦਰੀ ਤੇ ਨਾਇਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇੜ੍ਹਬਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ 16 ਫੁੱਟ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 64 ਫੁੱਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਨਯਾਦੀਸ਼ ਜਾਤੀ ਨੂੰ 72 ਫੁੱਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਡੋਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਜੇ ਲਮਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਲੀੜਾ ਜਾਂ ਛਾਪਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਆ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਦਲੀਲ-ਅਪੀਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਾਲਕਾਂ-ਪੋਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਬਣਾਏ। ਜਿਵੇਂ ਲੈਂਡ ਰੈਵੇਨਿਊ ਐਕਟ, 1887 ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਵਿਚ ਇੰਤਕਾਲ ਇਰਾਜ਼ੀ ਐਕਟ-1900 (ਲੈਂਡ ਏਲੀਏਨੇਸ਼ਨ ਐਕਟ, 1900) ਅਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਆਫ਼ 1919 ਬਣਾਏ ਜੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਛੂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਮਕਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦੇ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਛੂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿੰਨੀ ਮਕਾਨ ਹੇਠ ਆਉਂਦੀ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੌਰੂਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ)। ਜਦ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਕਿ ਮੁਫਤ ਕੰਮ (ਬੇਗਾਰ) ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮੰਜਾ-ਬਿਸਤਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਜਾਵੇ। ਅਛੂਤ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਦਰਖ਼ਤ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਆਸਰੇ ਲਈ ਪਾਲਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਮਕਾਨ ਵਾਸਤੇ ਜਗ੍ਹਾ 'ਰਜ਼ਤਨਾਮਾ' ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ।

ਅਛੂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ। ਅਛੂਤ ਔਰਤਾਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਸਨ। ਜਬਰ-ਜਨਾਹ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿੱਤ ਵਾਪਰਦੀਆਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਸਿੱਖ ਭਿੱਟ, ਫੂਤਛਾਤ ਤੇ ਜਾਤਪਾਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਨਾ ਟੇਕਣ ਦਿੰਦੇ। 1920 ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਅਖੌਤੀ-ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਛੂਤ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦੇ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ-ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕੋ ਥਾਟੇ ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਵਰਣਾਂ-ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸੂਦਰਾਂ-ਅਛੂਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨਹੀਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਓਧਰ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1875 ਈ. ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ੁੱਧੀ' ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਲਾਉਣ ਲਈ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ 1861 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਸਤਿਸੰਗ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤੇ 1887 ਈ. ਵਿਚ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੀ। ਜਲੰਧਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਖੇ ਅਮਰੀਕੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਧਾ ਲਈਆਂ। ਅਹਿਮਦੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾ 1879 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਅਛੂਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫਰਤ ਤੇ ਛੂਤਛਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਛੂਤ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ-ਮਤਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਧਰਤੀ, ਧਨ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਦਿ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ (ਦਲਿਤਾਂ, ਸੂਦਰਾਂ, ਅਤਿ ਸੂਦਰਾਂ) ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਅਛੂਤ ਨੇਤਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਛੂਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਤੇ ਪਸਾਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਅਛੂਤ ਆਗੂ ਸਨ; ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਆਇਨਲਕਲੀ (1863-1941), ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਐੱਮ.ਸੀ. ਰਾਜਾ (1883-1943), ਸ੍ਰੀਨਿਵਾਸਨ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਚਾਂਦ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਅਛੂਤਾਨੰਦ ਹਰਿਹਰ (1879-1933) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ (1891-1956) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਮੁੱਗੋਵਾਲ (1886-1980) ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਚਾਂਦ ਨੇ 1838 ਈ. ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਮਤੁਆ ਧਰਮ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ 1926 ਵਿਚ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 1932 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਲੋਥੀਅਨ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਿਕੋਗਨਾਈਜ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਮਤੁਆ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਜਾਤਪਾਤ ਅਤੇ ਛੂਤਛਾਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਠੀਆਂ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਅਣਖੀ, ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਨੌਜਵਾਨ ਮੰਗੂ ਰਾਮ (ਮੁੱਗੋਵਾਲ) ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਹ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ 1909 ਵਿਚ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਸਨਜੋਆਕੁਈਨ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਫਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੇਜੇ। ਵਾਦੀ ਵਿਚਲੀ ਖੰਡ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਸਾਥੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਗੋਰਿਆਂ-ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਫਰੈਂਸਕੋ ਤੇ ਸਟੋਕਹੋਮ, ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ, ਐਲਸੈਂਟਰੋ, ਵਾਕਵਿਲਾ, ਵਿਲਾਸੀਆ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਫਰੈਂਸਕੋ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਛੂਤਛਾਤ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕੋਹੜ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ ਸਲੇਵ' ਕਹਿ ਕੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਟਾਰ ਵਾਂਗ ਖੁਭ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੂਹਰੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੇ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ।

ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮੂਲੀਅਤ : ਇਥੇ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ 1913 ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਲਾਲਾ ਜੀ 1911 ਵਿਚ ਬਰਕਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਪਰੰਤ ਕਾਮਰੇਡ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਬਾਬੂ ਜੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਨ ਫ਼ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਲ ਵਕਤੀ ਬਣੇ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਚਿੱਸਾ ਜਾਪਦੀ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਈ ਜਾਤ ਦੇ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ), ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ਠਾਣਾ ਖਲੜਾ, ਲਾਹੌਰ), ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਗਰਾਣਾ, ਮੁਕਤਸਰ)

ਅਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਰਾਮਦਾਸੀਆ) ਚਾਹੇਵਾਲ, ਥਾਣਾ ਸਦਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਮਜ਼੍ਹਬੀ) ਬਿਲਗਾ, ਠਾਣਾ ਨੂਰ ਮਹਿਲ, ਜਲੰਧਰ, ਵਚਨ ਸਿੰਘ (ਲੋਹਾਰ), ਪਿੰਡ ਮੰਗੂਵਾਲ, ਠਾਣਾ ਬੰਗਾ, ਜਲੰਧਰ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਘੁਮਾਰ) ਬੱਤੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਤਰਖਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸੂਲਾਂ ਵਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਈ ਸਾਥੀ ਸਹਿਜ ਹੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨਿਮਨ ਆਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੂੜੀਆਂ-ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚਟਖਾਰੇ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਨੋਕੀਲੇ ਤੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਖੁਭਦੇ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਜ਼ਖਮ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤਛਾਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕੀਬਾਂ ਸੋਚਦੇ।

ਜਦੋਂ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ 'ਗ਼ਦਰ' ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਤੇ ਛਾਪਦੇ (ਗ਼ਦਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਲੜੀ ਨੰ. 1 ਵੀ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਪੋਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਘ ਰਾਜ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੇ ਦੱਸੀ ਹੈ) ਇਹ ਇਸਤਿਹਾਰ :

ਪਹਿਲਾ ਸਬਕ : ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ।

ਦੂਜਾ ਸਬਕ : ਮਜ਼ਹਬ ਆਪੋ ਆਪਣਾ, ਧਰਮ ਆਪੋ ਆਪਣਾ।

ਤੀਜਾ ਸਬਕ : ਸਭ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ।

ਚੌਥਾ ਸਬਕ : ਤਨਖ਼ਾਹ ਮੌਤ ਤੇ ਇਨਾਮ ਆਜ਼ਾਦੀ।

ਦੇਖਦੇ-ਪੜ੍ਹਦੇ ਤਾਂ ਸੋਚਦੇ, ਵਿਚਾਰਦੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਕੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ? ਅਜਿਹੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਡੋਬੂ ਜਿਹੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਮੈਨੂੰ ਅਛੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਹਬ ਅਪਣਾ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨਗੇ ? ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਜਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮਦਾਸੀ ਤੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਮਿਲੀ ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ-ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਣੀ ?

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ। ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਉਸ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈਆਂ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਆਗੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੈਸ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ। ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ 'ਮੇਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ' ਰਵਿਦਾਸ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਪੰਨਾ ਨੰ. 4, 6, ਅਪ੍ਰੈਲ 1971 ਅਨੁਸਾਰ 'ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਜਰਮਨੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਜ਼ਮ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗਾ।'

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਵਾਨਾ : ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜੜ, ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹੋਰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ (ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ) ਸਮੇਤ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮਿਸ਼ਨ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੀ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਲਿਜਾਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿਰਲੱਥ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ (ਬਾਨੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ਪੰਜਾਬ) ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਮਰਜ਼ੀਵੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ : ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੱਦੇਵਾਲੀਆ (ਉਸਮਾਨ), ਹਰਚਰਨ ਦਾਸ, ਗੰਭੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਚੰਦ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ 29ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਵਿਉਂਤ ਮੁਤਾਬਕ ਪੈਵਰਿਕ ਰਾਹੀਂ ਲਾਸਜ਼ ਏਂਜਲਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1915 ਨੂੰ ਮੈਕਸੀਕੋ ਕੋਲ ਪੈਂਦੇ ਸੈਨਰੋਰੇ ਟਾਪੂ ਲਈ ਚੱਲਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਦਰਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਆਦਿ ਦਿ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕੋਰਟ ਫਾਰ ਦਿ ਨਾਰਦਰਨ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਆਫ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ, ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਕਾਨਸੀਪਰੇਸੀ ਕੇਸ (ਹਿੰਦੂ ਜਰਮਨ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ) ਦੇ ਕੇਸ ਨੰਬਰ 6133, ਬਾਕਸ ਨੰ. 575, ਫਾਈਲ ਨੰ. 1 (ਫਾਈਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਐਂਡ ਰਿਕਾਰਡ ਐਡਮਿਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ (ਨਾਰਾ) ਸਾਨ ਬਰੂਨੋ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ, ਯੂ.ਐੱਸ.ਏ. ਅਨੁਸਾਰ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ 1915 ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗੰਭੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੰਗੂ ਰਾਮ, ਹਰਚਰਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਚੰਦ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਲਈ

ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸਨ। (ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਂਸਲ ਉਰਫ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਨੇ ਈਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕੇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਫਾਈਲ ਦੀਆਂ ਕੈਮਰਾ ਫੋਟੋ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ 18 ਨਵੰਬਰ 2008 ਨੂੰ ਲਈਆਂ ਸਨ।) ਬੌੜਾ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਕੇਸ ਦੀ ਫਾਈਲ ਦੇ ਪੰਨਾ 2 ਦੀ ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਪੰਨਾ 7 ਦੀ ਲਾਈਨ ਨੰ. 11 ਵਿਚ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ 32 ਲਾਈਨਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਲਾਈਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1, 2, 3 ਯਾਨਿ 1 ਤੋਂ 32 ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮਲਵਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੜੈਚ 30.10.1979 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ (ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ), 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਤੰਬਰ 1915 ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ। (ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਉੱਤੇ ਡੱਚ ਰਾਜ ਸੀ) ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ 15.12.1915 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਜਹਾਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।' ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਮੈਵਰਿਕ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਬਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ, ਗੰਭੀਰ ਸਿੰਘ, ਚਰਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਚੰਦ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ (ਡਾਇਰੀ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ) ਪੰਨਾ 45 ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਇਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਹਾਲ ਵਿਖੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ (ਜੀਵਨੀ ਆਧਾਰਤ) ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ ਵਿਚ ਮੈਵਰਿਕ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ-ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ, ਕੇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਐਨੀ ਲਾਰਸਨ ਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਸਾਨਡੀਗੋ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 16 ਹਜ਼ਾਰ ਰਫ਼ਲਾਂ, 4 ਲੱਖ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਸੀ) ਨੂੰ ਮੈਵਰਿਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਬੇੜੀ (ਛੋਟਾ ਜਹਾਜ਼) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਕਰੋਰੋ ਟਾਪੂ ਲੈ ਗਈ ਜਿਥੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੀ ਬੇੜੀ ਸੀ। ਪਰ 13 ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿਡਨੀ ਦੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਜਹਾਜ਼ 'ਮਿਨ ਆਫ ਵਾਰ' ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਲਿਆ। ਵਕਤ ਸਿਰ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਲੜਾਕੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਵੇਰਾ ਕਰੂਜ਼, ਮੈਕਸੀਕੋ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਨ ਲੈਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੀ ਬੇੜੀ 'ਮੈਵਰਿਕ' ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਇਸ ਬੇੜੀ (ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼) ਦੇ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ। ਖਾਣ ਲਈ ਸਮਾਨ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਲਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਹਵਾਈ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਜਾਵਾ ਜਾਂ ਨਿਊ ਕਲੇਡੋਨੀਆ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਥੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਿਸ ਸਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਜਰਮਨ ਆਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਹਰਚਰਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬੈਂਕਾਕ, ਬਾਕੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਨੀਲਾ ਵੱਲ। ਹਥਿਆਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਾਂਗ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਮਾਰਕ ਜੁਰਗਨ ਸਮੇਅਰ (ਗੀਲੀਜੀਅਸ ਰੈਬਲਜ਼ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 286) ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਲਿਜਾਣਾ ਪਿਆ (ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਘ ਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕੰਪਾਸ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ) ਜਿਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਸੂਸਾਂ ਬੋਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ—ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪ ਮੂਹਰੇ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਰਮਨ ਫਿਰ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਮਨੀਲਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਫਿਲਪੀਨਜ਼ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੀਲਾ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਮੰਗੂ ਰਾਮ) ਨੂੰ 'ਗੋਧਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਅਗਾਂਹਵਧੂ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਮੋਹਰੀ (ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ)।

ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਮਗਰੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਦਿਆਂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਉਰਫ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੁੱਗੋਵਾਲ ਵਿਖੇ ਲਹੂ ਲਿਬੜੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਜੀ। ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ

ਲੇਖਕ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ

ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਫਿਲਪੀਨਜ਼ ਦੇ ਕਈ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਰਾ ਬਣ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਉਹ ਸੀ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀਅ। ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਖਾਣ ਲਈ ਕੋਲੇ ਤੇ ‘ਦਰਿਆਨਾ’ ਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਨਿਆਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ।

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕਾਰਕੁੰਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ., ਫਾਈਲ ਨੰ. 1273, 1915 ਦੀ ਇੰਟਰੀ ਨੰਬਰ 627 ਦੇਖੋ (ਅਨੁਵਾਦ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਖ਼ੁਦ) ਮੰਗੂ ਚਮਾਰ, ਪਿੰਡ ਮੁੱਗੋਵਾਲ, ਥਾਣਾ ਮਾਹਿਲਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜ਼ਿਆਰਪੁਰ। 1915 ਦੀਆਂ ਗ਼ਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਨਿਰੰਜਣ ਦਾਸ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਫਰਹਾਲਾ ਦੇ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਈ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਘਣੀ ਤੇ ਮਨੀਲਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮਗਰਲੇ ਦੋ ਰਾਮ ਚੰਦ, ਪੇਸ਼ਾਵਰੀ ਦੇ ਦੂਤ (ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ) ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮੰਗੂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਤਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ; ਸਤੰਬਰ 1915 ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੀ।

ਕੇਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਵੀ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਾਂਗਿਆਂ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ—ਉਹ ਵੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ। ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪੰਡਤ ਮਾਥੋ ਰਾਮ ਬੱਦੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸ. ਜੁਆਲ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਸਾਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਾਂਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ-ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾਰਦਰਨ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਆਫ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ (ਅਮਰੀਕਾ) ਦੀ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕੋਰਟ ਦਾ ਵਾਰੰਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ 7 ਜੁਲਾਈ 1917 ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਉਹ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ (ਅਨੁਵਾਦ : ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ) :

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਡੋਜ਼ਦਾਰੀ ਦੰਡਾਵਲੀ (ਕਰਿਮੀਨਲ ਕੋਡ) ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ 18 ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਰਮ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਅਜੇ ਅਦਾਲਤ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।...ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਸਿਟੀ ਐਂਡ ਕੰਟਰੀ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੇਲਾ ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤਸਵੀਰ

ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ, ਮੌਰਾਈਸ ਡੂਲਿੰਗ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹਰ ਸਹਿਤ ਇਹ ਹੁਕਮ 7 ਜੁਲਾਈ 1917 ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ, ਉਸ ਦੇ ਡਿਪਟੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਪੀ, ਕੇਸ ਨੰ. 6133 ਦੀ ਫਾਈਲ ਵਿਚੋਂ ਕੈਮਰਾ ਫੋਟੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਂਸਲ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲਈ। ਕੁੱਲ ਕੇਸ 6500 ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ—ਇਸ ਫਾਈਲ ਦੀ ਕੈਮਰਾ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ (20.11.2008) ਲਏ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਂਸਲ ਦੀ ਮਦਦ ਸ੍ਰੀ ਚਾਰਲਸ ਮਿਲਰ ਤੇ ਵਿਨਸੈਂਟ ਚਿਨ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਾਂਗਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਵੀ ਲਗਪਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਨ ਉੱਤੇ ਕਹਿਣੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕੱਛਾ-ਬਨੈਣ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਵਾਲ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਨ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਸਬੱਬ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ। ਪੱਗੜੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਤੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ (ਅਮਰੀਕੀ) ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਲੀਆ ਦੇਖ ਕੇ ਪੱਗੜੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਤੇ ਇਧਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾ ਚਲਾ ਦਿਉ। ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਨ ਉਪਰੰਤ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਸ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਸਹਿਯੋਗ ਸਦਕਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਬਾਅਦ 1922 ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ (ਜਾਰਜ ਪੰਜਵੇਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੇ ਮਨੀਲਾ ਵਿਖੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੌਰੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਿਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕੰਪਨੀ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਆਂ। ਕੰਪਨੀ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹੋ—ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਮਗਰੋਂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਕੱਪੜਾ ਸਲਪਾਈ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਵੱਲੋਂ 'ਰਵਿਦਾਸ ਪੱਤ੍ਰਕਾ' ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1971 ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ 'ਮੇਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਤ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕੰਪਨੀ ਮਾਰਸ਼ਲ ਫੀਲਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ : ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਹਕੀਕਤ ਸਹਿਜ ਹੀ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੁੱਗੋਵਾਲ ਦੇ ਇਕ ਤਰਖਾਣ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕੇ-ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋ-ਪਿੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੋਪ ਮੂਹਰੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਚ ਗਏ ਹਨ। ਜੋ ਤੁਸੀਂ

ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਰਾਜੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਭੇਜੇ।

1924 ਦੇ ਆਖਰੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਕਈ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਮੋੜਵੇਂ ਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਕਿਤਿਉਂ ਵੀ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁੱਖ ਸੁਨੇਹਾ। ਆਖ਼ਿਰ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਖ਼ਤਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਦੁੱਭਰ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰਤਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿ. ਜੋਹਨਸਨ ਆਫ ਮਾਰਸ਼ਲ ਫੀਲਡ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਤੋਂ ਲਿਖਤੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ। ਫਿਲਪੀਨਜ਼ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ, ਮਨੀਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੰਬਾ ਅਰਸਾ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਦੱਤਾ ਤੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ 1925 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਗਭਗ ਠੱਪ ਸਨ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਠੋਕ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਵਤਨ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਆਦਿ ਅਨੁਭਵ : 39ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਢੁੱਕੇ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਮਨੀਲਾ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸ਼ੀਲੰਕਾ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਇਕ ਬੀਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਤੇ ਕੌਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ। ਉਪਰੰਤ ਕਲੰਬੋ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਰੀ ਦੋਸਤ ਮਿਲ ਪਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੱਜੇ ਜਿਥੋਂ ਅੱਗੇ ਲੋਕ ਰਮੇਸ਼ਵਰਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹੱਦ ਸਿਰਫ਼ 40 ਮੀਲ ਰਸਤਾ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਮਧੁਰਾਇ ਲਈ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਗਏ। ਉਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ‘ਜਦ ਮੈਂ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੇ ਹੀ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਲੀਨ ਕੌਮ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ ਜੋ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਇਹ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ’

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮਲੀਨ ਕੌਮਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦ੍ਰਾਵੜ, ਕੋਲ, ਭੀਲ, ਚੂਹੜੇ, ਚਮਾਰ, ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਚੰਡਾਲ ਆਦਿ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਕਿਵੇਂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੇ। ਚੰਗਾ ਕੱਪੜਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ, ਮਕਾਨ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।’ (ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਰਵਿਦਾਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, 20 ਅਗਸਤ 1971)।

ਇਉਂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਘੁੰਮਦੇ-ਫਿਰਦੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਵੀ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਉਹੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਹਾਲਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਨਾ, ਸਿਤਾਰਾ ਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਦੇਖੇ। ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਾਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ

ਲਈਆਂ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਰਸਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹੀ ਛੂਤਛਾਤ, ਨਫਰਤ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤਰੀ ਭਰੀ ਅਛੂਤ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇਖੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਛਾਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਂਬੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ : ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਜੂਝਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਕੂਲ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖਿਆ :—

*ਖਾਤਰ ਕੌਮ ਦੀ ਸਕੂਲ ਬਣਾਏ
ਮੇਰੇ ਕਿਹੜੇ ਪੁੱਤ ਪੜ੍ਹਦੇ*

ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਅਛੂਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡਿਆਂ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਸਟਰ ਚਿੰਤ ਰਾਮ (ਬਾਲਮੀਕੀ), ਬਲੀ ਮੁਹੰਮਦ (ਲੰਗੋਰੀ) ਤੇ ਪੰਡਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਾਰ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਖੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅਛੂਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭੇਜੇ। ਹੋਰ ਸਟਾਫ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਆਪਕ ਜਾਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਅਛੂਤ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਆਪਕ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੱਛੇ ਧਾਰਨਾ : ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਦ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਾਸਟਰ ਪੋਲੇ ਰਾਮ, ਵਰਣ-ਧਰਮ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਵੱਲੋਂ ਡੰਡਾ-ਪਰੇਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ, ਅਬਰਾਬਰੀਆਂ, ਵਿਤਕਰਿਆਂ, ਰੰਗ ਭੇਦ ਆਦਿ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ, ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਰ, ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ, ਗ਼ਦਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਜਾਤ ਦੇ ਤਾਅਨੇ-ਮਿਹਣੇ ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਤਲਖ-ਤਜਰਬਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਯਾਨਿ ਕੰਮੀ-ਕਮੀਨ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇਖੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੁੱਗੋਵਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਚੋਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਛੂਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਤਰਕੀਬਾਂ ਸੋਚਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਇਉਂ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਚੋਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਓਂ ਪੱਠੇ ਵੱਢ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਕੱਢੇ-ਵੱਢੇ ਪੱਠੇ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਰੰਬੇ ਦਾਤੀਆਂ ਖੋਹ ਲਏ। ਨਿਆਣੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਕੋਲ ਆਏ। ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਜੱਟ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਪੱਠੇ ਕਿਉਂ ਖੋਹੇ ਹਨ ? ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਕਿ ਚੋਂ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਘਾਹ-ਪੱਠਾ ਘੋਤਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ।

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਤਕਾਲ ਇਰਾਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ (1900) ਤਹਿਤ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਮਗਰੋਂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਇਕ ਵਕੀਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕੀਏ। ਵਕੀਲ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਲਵੋ, ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਛੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਮਸਲੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਛੂਤਛਾਤ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੂੰਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਨਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਤੇ ਸਮਝਦਿਆਂ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ (ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ

ਮੂਲ ਪੱਤਰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੁੱਚਾ ਰਿਕਾਰਡ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ) ਕਿ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਛੂਤ ਲੋਕ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। 8-9 ਕਰੋੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਬਾਦੀ ਇਉਂ ਹੀ ਰੁਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਯੋਧੇ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਕਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਛੂਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ-ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ—ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਦੌਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਛੂਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਜਾਬ (ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲਲਕ ਵਧ ਗਈ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜਲਸੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੌਮੋ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ, ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ, ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਤੇ ਪਿੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਅਛੂਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਵਰਗਾ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਘੁੰਮਿਆ ਅਨੁਭਵੀ ਨੇਤਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਦਰਅਸਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਅਧਿਕਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋ, ਜੋ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਜੋ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਜੁੜੇ ਉਹ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।

1925 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅਤੇ 1926 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨਾਲ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀਵੜੇ ਜੁੜੇ ਉਹ ਸਨ; ਸੰਤ ਰਾਮ ਆਜ਼ਾਦ, ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ, ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ, ਹਰੀ ਰਾਮ, ਪਿੰਡੋਰੀ ਬੀਬੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਠਾਕਰ ਚੰਦ ਕੱਦੋਲਾ, ਨਜ਼ਦੀਕ ਨੂਰ ਮਹਿਲ (ਜਲੰਧਰ), ਰਾਮ ਚੰਦ, ਪਿੰਡ ਖੇੜਾ, ਨੇੜੇ ਪਾਲਦੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਹੰਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰੇਮਗੜ੍ਹ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਹਜ਼ਾਰਾ ਰਾਮ ਪਿੱਪਰਾਂਵਾਲਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਬੱਗੂ ਰਾਮ ਚਿੱਤੋ, ਲੱਭੂ ਰਾਮ ਚਿੱਤੋ, ਸੂਚੀ ਪਿੰਡ (ਜਲੰਧਰ) ਲੇਖ ਰਾਮ, ਰਲਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕਵੀ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਬਾਹੜਵਾਲ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਧਰਮ-ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਹੈ। ਉਹ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ। ਉਹ ਸਬਕ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ-ਬਸਤੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਲੱਗ ਕਿਉਂ ਹਨ ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਉਹ ਭੱਟ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਖੂਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ? ਛੱਪੜਾਂ-ਤਲਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਿਵੇ ਕਿਉਂ ਅਲੱਗ ਹਨ ? ਭਰਾਵੇਂ, ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਿਆਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਜਦ ਕਿ ਅਛੂਤ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੋਈ ਢੁਕਵਾਂ ਬੰਦਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਲਾਕ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਧੱਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਮਾਉਣਾ ਤੇ ਉਹੀ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਸੋ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ—ਸਾਂਝ ਰੋਟੀ-ਬੋਟੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕਾਹਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਕਾਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ? ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ? ਹਿੰਦੂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਟ-ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਭੇਸ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਹੱਕ ਮਰਦੇ ਹਨ—ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਟਦੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੇਗਾਰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ

ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਢੋਂਗ ਰਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਲੱਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕੋ ਸੁਰ ਰੱਖਦੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਆਰੀਆ ਹਨ—ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਧਾੜਵੀ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਕੌਮ ਹਾਂ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਚਾਹੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾ ਲੈਣ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਹੋ ਕੇ ਅਛੂਤਾਂ ਵੱਲ ਨਰਮ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਦੰਭ ਰਚ ਲੈਣ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਮਾਉਣ—ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਅਛੂਤਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਸੋ ਭਰਾਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਓ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜੁਝੋ। ਰੋਣ ਬਗ਼ੈਰ ਤਾਂ ਮਾਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

ਨਿੱਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੋਸ਼ ਭਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅਛੂਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਆਪਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

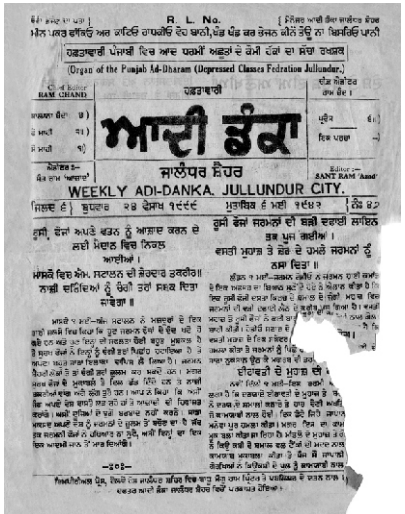
ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਾਨਫਰੰਸ : ਜਦੋਂ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਛੂਤ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਮੀ ਪੂਰਨਾ ਨੰਦ ਝਵਾਲਾ, ਆਸ਼ਰਮ (ਮਾਹਿਲਪੁਰ) ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ 'ਸੇਵਾ' ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰੇ। ਸਵਾਮੀ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 10 ਜੂਨ 1926 ਨੂੰ ਮੁੱਗੋਵਾਲ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਪੁੰਨੂ ਰਾਮ ਨੇ ਬਾਬੂ ਜੀ ਪਿਤਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਹਵੇਲੀ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, 'ਹਰਨਾਮਿਆ ਤੈਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਲਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਮੰਗੂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਲਗਵਾ ਦਿਆਂਗੇ।'

ਅੱਗੋਂ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ—'ਪੈਸੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ?'

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨਾ ਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝੀ ਕਿ ਗੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪਲਾਂ 'ਚ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਭੜਕਾਊ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ, 'ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਚਮਾਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਉ। ਜੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਟੱਟੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਉ ਅਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਖੱਲ ਉਧੋੜ ਦਿਉ। ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਊ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਸ ਚਮਾਰ ਵਾਧੇ ਨੂੰ।'

ਭੜਕਾਊ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਕਾਗਲੀ-ਕਾਗਲੀ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਕੂਲ, ਮੁੱਗੋਵਾਲ ਅੰਦਰ ਲੰਗਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਪਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ 11, 12 ਜੂਨ 1926 ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਛੂਤ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਧਰ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਹੁਣ ਕੀ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਪੂਰਨਾ ਨੰਦ ਦਾ ਚੂਰਨ ਨੰਦ ਬਣਾ ਦਿਉ। ਇਹ ਕੀ ਯਾਦ ਕਰੂ ਕਿ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾ ਕੇ ਕੀ ਖੱਟਿਆ।' ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਟਾਪਾ ਖਾ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਮੁੰਡੇ ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਰਾਹ ਮਿਲਿਆ, ਦੌੜ ਗਏ। ਪਰ ਪੂਰਨਾ ਨੰਦ ਭੱਜ ਕੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਜਾ ਵੜਿਆ ਤੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਨਾ ਪਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਗੇ।'

ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਆਦੀ ਡੰਕਾ' ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਚਾਇਤ 'ਆਦੀ ਡੰਕਾ'

ਉਪਰੰਤ ਬੀਰੂ ਰਾਮ ਸੰਘਾ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੇ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ—‘ਤੂੰ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸਕੂਲ ਲਈ ਥਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਥਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਚਮਾਰਾਂ ਦਾ ਜਲਸਾ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦੇ।’ ਅੱਗੋਂ ਬੀਰੂ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੁੱਕ ਕੇ ਚੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇਰਾ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਦਾ ਲਾ ਲੈ।’

ਅਖੀਰ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਤੇ ਪੂਰਨਾ ਨੰਦ ਨੇ 200 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਬਰਛਿਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਕੇ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਗਏ। ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਜਲਸੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਛੂਤਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਪੁੰਨੂ ਰਾਮ ਨੇ ਕੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, ‘ਉਹ ਚਮਾਰੋਂ ਜਲਸਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਉ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।’

ਹਾਜ਼ਰ ਅਛੂਤ ਡਰ ਗਏ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਯਜਾ ਬੰਨ੍ਹਵਾਇਆ ਕਿ ਭਲਕੇ (12.6.1926) ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਲਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਬੂ ਜੀ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਡੀ.ਸੀ. (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਅਤੇ ਐੱਸ.ਪੀ. (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਨਾਲ ਰਾਤ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਿੰਨ ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ 12 ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਬੂ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਮੁੱਗੋਵਾਲ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਅਛੂਤਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਪੁਲਿਸ ਇੰਚਾਰਜ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਪੁੰਨੂ ਰਾਮ ਤੇ ਸਵਾਮੀ ਅਛੂਤਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਚੌਕੀਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਵਾਇਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਡਰ ਗਏ ਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਮੁੜ 12 ਜੂਨ 1926 ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਖੈਰ, ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੁੱਗੋਵਾਲ, ਥਾਣਾ ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ 11-12 ਜੂਨ 1926 ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ 5000 ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਲ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ ਚੂਹੜੇ, ਚਮਾਰ, ਰਵਿਦਾਸੀਏ, ਸਾਂਸੀ, ਭੰਜੜੇ, ਗਧੀਲੇ, ਬਰੜ, ਮੇਘ, ਚੰਬਾਰ, ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ, ਮਹਾਸ਼ੇ, ਡੋਮ, ਜਟੀਏ ਆਦਿ। ਅਛੂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ, ਈਸਾਈਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਨੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ—ਅਛੂਤ ਵੀਰੋ, ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ਲਾਮੀ ਮਨੁ (ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ) ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਠੋਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁੱਤਿਆਂ-ਬਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ...ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਕੱਪੜਾ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਖਾਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਭੋਜਨ। ਸਾਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹਾ—‘ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਓ, ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੀਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਦਿ ਧਰਮੀ ਬਣ ਜਾਈਏ।’

ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਦਿ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਅਛੂਤ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪੰਡਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਹਾਜ਼ਰ (36 ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ) ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਿ ਧਰਮੀ ਅਖਵਾਉਣਾ-ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਮੰਨਿਆ।

ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੋ ਐਲਾਨੇ ਗਏ, ਉਹ ਸਨ—

1. ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕ ਜੀ
2. ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ
3. ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਜੀ
4. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ

ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ—

1. ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਾ ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ

2. ਲਾਲ ਪਗੜੀ
3. ਲਾਲ ਪੇਟੀ
4. ਸੰਹੰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਲਾਲ ਝੰਡਾ

ਸਵਾਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਜੈ ਗੁਰਦੇਵ (ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਲਾਮਾਐਲਕ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ-ਰਾਮ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ) ਤੇ ਅਗਲਾ ਅਛੂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਨ ਗੁਰਦੇਵ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਵੇ।

ਜੈਕਾਰੇ ਇਉਂ ਐਲਾਨੇ ਗਏ—

1. ਜੋ ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਰਭੈ—ਆਦਿ ਧਰਮ ਕੀ ਜੈ
2. ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਰਭੈ—ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਜੈ
3. ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਰਭੈ—ਸੁਆਮੀ ਬਾਲਮੀਕ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਜੈ
4. ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਰਭੈ—ਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਜੈ

ਅਛੂਤਾਂ ਲਈ ਜੈਕਾਰੇ ਨਿਆਰੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਿਮਨ ਆਖੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਣ। ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਰੰਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਇੰਨੇ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਆਦਿ ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਬੈਠਿਆਂ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਗੂੰਜ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਬੇਗਾਰਾਂ-ਬੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਪੁੱਗਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਦੇ ਤੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਹੁੰਦੇ :

ਛੱਡ ਝਗੜਾ ਰੰਗਾ ਲੈ ਲਾਲ ਪਗੜਾ
ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਹੋ ਜਾ ਤਕੜਾ

ਜਾਂ

ਆਦਿ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋਡਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਏ ਚਾਹੇ ਪਗਾਣ
ਛੋਟੇ ਬੜੇ ਸਭ ਮਨ ਲਓ ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਜਵਾਨ।

ਆਦਿ ਧਰਮ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਛੂਤ/ਨੀਵੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ 36 ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਰਗ/ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਿਆ ਤੇ ਉਭਾਰਿਆ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਦਿ ਧਰਮੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਲਾਰਡ ਲੋਥੀਅਨ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਜਾਫਰੀ ਦਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਧਰਮ ਮੰਡਲ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ 12.10.1929 ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ, ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੋਰਡਾਂ, ਜਨਤਕ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ, ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ, ਸੂਦਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨ, 15187200 ਏਕੜ ਬੰਜਰ (ਖਾਲੀ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ) ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਛੂਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵੰਡਣ, ਪੰਜਾਬ ਇਰਾਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ 1900 ਖਤਮ ਕਰਨ (ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਅਛੂਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸਨ), ਬੇਗਾਰ ਖਤਮ ਕਰਨ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਯਾਪਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੁਕਤੇ ਉਠਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਪਣੀ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਆਦੀ ਡੰਕਾ' ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਕਿਤਾਬਚਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। 1931 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵੀ।

ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 1937 ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮੰਡਲ ਨੇ ਯੂਨੀਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (ਜਮੀਂਦਾਰ ਪਾਰਟੀ) ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਾਂਝਾ ਅਲੈਕਸ਼ਨ ਲੜਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅੱਠ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਚ 7 ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਅੱਠਵਾਂ ਜੋ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੌਧਰੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਰਾਮ ਪਿੱਪਲਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੱਤ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਆਦਿ ਧਰਮ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜੁਝਾਰੂ

ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰਾਜਸੀ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1946 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਵੀ ਸਨ।

ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਿ ਧਰਮ ਨੂੰ 26.2.1930 ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਾਇਆ ਤੇ 1931 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਦਿ ਧਰਮੀ ਜਾਤ ਵਜੋਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਿਖਵਾਇਆ। 1951 ਤੋਂ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਫਾਰਮ ਵਿਚ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਾ ਖਾਨਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ ਨੇ 1900 ਦਾ ਇੰਤਕਾਲੇ ਇਤਰਾਜ਼ੀ ਐਕਟ ਖਤਮ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਛੂਤ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਰੂਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਖੁਲ੍ਹਵਾਈ। ਵੋਟ ਦਾ ਹੱਕ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਝ-ਬੇਗਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਰਜ਼ਤਨਾਮੇ ਜਾਂ ਰਈਯਤਨਾਮੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਛੂਤ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ। ਫ਼ਖਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇ ਕੇ ਆਦਿ ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੇ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਮੰਗੂ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਆਦੀ ਦੁਖੜੇ' ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਮੇਰੇ ਹਾਣੀਓ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀਰੋ
ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੇ ਕਿਉਂ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਹੋ ਗਏ।
ਵਾਂਗਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਬੇਮੁਹਾਰ ਫਿਰਦੇ
ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਸੱਤ ਕਰੋੜ ਭਾਈਓ
ਪੈਦਾ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ।
ਲੋਕ ਸੁਖੀ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੈ ਦੁੱਖ ਸੈਂਹਦੇ
ਦੁੱਖਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਦੋਸਤੋ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਡੀ ਆਣ ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਧੌਣ ਭੰਨੀ
ਢੋਰ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਦੇ ਢੁੰਡਰ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ।
ਦੁੱਖ ਭੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸੈਂਹਦਿਆਂ ਨੂੰ
ਭਾਈਓ ਕਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਹੋ ਗਏ।

ਨਾਲੇ ਬੋਝੇ ਬੇਗਾਰ ਨੇ ਤੰਗ ਕੀਤੇ
ਬੋਝੇ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ।
ਪੈਸਾ ਮਿਲੇ ਨਾ ਪੂਰਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀਆਂ ਦਾ
ਹੱਡ ਚੰਮ ਦੇ ਮੰਦੜੇ ਹਾਲ ਹੋ ਗਏ।

ਕਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ
ਗੋਡੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇ ਗੋਡੇ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ
ਵਾਢੀ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਹੱਥ ਰੈਹ ਗਏ
ਮੰਗ ਖਾਣ ਦੇ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਨਾ
ਵੀਰੋ ਮੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਏ।

•••

ਮੋਢਾ : 93505-48100

ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ : ੨੬

ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ

-ਨਵਸ਼ਰਨ*

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ'ਜੀ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ ਰਹੇ। 70ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 90ਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਦੇ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 15 ਤੋਂ 20 ਦਿਨ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਜਮਹੂਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਪੇਂਡੂ ਕਾਲਜ, ਸਪੋਰਟਸ ਕਲੱਬ ਜਾਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀਆਂ। 70ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਕੰਮਲ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਭਾ'ਜੀ ਹੁਣ ਅਕਸਰ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ, ਇਥੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਭਾ'ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤਕਰੀਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ। ਭਾ'ਜੀ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ-ਸਿੱਧਾ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੋਝੇ ਵਰਤਾਰੇ—ਜਾਤ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਔਰਤ ਦੀ ਗਾਲ਼ੂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਲੰਦ, ਗੁੱਜਵੀਂ ਸੰਵੇਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਭ ਗਲਿਆ ਸੜਿਆ ਢਾਹ ਕੇ ਇਕ ਨਿਆਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ।

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਭਾ'ਜੀ ਰਾਤਾਂ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪਣੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਂ, ਭਾ'ਜੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ

* ਨਵਸ਼ਰਨ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਲਟਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਪੀਐੱਚ. ਡੀ. ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਿਸਰਚ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ।

ਸਨ—ਮੇਰੇ ਪੜਦਾਦਾ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵੀ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਡਾਕਟਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੈਥਲ ਅਫਸਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਡਾਕਟਰ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੜਦਾਦਾ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਭਾ ਜੀ ਕਦੀ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ਕਦੀ ਖਿੜ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਵਡੇਰੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚਾਖੇ ਸਨ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਸੀਰੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਹੇ, ਨਾ ਹੀ ਕਦੀ ਸੀਰੀ ਰਲਾਏ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਖੇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਤੇ ਸਾਡੀ ਖੇਤਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਭਾ'ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪਿੱਛੜ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ। ਕਈ ਚਿਰਾਂ ਤਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਫੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਛਾਟਾਈ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜੋ ਆਲੂਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ 'ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਲੂ ਵੀ ਛਾਟਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਂਭਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਠੇਕੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਸੀ। ਭਾ'ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਕੂਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।

90ਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਭਾ'ਜੀ ਦਲਿਤ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਵੱਜੋ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਥੇ ਸਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁੰਦੇ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਨਤੀਜਤਨ, ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੌਂਚ ਲਈ ਵੜਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਪੱਠੇ ਜਾਂ ਸਾਗ ਪੱਤੇ ਚੁਗਣ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਹਿੰਸਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਖਿਆ। ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਂ ਬਹਿਣ ਲਈ ਕਈ-ਕਈ ਮੀਲ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅਫਸਰਾਨਾਂ, ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਭਲਾ ਕੀ ਸੁੱਧ ਹੋਣੀ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਈਕਾਟਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਲੂੰਧਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਭਾ'ਜੀ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਦਾਸਤਾਨ ਦਿੱਤੂ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਬੂਬੀ ਦੀ' ਇਥੋਂ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਵੱਲ ਕੋਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਜਾਂ ਵਕਤੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬ, ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਭਾਰਤ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਐਸਾ ਮੁਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 60ਵੀਂ ਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 62 ਵੀਂ ਸਦੀ ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਕੋਲ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਦਿੱਤੂ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਿੱਤੂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਹੀ ਬਣਨਗੀਆਂ ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਬਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਬਣੀਆਂ ਫਲਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਲਾ ਦੇਣਗੇ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਵੱਖਰੇ ਰੱਖੇ ਕੋਲੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਈ ਜਾਏ। ਲੈਟਰੀਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਜੀਣ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ 'ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ' ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਸਲਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾ ਜੀ ਨੇ ਬੇਝਿਜਕ ਦਿੱਤੂ ਧਿਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਤੇ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਭਾ'ਜੀ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਸੀ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਨਾ ਬਣਨ ਤੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਹੱਗਣਾ ਵੀ ਦੁੱਭਰ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ 'ਕਮਰੇ ਕਮਰੇ ਜਿੱਡੇ ਗੁਸਲਖਾਨਿਆਂ' ਬਾਰੇ ਬੋਲਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਹੜਿਆਂ

ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਘੱਟ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਟਕ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ, 'ਭਾ'ਜੀ ਦਿੱਤੂ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ'। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ। ਇਹ 'ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ' ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਸੀ ਜੋ ਸੰਘ ਲੰਘਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਜਾਂ ਦਿੱਤੂ ਧਿਰ ਦਾ ਫਲਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਆਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਗਾਊਂ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 90ਵਿਆਂ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਘੱਟ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਜਿਲਦਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲੱਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 2014 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਭਾ'ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿੱਤੂ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੋਚਣ 'ਤੇ ਲਾ ਗਈ।

ਲੈਟਰੀਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸੀਲਾ ਹੈ, ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਡਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੋਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜਾਇਜ਼ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਤੇ ਵਟਾਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਾਰ ਥੱਲੇ ਲਿਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਫ਼ਸਲ ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਘਟਣ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੀ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਘਾਟ ਵੀ ਖੁੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਬਣੀ ਫ਼ਿਲਮ 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਾਨ' ਜੋ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਢਾਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲਈ ਵਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਦਾਰ ਜੋ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ (ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ) ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ, ਉਸ ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲ ਰਹੀ ਬੇਜ਼ਮੀਨੀ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਲੇਬਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਮਗਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੰਗ ਟਪਾਣ ਨੂੰ। ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਕਮੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਉਜਰਤ ਵਾਲੇ, ਹੱਡ ਭੰਨਵੇਂ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੀਸੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਗੂਣਾ ਮੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੂੜਾ ਕੂੜਾ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸਫ਼ਾਈ ਭਾਵੇਂ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਝੱਲਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਕੀਮਤ ਏਨੀ ਨਿੱਗਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਨਿਗੂਣੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਖੇਤ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਨਜ਼ਰ, ਅਸ਼ਲੀਲ ਬੋਲ, ਜਿਨਸੀ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਜਿਸਮ, ਦੋਹਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਣਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਖੂਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਆਲੂਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਨਾਂ, ਢਾਹਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਸਣੀਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ, ਭਾ'ਜੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਹਿੰਦੇ, ਪੱਛੜ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਭਾ'ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਿਕਰ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਬਹੁਤ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦਲਿਤ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਦਿਸੇਗਾ ਕਿ 60ਵਿਆਂ ਦੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉੱਤੇ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮਾਹਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਕ 'ਲਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਨੂੰ ਸੰਨ ਲਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਹੁਰੀ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਰਿਮਾਂ ਦੇ ਰਿਮ ਕਾਗਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਮਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ, ਧਾਰਾਂ ਛੱਡਦੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ, ਉੱਡਦੇ ਜਾਂਦੇ ਟਰੈਕਟਰ, ਧਾਰਾਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਜੱਟੀਆਂ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਗਾਉਂਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਪੰਜਾਬ, ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਬਕਿਆਂ ਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ 'ਵੱਧ ਝਾੜ' ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸੁਰ ਏਡਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਤੇ 70ਵਿਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ

ਅਸਰ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਸਣਲੱਗੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪਾੜਾ ਨਿਸੰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਟੱਡੀਆਂ ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤੀ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਫਾਇਦਾ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਹਿੰਗੇ ਬੀਜਾਂ, ਖਾਦਾਂ, ਪਾਣੀਆਂ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂੰਜੀ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮਹਿੰਗੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਮਾਰ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 65ਫੀਸਦੀ ਕਿਸਾਨ ਛੋਟਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ 4 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਭੋਇੰ ਹੈ।¹² ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਟੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਝਾੜ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਫਾ ਕਮਾਇਆ ਪਰ 80ਵਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਕਦੇ ਤਕ, ਇਹ ਜਮਾਤ ਪਿਛਾਂਹ ਧੱਕੀ ਗਈ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਕਿਸਾਨ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਭੱਲਾ ਤੇ ਚੱਢਾ ਦੀ 1983 ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ **ਗ੍ਰੀਨ ਰੈਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸਮਾਲ ਪੈਜ਼ੈਂਟਰੀ** ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਕਿ 80ਵਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਕਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਸੀਮਾਤ ਕਿਸਾਨ, ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਛੋਟਾ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਦਰਮਿਆਨਾ ਕਿਸਾਨ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੀ? ਮਾਹਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਦੋਹਰੀ ਫਸਲ ਨੇ ਨਤੀਜਤਨ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਛੋਟੀ ਹੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਦਰ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਮੀਆਂ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਲਿਟਰੇਚਰ ਨੂੰ ਬਾਗੀਕੀ ਨਾਲ ਛਾਣਿਆਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਿਆਰੀ ਰਿਸਰਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਗੱਲਿਆ ਹੀ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਗਾਇਬ ਰਹੀ। ਸ਼ੀਲਾ ਭੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ 1979 ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਕ ਪਰਚੇ ਵਿਚ 1961 ਤੇ ਲੈ ਕੇ 1977 ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਟੱਡੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ 1961 ਤੋਂ 1967 ਦੌਰਾਨ ਔਰਤ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕੁਝ ਵਧੀ ਪਰ 1977 ਦੇ ਆਣ ਤਕ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ 1967 ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਦਿਹਾੜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਥੱਲੇ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕਪਾਹ ਹੀ ਚੁਗਾਈ, ਜਿਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ, ਦੀ 1977 ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀ 1961 ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਿੱਧਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਵਾਲੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਉਜਰਤ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਲਸੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਘਟੀ ਆਮਦਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਂ ਉਜਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਮਾਹਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 2005 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਕਿਸਾਨ ਕਮਿਸ਼ਨ (Punjab State Farmers Commission) ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦਸ ਵਿਆਪਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਤੇ ਸੀਮਾਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ, ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ, ਕਿਸਾਨੀ ਖਿੱਤਾ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਗੱਲ ਹੈ (ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ) ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪੂਰਾ ਤੇ ਪੂਰਾ ਗ਼ਾਇਬ ਹੈ। ਡੋਅਰੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉੱਦਮ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਖੇਤੀ, ਚਾਰਾ, ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ, ਲੁਵਾਈ, ਕਪਾਹ ਦੀ ਚੁਗਾਈ, ਘਰ ਤੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ, ਰੋਟੀ, ਚੁੱਲ੍ਹਾ, ਬਾਲਣ, ਗੋਹਾ ਉਹ ਖਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪੇਂਡੂ ਵਿਵਸਥਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਪਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੂਝ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ। ਰੰਜਨਾ ਪਾਂਧੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **Other Side Of Farm Suicides in Punjab** ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੀਸਰਚ ਸਰਵੇਖਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਹਿਦ ਮਿਆਰੀ ਸਟੱਡੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੂਝਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਿਸਾਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਨੂੰ

ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਗੱਲਦੇ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ, ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ—ਵੱਡੇ ਖੇਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਛੋਟੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੇ, ਟਕਨਾਲੋਜੀ ਡੂੰਘੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਚੁਰੇੜੀ; ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋਣ ਕਿ ਵੱਡੀਆਂ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਵੱਧ ਝਾੜ ਵਾਲੀ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਜੁੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਕਰਕੇ ਰਸਾਇਣੀ ਖਾਦ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ ਲੋਕ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕੈਂਸਰ, ਖ਼ੁਰਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਕਰੇੜੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ। ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਤੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਰਸਾਇਣੀ ਖੇਤ ਦੇ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੋਕ ਇਲਾਜ ਕਿੱਥੋਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਪੈਸਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਕਿਉਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਹਸਪਤਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਜਾਂ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹਨ। ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਮਾਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਝੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਜੋ ਜਾਨ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪੀ ਸਾਧ ਰੱਖੀ ਹੈ।

ਸਟੇਟ ਜਾਂ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਉਠਾਏ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ। ਇਹ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ 'ਚ ਗੁੱਜੇ ਜੀਹਨੇ ਵਗਦੇ ਨੱਗ, ਚੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕਰੇੜੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਸੀਰੀ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ—ਕਲਾਣ, ਕਥਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹੀਆਂ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਮੰਚਾਂ ਤੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਸਿਆਸੀ ਘੋਲਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਰਾਮਿਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੌਧਿਕ ਸੰਦ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉੱਭਰੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਚਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੀਆਂ ਜਿਨਸ਼ੀ ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। 'ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ' ਦੇ ਵੈਲੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਚੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿੱਦੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰਨੀ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ 'ਚੋਂ ਨਦੀਨ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਖਚਰਾ ਸੱਦਾ, ਬੇਗਮੇ ਦੀ ਧੀ, ਭੰਤੋ ਨਿਮਾਣੀ, ਤੇ 'ਵੱਡੇ ਹਵੇਲੀ' 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਦੀ ਨਿਕਲੀ' ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡੇ ਹੰਢਾਈ ਪੀੜ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਗਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੱਲਦੇ ਨਾਟਕ, ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੜਾਂ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜਟਿਲ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣ ਲਈ ਵੀ ਬਾਧਕ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸਵਾਲ ਜੋ ਖੱਬੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੇ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਿਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਪਏ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸਮਾਜਕ ਸਰਮਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਸੈਮੁਅਲ ਜੌਨ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਘਰਾਂ 'ਚ ਆਈ ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਖੱਲੇ ਨੰਗ

ਹੋਇਆ ਕਿਸਾਨ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀਰਨੇ ਨਾਲ ਜੋਟੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਠਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਂਝ ਕਿਵੇਂ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਕਿਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਇਹ ਜਮਹੂਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਰਹੇਗੀ।

ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਜਿਥੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਿਆਸੀ, ਜਮਾਤੀ ਏਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਹੀ ਲੁੱਟ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਔਰਤ ਤੇ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੀਹੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੀ ਸਟੇਟ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਿਤਰੀ ਸੱਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ? ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਦਾ ਹਾਣੀ ਕੌਣ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣਨ? ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਿੜਾਂ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਪਿੜਾਂ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੈ ਤੇ ਜੇਕਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿਸੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਅਗਵਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਸ਼ਰਮ ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਦਾਗ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪੀੜਤ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜਿਨਸੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਰਮ' ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ 'ਤਸੀਹੇ' ਤੇ 'ਜੁਰਮ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮਿਲੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਲੜਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ।¹ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਉਪਰਾਲੇ ਸਨਦ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਫ਼ਰਵਰੀ 2014 ਮੁਕਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਗੰਧੜ ਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਦਲਿਤ ਬੱਚੀ ਸਕੂਲੋਂ ਪਰਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕੀਤਾ, ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਬੱਚੀ ਦਾ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਡਰਿਆ ਬਾਪ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਇਕ ਹਮਦਰਦ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਬੱਚੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ, ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਪੁਖ਼ਤਾ ਰਿਪੋਰਟ ਬਣਾਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਪ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤਾਕਤ 'ਤੇ ਠੱਲ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੋ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹੋਏ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ 'ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼' ਦਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਿੰਡ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਥਾਣਾ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੀ ਜਾਏ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤਕ ਥਾਣੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਦੀ ਗਈ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਘਿਰਾਓ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੇ ਭਰ ਸਿਆਲ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਥਾਣੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਧੱਕੇ ਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਬੱਚੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਇਸ ਧਰਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਕੋਈ ਕਲੰਕ। ਬਲਾਤਕਾਰ ਇਕ ਜੁਰਮ ਤੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਸੀਹਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਸਹੀ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਲੰਬਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਿਆ। ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਲਟਕਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਕਈ ਹਾਸਿਲ ਨੇ। ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈਆਂ, ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ

ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਕੋਰਟ ਕੇਸ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਲੜੇ ਗਏ।

ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ, 2014 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ 'ਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਮਤੋਈ ਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ 17 ਵਿਘਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਲਿਤ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਬੋਲੀ ਨਿਰੀ ਧੋਖਾ ਹੈ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ, ਬੇਨਾਮੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਛਿੱਬੇ ਪਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਟਵਾਇਆ, ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕਹਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ਰਮ ਲਾਹ ਚੁੱਕੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਕਦੀ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨਿਡਰ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਰਾਖਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਲਾਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸੀ—ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪੱਠੇ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਪੱਠੇ ਲੈਣ ਗਿਆਂ ਜ਼ਲੀਲ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਏ। ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਡੇਅਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਸ਼ੂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਚਰੀ ਉਗਾਈ ਜਾ ਸਕੇ, ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਪਰ ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਖੁੱਸਦਾ ਹੱਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁੰਨ ਹੈ। ਮਤੋਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੰਜ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਲਿਤ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਲਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ 'ਬਾਈਕਾਟ' ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ 'ਬਾਈਕਾਟ' ਏਨੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਮਰਦ, ਔਰਤ ਜੇ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮਤੋਈ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਣ ਤੇ ਪੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਗਈਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਮੇਹਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਤੋਈ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬੋਲੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਈਕਾਟ ਸਹਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਲ ਕੇ ਬੋਲੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹੱਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੀ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਮਈ 2015, ਪਿੰਡ ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜਿਹੜਾ ਦਲਿਤ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂ ਬਿਠਾਇਆ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਲਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਰੂੜੀਆਂ ਲਈ ਬਦਲਵੀਂ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਪਗ 15 ਸਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਰੂੜੀਆਂ, ਸ਼ੌਚ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਗਿਲੇ ਮੁੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਲ 2015 ਦੀ ਕਣਕ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਿਤਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿੱਥ ਕੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਿਹੜੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਤੋਂ ਬਕਾਇਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਲਿਤ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਪੱਕੇ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵੱਲ ਇਹ ਹਮਲਾ ਦਿਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਦਮੀ ਦਿਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਘਰ ਸਨ। ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਧਨਾਢਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ। ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਡੋਨ ਕੈਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਿੱਧੇ ਤੁਰਦੇ ਆਏ, ਕਿਸੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਢੱਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਚਿੱਟੇ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਬੱਗੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਡਾਂਗਾਂ, ਸੋਟੇ, ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਲਈ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਸਮੇਤ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਅਸ਼ਲੀਲ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਗੁੱਝੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚਿਆ, ਧਰੁਹਿਆ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਗਰਨੇੜ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੁਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਅਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਅਵਰੋਧ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਤਮਜ਼ਰੀਫ਼ੀ ਇਹ ਕਿ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ

ਕਵਿਤਾ : ਸਿਮਰਤ ਸੁਮੈਰਾ

• ਕਾਮਰੇਡ ਕੁੜੀਆਂ

ਸਵੇਰ ਸਾਰ
ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ
ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੁੜਤੇ ਪਾਈ
ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾਈ
ਤੁਰ ਪੈਂਦੀਆਂ
ਕਾਮਰੇਡ ਕੁੜੀਆਂ !

ਪੂੱਪਾਂ ਛਾਵਾਂ ਜਰਦੀਆਂ
ਹੱਕ ਸੱਚ
ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਮੁਰਦਾ 'ਚ
ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ
ਕਾਮਰੇਡ ਕੁੜੀਆਂ !

ਸੰਝ ਦੀ ਬੋਲਾ
ਪਰਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ
ਖੜਕਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ
ਭੀੜੇ ਹੋਏ ਦਰਾਂ ਨੂੰ
ਬਾਪ ਦੀ ਘੂਰੀ ਵੇਖ
ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਚਰਖਾ ਡਾਹ ਬਹਿੰਦੀਆਂ
ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਹਿੰਦੀਆਂ
ਕਾਮਰੇਡ ਕੁੜੀਆਂ !

ਥੱਕ ਹਾਰ
ਮੂੰਹ ਸੰਵਾਰ
ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸਿਰਹਾਣੇ ਰੱਖ
ਲਾਲ ਸਲਾਮ ਕਹਿੰਦੀਆਂ
ਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿਚ
ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੀਆਂ
ਕਾਮਰੇਡ ਕੁੜੀਆਂ

•

ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ 24 ਦਲਿਤ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠ ਔਰਤਾਂ ਹਨ) ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹਨ ਅਤੇ 30-35 ਅਣਪਛਾਤੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਛੇ ਕਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਵੇਖਦਾ ਬੁਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਘੋਲਾਂ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅਣਦੇਖੀ ਦਲਿਤ ਔਰਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸਮਾਜਕ ਸੰਤੁਲਨ ਹਿੱਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਅਵਰੋਧ ਨੂੰ ਨਪੀੜਨ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ ਸਮੇਤ ਇਹ ਰੁਝਾਣ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਬਿਹਤਰ ਮੁਆਇਦੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਤ ਅਤੇ ਪੇਟਰੀਆਰਕੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੈ। ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਅਸ਼ਲੀਲ ਗਾਲ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

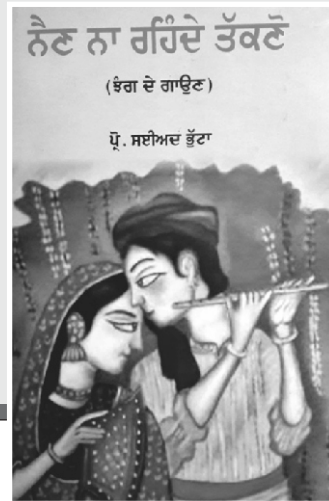
ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਜੰਗ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਨੀਤੀ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਵਾਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਤਸੱਦਦ, ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਅਵਰੋਧ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਜਮਾਤੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਜੰਗ, ਜਾਤ ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੇ ? ਇਹ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੇ ਘੋਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ ਦਾ ਜਾਤ ਅਧਾਰਤ ਜਿਨਸੀ ਤਸੱਦਦ, ਭੌਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਦਖ਼ਲੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੈਮਾਣ ਨੂੰ ਸੱਟ, ਜਥੇਬੰਧਕ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਹਨ, ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਜੋ ਆਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏ ਦਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਟੀਚਰ, ਮੇਰੇ ਰਹਿਨੁਮਾ ਤੇ ਦੋਸਤ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਆਲੂਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਤਾ-ਉਮਰ ਵਚਨਬੱਧ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਣੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਇਹ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਕਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

•••

ਬਾਰ ਦੇ ਲੱਜਪਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਅਦ ਭੁੱਟਾ

-ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਾਮੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਈਦ ਖਾਵਰ ਭੁੱਟਾ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਝੰਗ ਦੇ ਵਸੋਬ ਦੇ ਕਦੀਮੀ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਆਸੀਨ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ-ਅਦਬ ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ (oral history) ਬਾਰੇ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਝੰਗ ਦੀ ਜੂਹ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਦੇਸੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਰਾਸਤੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਠੋਠ ਦੇਸੀ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਖੋਜਣ, ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਆਹਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਝੰਗ ਦੀ ਦੇਸੀ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਦਾ ਲਗਾਉ ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਪਾਹ ਵਾਲੇ ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਵਾਸ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਅੱਡੇ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦੇ ਚਿੱਤ-ਚੇਤੇ ਤੇ ਸੁਤਾ ਵਿਚ ਬਾਰ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਕਦੀਮੀ ਕਬਾਇਲੀ ਸੂਝ ਤੇ ਆਦਿਮ ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਝਲਕ ਤੇ ਧੜਕਣ ਦੀ ਟੋਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ, ਅਵਾਰਾ ਪੂਜੀ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਦ ਵਾਲੇ ਇਸ ਇਕਲਾਪੇ ਮਾਰੇ ਦੌਰ (age of alienation) ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬਾਰ ਦੀ ਦੇਸੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਆਭਾ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਿਚ 'ਝੰਗ' ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਬਾਰ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਸਾਂਝ-ਭਰੱਪੇ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ; ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਰਾਠਾਂ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਮੀਰੀ, ਬਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਜੰਗਲ-ਬੋਲਿਆਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਣ-ਤ੍ਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਬਾਰ ਦੇ ਛਿੰਦੇ ਨਰ-ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਦਮਾਤੇ ਹੁਸਨ ਨਾਲ ਲਗਾਉ ਕਿਸੇ ਵਕਤੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤਰੰਗ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮਝ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ, ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ, ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਜੂਹ ਦੇ ਬਸ਼ਿੰਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਵਿੱਢਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਤੇ ਸਿੱਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਉਪਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਹਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿਰ ਪਈਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਜੋਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਅਦਬ ਤੇ ਮੌਖਿਕ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਛੱਟ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਅਕਲ ਦਾ ਕੋਟ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਜੱਗ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੁਅੱਲਕ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਬੈਅਤ ਹੋਏ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਾਫਿਜ਼ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ 'ਪਿੱਪਲ ਭੁੱਟਾ' ਵਿਚ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਪਿੱਪਲ ਭੁੱਟਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ 'ਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਤਹਿਸੀਲ ਲਾਲੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਚੰਨੀਓਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। 14 ਅਗਸਤ 1966 ਨੂੰ ਜਨਮੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਤੇ ਦਾਦਕੇ ਦੋਹੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਤਾਅੱਲੁਕ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੁਆਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ 'ਦਰਸ' ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਪਿਤਾ ਤਬਾਅ ਵਲੋਂ ਹੀ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸੂਫੀ ਹਨ। ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਆਲਮ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਈਮਾਨ' ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਬਾਲਕ ਭੁੱਟਾ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਆਲਮਾਨਾ-ਆਰਫ਼ਾਨਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੁਮੇਰਾਤ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਜੁੜਦੀ, ਹਾਫਿਜ਼ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮਕਬਰੇ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਮਿਲ ਬੈਠਦੇ। ਪੀਰ ਦੀ ਅਕੀਦਤ ਵਿਚ ਮਦਾਰ, ਮਨਕਬਾਤ ਤੇ ਕਵਾਲੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵੀ ਚਲਦੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਸੈਫ਼ਲ ਮਲੂਕ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲ-ਸੱਤਾਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖ਼ਾਂ ਬੜੀ ਅਕੀਦਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਮੀਆਂ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਭੁੱਟਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਸਨ ਤੇ ਮੀਆਂ ਅੱਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਭੁੱਟਾ ਕਿੱਸਾ ਸੈਫ਼ਲ ਮਲੂਕ ਰੀਝ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਆਰਫ਼ਾਨਾ ਕਲਾਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਗਿਜ਼ਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪੋਚ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤਰਬੀਅਤ ਨੂੰ ਵੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਿਆਣਪ (folk wisdom) ਦੇ ਲੜ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਆਰਫ਼ਾਨਾ ਕਲਾਮ ਤੇ ਆਲਮਾਨਾ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਤੈਅ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਭੁੱਟਾ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਫ਼ੈਜ਼-ਯਾਫ਼ਤਾ ਹੋਇਆ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਬੁਕਾਅ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਦਾਸਤਾਨ-ਗੋਈ) ਅਤੇ ਬਾਰ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ (folk wisdom) ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਰੂਪਾਂ (folk forms) ਦੀ ਪੜ੍ਹ ਨੱਪਣ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੜ੍ਹਣਾ ਗੁੜ੍ਹਣਾ ਦੀ ਚੇਟਕ ਪਿੰਡ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਲੱਗੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਫ਼ੈਸਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ 1991 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਖੋਜਕਾਰ (research scholar) ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਅਣਖੋਂ ਖੋਜੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ (ਮਰਹੂਮ) ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ ਸੀ। ਬਕੌਲ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ "ਨੌਕਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੀ ਸਿੱਕ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਹਾ" (ਮੁਲਾਕਾਤ, ਰਿਸਾਲਾ 'ਸੰਗਰੀ' ਵਿਚੋਂ)। ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਤਹਿਰੀਕ, ਝੰਗ (ਬਾਰ) ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਵਿਦਰੋਹੀ/ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਜੂਹਾਂ ਦੀ ਵਜੋਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖੋਜਣ, ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਪੜਚੋਲਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪਾਠ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਮੰਡੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਾਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ (folk narratives) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਦਰਸ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਰਾਹ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਹ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ 1994 ਈ. ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਕਚਰਾਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ 1870 ਈ. 'ਚ ਤਾਮੀਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ 2010 ਈ. ਤੋਂ ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਾਣ (ਮੁਹਾੜ) ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਝੰਗ ਤੇ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਅਦਬ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ) ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਠੋਠ ਦੇਸੀ ਲਹਿਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਤੇ ਪੜਤਾਲਣ ਵੱਲ ਹੈ। ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੋਕ-ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਥਾਪੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਦਬ-ਨਵਾਜ਼ ਦਾਨਸ਼ਵਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਗੁਜ਼ੈਨ ਸੱਯਦ, ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਹੀ, ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, ਸੱਜਾਦ ਹੈਦਰ, ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਰਿਬ ਅੰਸਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸੂਫੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਖ਼ੁਦ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਲੇਖਕ ਹੈ। 'ਨਾ ਝੰਗ ਛੁਟਿਆ ਨਾ ਕੰਨ ਪਾਏ' ਉਸ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪੀਆਂ ਹਨ ; 'ਸਾਂਝ ਸੁਰਤ' ਅਤੇ 'ਸਾਂਝ ਵਿਚਾਰ'। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੌਲਣਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ - 'ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਕੁਲੀਆਤ-ਇ-ਸ਼ਾਹ ਅਜ਼ੀਮ'। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ - 'ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਅਤੇ ਮੁਰਾਦ ਭੱਟੀ ਦੇ ਕਲਾਮ 'ਸਿਰ ਸਾਵੀਂ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰੀਤ' ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ। ਝਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪਰਾਗੇ (ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਹਨ ; 'ਚੰਨ

ਚਨ੍ਹਾਂ [ਝਨ੍ਹਾਂ] ਦੇ’ ਅਤੇ ‘ਨੈਣ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਤੱਕਣੇ’। ਖੁਦ ਬਾਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਂਗਲੀ ਸੱਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲਗਾਉ ਐਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ (ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ, ਨੀਲੀ ਬਾਰ, ਕਿੜਾਣਾ ਬਾਰ) ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੂਹਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਧੋਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੱਗ ਤੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ‘ਚ ਕਾਨੀਬੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਕਾਵਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਜ਼ਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਸਿਤਮ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅੱਧਾ-ਅਧੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਗਿਆ, ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸਜੱਗ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਸੀ ਰਹਿਤਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਕਦਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਕਦੀਮੀ ਨਕਸ਼ੇ-ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਨੀਬੰਦ (reconstruct) ਕਰਨ ਲਈ, ਇਥੋਂ (ਪੰਜਾਬ) ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ (ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੂਲ-ਸਰੋਤਾਂ (primary sources) ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ/ਪੜਚੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਈਅਦ ਭੁੱਟਾ ਨੇ ਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ, ਖੋਜ ਤੇ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੂਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ, ਵਸੋਬ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸਾਲੇ ‘ਸੰਗਰੀ’ ਵਿਚ ਜ਼ਬੈਰ ਅਹਿਮਦ, ਜ਼ਾਹਿਦ ਹਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਹੀਰ ਵੱਟੂ ਨਾਲ ਮੁਲਕਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕਬਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਚਨ੍ਹਾਂ [ਝਨ੍ਹਾਂ] ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਜੂਹ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਮੈਨੂੰ ਸੌਖੀ ਵੀ ਹਾਅ। ਵੱਤ ਜਿਵੇਂ ਟੋਹ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਦੱਸ ਪਉਂਦੀ ਗਈ ਕਿ ਫ਼ਲਾਣਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਵੀ ਤੇ ਨੀਲੀ ਆਲ ਨਿਕਲਿਓਸ।...ਅਸਾਡੀਆਂ ਜੂਹੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ ਤੇ ਮਲਵਈ ਲਹਿੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹ ਮੁਆਦ ਈ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।...ਮੇਰੀ ਸਿੱਕ ਇਹ ਵੇ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੂਹਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਜੂਹਾਂ ਤੀਕਰ ਈ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਤਰ ਤੇ ਵਾਕਏ ਬਾਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਚੇਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੈਨ ਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਝੱਟ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਨੇ ਨੀਲੀ ਬਾਰ, ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ, ਕਿੜਾਣਾ ਬਾਰ, ਰਾਵੀ, ਝਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵੇਹਤ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ-‘ਬਾਰ ਕਹਾਣੀ’, ‘ਕਮਾਲ ਕਹਾਣੀ’, ‘ਨਾਬਰ ਕਹਾਣੀ’ ਅਤੇ ‘ਰਾਜ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ, ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਏਜੰਡੇ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਸੰਵਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਖੋਟ ਪਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਅਦਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਨਫ਼ਾਂ (ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ, ਲੋਕ-ਦਾਸਤਾਨਾਂ) ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਵਰਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਨਾਬਰੀ ਦੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਅਦਬ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਰਥ ਕਰਕੇ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ, ਜੈਮਲ ਵੱਤਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ (ਦਰਜ) ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ “ਇਹ ਪਾਤਰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਮੂਹਰੇ ਹਿੱਕਾਂ ਡਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਹਾਇਨ। ਜੇ ਇਹ ਕੌਮ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜੋਕਿਆਂ ਅੱਗੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? 1857 ਈ. ਦੀ ਜੰਗ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹਰ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਾੜਾ ਈ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹਾ। ਹੁਣ ਅਜੇਹੇ ਨੁਸਖੇ ਹੀ ਵਾਰਾ ਖਾਂਦੇ ਹਾਇਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਹਿੱਲਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਟੈਂਪਲ ਖੋਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਾਰ’ ਤੇ ਜੰਗ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਢੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਾਇਨ। ਕੀ ਕੋਈ ਮੁਣਸ਼ੀ ਟੈਂਪਲ ਅੱਗੇ ਇਹ ਢੇਲੇ ਰਖਦਾ?... ਓਸ ਤਾਂ ਦੂਏ ਧਾੜਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕ-ਅਦਬ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਛਾਪਿਆ, ਗੋਰੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ

ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ 'ਕਲੋਨੀਅਲ ਨਾਲਿਜ਼' ਕਾਣ ਅਜਿਹੇ ਮੌਜੂਦ (ਵਿਸ਼ੇ) ਚੁਣੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਫ਼ਸੀਆਤ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਮੂਹਰੇ ਨਾ ਆਵੇ।" ('ਲੀਜੰਡ ਆਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬ : ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ', (ਪਰਖ, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2013)। ਬਾਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ 'ਜਾਂਗਲੀ' ਸੰਬੋਧਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ hegemonic ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਈਅਦ ਭੁੱਟਾ ਬਾਰ ਦੇ ਰਾਠਾਂ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਅਤੇ ਉਚ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ -ਨੂਰ ਕੰਦਰ ਦਾ ਸਪਰਾ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਖ਼ਾਨ ਲਖੋਰਾ, ਗਾਮਨ ਸਚਿਆਰ, ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਖਰਲ, ਮੁਰਾਦ ਫ਼ਤਿਆਣਾ, ਜਗਦੇ ਖ਼ਾਨ ਖਰਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ 'ਰਾਠ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਤਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਜੀਆਂ ; ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਖਲਤ-ਮਲਤ ਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੂਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ; "ਰਾਠ ਅਜਿਹੇ ਜੀਅ ਨੂੰ ਆਖਦੇਨੇ : ਜਿਨ੍ਹੇ ਜਿਉਣ ਦੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਵਸੋਬੀ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਵਤ ਉਹਦੇ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੋਟ ਨਾ ਨਜ਼ਰੀਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਕਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਲੂਣਾ [ਸਿਫ਼ਤ] ਲੋਕ-ਅਦਬ ਪਾਰੂੰ ਹੋਈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਨ ਭਾਵਣੀ ਕਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਸਲ ਰਮਜ਼ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਠ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਸੂਲ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਨ ਵੀ ਵਾਰਨੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿੜਕੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਖਿੜਕ ਗਿਆ ਵੱਤ ਰਾਠ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮੇਲ ਦੀ ਪੂਛਲ ਲਾਉਣੀ ਹਮਤਾਲਪੁਣਾ ਹੈ। ਰਾਠਾਚਾਰੀ ਦਾ ਸਾਂਗਾ ਮੇਲਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਰਾਜ-ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਰਾਠ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਕਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜੀਵ ਵੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਮ ਲੁਹਾਰ, ਜਥਰੂ ਨਾਈ ਤੇ ਮਹਿਰਮੇ ਲੋਕ ਦੇ ਢੋਲੇ ਰਾਠਾਂ ਦੇ ਢੋਲੇ ਸਦੇਦੇਣ। ਇਹ ਤਰੋਈ ਨਿਮਾਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਜੀਅ ਹਨ।" (ਮੁਲਾਕਾਤ-'ਸੰਗਰੀ' ਵਿਚੋਂ) ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਦੁਆਰਾ ਢੁੰਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੂਜਬ ਨਾਬਰੀ ਬਾਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਦੇ ਰਾਠ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ 'ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ' ਹਨ ਜੋ ਕਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਮੂਹਰੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਮੇਰੀ ਮਾਲੂਮਾਤ ਮੂਜਬ ਕਿਸੇ ਬਾਰ ਵਾਸੀ ਨੂੰ ਤੁਰਕਾਂ, ਮੁਗਲਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਈ ਜਾਗੀਰ ਨਹੀਂ ਢੇਹੀ" (ਮੁਲਾਕਾਤ, 'ਸੰਗਰੀ' ਵਿਚੋਂ)

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹਿਕੂਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ, ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛੜੇਵੇਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਗ਼ਲਬਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਏਜੰਡੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਂਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ (anthropologist) ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਰੂਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜਾਂ ਵਸੋਬੀ ਵੱਡਾ-ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖੋਜੀ/ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵੀ ਦੂਜੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਪੜਾਅ ਤਕ ਆਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਮੰਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਵਰਗੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਿਤਾ ਰਹਿਤਲੀ ਤੇ ਵਸੋਬੀ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਹਿਦ (ਰਾਜ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਉਚ-ਮਾਨਵੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ 'ਹਰ ਵਸੋਬ ਦੀ ਉਠਾਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੇ ਦੇਸੀ ਮਾਨ-ਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਾਂਗਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਦੀ ਖੋਜ, ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜਾਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਇਲਾਕਾਈ ਰਹਿਤਲਾਂ ਤੇ ਦੇਸੀ (ਪੂਰਬੀ) ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਭਾਰੂ (hegemonic) ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਜੀਣ-ਬੀਣ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨੂੰ ਹੇਚ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖ਼ (history) ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਜੋਕੇ ਲੋਕਧਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਮਾਨਵ-ਵੰਸ਼ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰੇ ਬਹਿਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ (ਵਾਰਾਂ, ਢੋਲਿਆਂ, ਲੋਕ-ਦਾਸਤਾਨਾਂ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ/ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ) ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ-ਤਾਰੀਖ਼ (oral-history) ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਸਰੋਤ (primary source) ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੱਸ ਮੁਤਾਬਕ, "ਜ਼ਬਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਕਿਬਲ ਮਸੀਹ (B.C) ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀਰੋਦੋਟਸ ਤੇ ਥੀਊਸੀ

ਭਾਇਦਜ਼ ਕੋਲ ਵੀ ਇਹ ਰੰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਡਿਸਿਪਲਨ ਬਣਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਐਲਨ ਨੀਵਸ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। . . . ਜ਼ਬਾਨੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖ ਮੰਨਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਭਰਿਆ ਕਿ ਕੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵੀ ਤਾਰੀਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਅਦਬ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਦਾ ਇਖ਼ਤਲਾਫ਼ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਹਿਕ anthropologist ਰਾਬਰਟ ਐਚ. ਲੂਈ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਗਾਮ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੋਕ-ਲੋਰ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖੀ ਸਾਇੰਸ ਆਖਿਆ ਹਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਉਹੋ ਇਕੱਲਾ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਡੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਵਸੇਬ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਕਿਬਲ ਮਸੀਹ (ਪੂਰਵ-ਈਸਾ) ਤੋਂ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਪਏ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਟਕਰਾਵਾਂ ਤੋਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਹਿਕ ਨਕਸ਼ਾ ਉਘਾੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਜੇਹੜੀਆਂ ਤਾਰੀਖੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਂ ਛਪਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਰੀਖ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਸਿੱਧੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਦੇ ਵਸੇਬ ਵਿਚ ਵਸਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਜਾਂ ਮਿਥਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। . . . ਬਾਰ ਵਾਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਚਨ੍ਹਾਂ [ਝਨ੍ਹਾਂ] ਵੇਹਤ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਢੇਰਨਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਤ੍ਰੈ-ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸਗਵੀਆਂ ਥਾਹਾਂ (ਥਾਵਾਂ) ਉਤੇ ਬੈਠੇਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਸ਼ਤਰ (ਮੁੱਠੀ ਭਰ) ਪਾਤਰਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਵਾਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਰੂਸੀਆਂ (ਵਾਰਸਾਂ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਜੂਹ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ।" (ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਸੰਗਰੀ' ਵਿਚੋਂ)

ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਨੇ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ', 'ਰਾਜਾ ਕਰਨਾਲ' ਅਤੇ 'ਰਾਜਾ ਰਾਮਚੰਦਰ' ਦੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ - ਰਾਜਾ ਬੀਰਬਲ, ਸਾਅਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਚੰਨਿਓਟੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਬਾਰ ਦੇ ਨਾਬਰਾਂ, ਰਾਠਾਂ ਤੇ ਲੱਜਪਾਲ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਡਾ ਤਆਰੁਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਾਡੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੂਲ-ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ, ਧਾੜਵੀਆਂ (ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨਾਂ) ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਾਲੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਰੱਦ ਕਰਨ ਪਾਰੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ (ਜੱਦੀ) ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸੁਭਾਅ (ਨਾਬਰੀ, ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰੀ, ਕੌਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੱਜਪਾਲ ਹੋਣ-ਥੀਣ) ਦੀ ਟੋਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਹਿੰਤ ਪੱਖੋਂ ਪੜ੍ਹਨ-ਗੁੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰ 'The News' ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਦੇ ਬੋਲ ਦੁਹਰਾਅ ਲੈਣੇ ਇਥੇ ਕੁਝਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ:

Prof Saeed Bhutta has opened a new door for sociologists and historians of Punjab by introducing them to a new wealth of authentic material on social structure and value system of pre-colonial Punjab. His research findings have made it possible for us to break into the Punjab of medieval ages from native's point of view. His research work on folk literature of Punjab has added an altogether new dimension to the anthropological, sociological, historical and cultural studies of pre-colonial Punjab.

‘ਨੈਣ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਤੱਕਣੋਂ’ ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਦੁਆਰਾ ਝੰਗ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕੇਵਲ ਝੰਗ ਦੀ ਜੂਹ ਦੇ ਗੀਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਲਣ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਗੀਤ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗਲ-ਕੱਥ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਪੱਖੋਂ ਠੇਠ ਝਾਂਗੀ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਰਖੂ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਟਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਝੰਗ ਦੇ ਗਾਉਣ” ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਨਾਲ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਲਾਕਾਈ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਠੇਠ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲਹਿਜਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਥਾਨਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਈਦ ਭੁੱਟਾ ਨੇ ਝੰਗ ਦੀ ਜੂਹ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਚਿਤਾਰਣ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

•••

ਕੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ (‘ਬੋਲ’ ਅਤੇ ‘ਕਿੱਸਾ’ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

-ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਵਕਤ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਆਈ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਗੜੀ, ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਦੋ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਹਨ ‘ਬੋਲ’ ਅਤੇ ‘ਕਿੱਸਾ’। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ੋਇਬ ਮਨਸੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਫ਼ਿਲਮ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਬੰਦੇ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖ ਨੇ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲਿਆ ਹੈ—ਨੈੜਿਓਂ ਦੂਰੋਂ, ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ, ਉਲਟਾ-ਪੁਲਟਾ ਕੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ, ਝਲਕੀਆਂ ਅਤੇ ਝਲਕਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਛੁਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਛੁਪਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਦੋਨੋਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਤੇ ਧਰਤਿਆਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਝ ਦੋਨਾਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ 1947 ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਬੋਲ’ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਤਕਸੀਮ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ

ਮਾਰਿਆ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਹਿਕਮਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਚੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਕਿੱਸਾ' ਫਿਲਮ ਵਿਚਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸੇਬਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਕਸੀਮ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤਾਂ ਨਾਲ ਚੁਕਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਸੇਬਾ ਕਰਕੇ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ ਉਹ ਦਰਦਨਾਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਵੀ ਸੀ। ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਇਸ ਰੋਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਬੰਪਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਰਾਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਜੋੜਦੀ ਤੋੜਦੀ ਸੀ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੱਖੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੋ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਦਿਖਾ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਘਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਹਿਕਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉੱਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ, ਉਹ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਬੋਲ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ (ਯੂਨੁਬ) ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਹ ਹੁੰ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਨਸਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਚਲਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਨਾਲ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ (ਮੁਸਤਫਾ) ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੁਝੀ ਮਸਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਸਾਨ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਧੁਖਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਧਮਾਕਾ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਧਮਾਕਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਾਪਰੇ ? ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਤਾਰ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਮੁੰਡਾ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੀਜੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਵਾਸ ਹਕੀਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਵੀ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਟਰੱਕ ਚਾਲਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁਆਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਆਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਕੀਮ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਉਸ ਦਾ ਗਲ ਘੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਤਲ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਜਰਖਾਨੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਜਰਖਾਨੇ ਲਈ ਕੁੜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਜਮਾਉਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੰਜਰ ਮਿੰਨਤ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕੰਜਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੁੜੀ ਜੰਮ ਕੇ ਕੰਜਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਨੰਨੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਹਕੀਮ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਘਰ ਵਿਚ ਐਸਾ ਭੁਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੀਮ ਦਾ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਤਲ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜਾਦੂਮਈ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇ, ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਜੋ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਨ 'ਤੇ ਜੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਰਕਦੀ, ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਭਾਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵੀ ਉਦਾਰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਢਾਬੇ ਦਾ ਕੰਮ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਘਿਣਾਉਣਾ ਵਾਪਰਿਆ ਉਸ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਤਕ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਪਰਨਾਲਾ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਲਮਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ, ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਵਾਰ ਔਕੜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਦੁਵੱਲੀ ਰਿਆਇਤ ਦੇਣੀ ਪਈ ਹੈ।

'ਕਿੱਸਾ' ਨਾਮੀ ਫਿਲਮ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਧੀਆਂ ਹੀ ਧੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਹ ਮਰਦਾਵੀਂ ਸੂਰ ਵਾਲਾ ਕੰਵਰ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੁੰਡਾ ਜਾਣ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆਈ ਗੰਢ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦੇਣ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

‘ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਢ ਪਵੈ ਸੰਸਾਰਿ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਗੰਢ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ‘ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ’ ਵਾਲਾ ਵਾਕ ਉਚਾਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਹਿਜਤਾ ਆ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਬਾਪ ਹੋਣ ਦਾ ਹਠ ਪਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਐਨਾ ਲੱਠ ਸਮਾਨ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਕਿ ਇਰਫ਼ਾਨ ਵਰਗੇ ਨਿਪੁੰਨ ਅਦਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਔਖ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੋਣਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ।

‘ਕਿੱਸਾ’ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ-ਬੱਚੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਅੰਬਰ ਸਿੰਘ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਮੁੰਡਾ ਜਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਹਤ ਇਸ ਇੰਤਹਾਅ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਮੁੰਡਾ ਬਣੀ ਕੁੜੀ (ਕੰਵਰ) ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦੀ ਕੁੜੀ (ਨੀਲੀ) ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੁੰਡਾ ਬਣੀ ਕੁੜੀ (ਕੰਵਰ) ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰੀਰਕ ਦਰਜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੰਵਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ (ਔਰਤ) ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਗਮਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਗੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ‘ਕਿੱਸਾ’ ਫਿਲਮ ਵਿਚਲਾ ਕੰਵਰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਬੋਲ’ ਫਿਲਮ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੈਫੀ ਜੋ ਹਿਜੜਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਕ ਗੁਣ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਕ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਸੈਫੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋਨਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਤਕਸੀਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਤਾਪ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਸਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਤਕਸੀਮ ਵੇਲੇ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ‘ਬੋਲ’ ਫਿਲਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਚਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸੇਬਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ, ਘਰਾਂ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਚਕਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਾਂਝੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਜਾੜੇ ਨੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਸਿਰਫ ਧਰਮ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਈ। ਜਦ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ‘ਬੋਲ’ ਫਿਲਮ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਿਆ, ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਕਸੀਮ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਪਰ ਠੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਾਂਤ ਔਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਭੋਗਿਆ। ਲੱਖਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਤਕਸੀਮ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਔਰਤ ਤਕਸੀਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭੋਗਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਕਿੱਸਾ’ ਤੇ ‘ਬੋਲ’ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਅਲਾਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ Miguel Angel Actuaries, Gabriel Garcia Marquez, Jorge Luis Borges, Isabel Allande, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਲਮਾਨ ਰੁਸ਼ਦੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਭਵਨਾਵਾਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਲੇਖਕ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ/ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

‘ਕਿੱਸਾ’ ਤੇ ‘ਬੋਲ’ ਦੋਨਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਬੜੇ ਮੈਟਾਫਰਿਕ ਹਨ। ‘ਕਿੱਸਾ’ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਜੋ ਦੁਖਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੁਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ (Narrative) ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੇ ਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਭੁੱਖ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਸੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ' ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਏਨਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਤਨਾਉ-ਗ਼ੁਸਤ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਗਤੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਗੇੜ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਬਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

'ਬੋਲ' ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਬੜਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਔਰਤ ਦਾ ਜੋ ਹਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ (ਬੋਲ) ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਣ (ਸ਼ੀਆ ਤੇ ਸੁੰਨੀ) ਜਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ। ਫ਼ਿਲਮ 'ਕਿੱਸਾ' ਜਿਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ 'ਬੋਲ' ਫ਼ਿਲਮ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਉਠਣਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਡੋਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂਆਂ (ਮੌਲਵੀ) ਕੋਲ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੇ ਪਿਛਾਹ ਖਿੱਚੂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। 'ਬੋਲ' ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਬੜੇ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਔਰਤ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਜਾਤ, ਉਸ ਦਾ ਉਹੀ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਸਭ ਭੁਲ-ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੀ ਪੁਸਤਕ The Origin of the family, private property and the state ਵਿਚਲਾ ਤਰਕ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਦਰਜਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਲਿੰਗ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਬੋਲ' ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਅਦਾਕਾਰ ਯੂਨਬ ਖਾਨ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋਤੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਮਰਦ ਕੋਂ ਏਕ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਦੇਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕਹਿਤੀ'। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਔਰਤ ਦੀ ਦਬੀ ਕੁਚਲੀ ਚੀਕ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਲੰਦ ਨਾਅਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਔਰਤ ਦਾ ਦੇਰ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਰੋਹ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਰਮਨ*

ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ-1

ਲਾਲਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਸਾਹੀਵਾਲ, ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ-ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਹੁਣ ਵੀ ਮਚਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸੀ ਗਊਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨਸਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਤਾਜ਼ੀ-ਤਾਜ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੋਜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੇਸੀ ਗਾਵਾਂ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਊਆਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੱਧ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਦੋਗਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ, ਮੈਂ ਬੇਟ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਾਲਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਨਸਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਸਹੀ ਗਾਂ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਧਾਵਾਂਗਾ। ਸਿੱਧਿਆਂ ਵਲਾਇਤੀ ਨਸਲ ਦੀ ਗਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਡੇਅਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਧੰਦੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਲੇਖਕ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਥੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਰੱਜਵੀਂ ਦਾਰੂ ਤਾਂ ਪਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਇੰਜ ਹੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਦਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਜਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ, ਓਨੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਸਿਰਮੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਰਕ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਵਿਰਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਗੋਡੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ? ਸਪਰੇਅ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ? ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਪਲ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨੱਕੇ ਹੀ ਮੋੜਨੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਬਾਪੂ ਵਾਲੇ ਸਿਆੜਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਮੋੜ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਦੁਪਾਰੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨਾਲ ਡੇਅਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗਾ। ਏਥੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸੀਮਾ ਭਾਰੂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਿੰਗੀ ਵਲਾਇਤੀ ਨਸਲ ਦੀ ਗਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ

ਪ੍ਰੋ. ਰਮਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੀਨਮੇਖ.ਕਾਮ ਮਾਸਿਕ 'ਅੱਖਰ' ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਲਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਾਠਕ ਇਸ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੀ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲਮ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਰਮਨ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲਮ ਹੁਣ ਵਾਹਗਾ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ

ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ? ਸੋ, ਮੈਂ ਲਾਲਸਿੰਧੀ ਤੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਨਸਲ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬੇਟ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਬੇਟ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਬੂਰ ਪੈਂਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਰਾਏ ਸਿੱਖ ਬਰਾਦਰੀ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸੀ ਗਊਆਂ ਹੀ ਪਾਲਦੀ ਸੀ। ਰਾਏ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਹੜ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਪੇ ਕਿਤਾਬਚੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਸਾਹਵਾਲ ਨਸਲ ਦੀ ਗਊ ਦੇ ਹੁਲੀਏ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗਊ ਸਹੀਵਾਲ ਨਸਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਜਰ ਸੂਈ ਸੀ, ਮਗਰ ਵੱਛਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਵੱਛਾ ਦੇਸੀ ਨਸਲ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਅ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੁੱਲ ਕੁਝ ਵੱਧ ਦੱਸਿਆ, ਬੈਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੌਦਾ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਸਾਈ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗਊ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਨਸਲ ਦੀ ਗਊ ਖਰੀਦ ਲੈਣ ਦਾ ਚੋਖਾ ਚਾਅ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ, ਬਣਦੀ ਰਕਮ ਤਾਰੀ, ਰੱਸਾ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ ਤੇ 'ਸਹੀਵਾਲ' ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰੇ।

ਦਸ-ਵੀਹ ਕਦਮ ਹੀ ਤੁਰੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਗਾਂ ਵੇਰ ਗਈ। ਓਪਰਾਪਣ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਸ਼ੂਟ ਵੱਟ ਲਈ, ਉਹ ਲਗਭਗ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਜਾਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੁਗਤ ਦੱਸੀ ਕਿ ਵਛੜੂ ਨੂੰ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਕਾਠੀ (ਕੈਰੀਅਰ) ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਗਰ ਤੁਰੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਲ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਡਾ ਰਸਤਾ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜਲੇ ਲਿਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਮੇ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਮੇ ਅਮਰੂਦ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੇ। ਮਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸੇ-ਠੱਠੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਸ੍ਰੋਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਮਾਮਾ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਰਾਰੀ ਟਿੱਚਰ ਕਰ ਗਿਆ, "...ਕਮਰੇਟਾ, ਡੇਅਰੀ ਆਲਿਆਂ ਨਾਲ ਠੱਕਾ ਈ ਕਰ ਲਈਂ..." ਅਸੀਂ "ਕੋਈ ਨਾ ਮਾਮਾ, ਮੋਈ ਨਾ ਮਾਮਾ..." ਆਖਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ 'ਚ ਆਪਣਾ ਛਿੱਛਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਰਲਾਉਂਦੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਗਊ ਟਿੱਚਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿੱਸੀ ਸੀ।

ਘਰ ਅੱਪੜੇ ਤਾਂ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਆਈ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਐਸੀ ਢੁੱਡ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਦਿਨੇ ਈ ਤਾਰੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੇ। ਉੱਜ ਉਹਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ, ਐਂਥੀ-ਸੁਖਾਲੀ ਨੇ ਗਾਂ ਨੂੰ ਝੋੜ੍ਹਾ ਪੁਚਕਾਰ ਵੀ ਲਿਆ। ਤਿੱਖੀਆਂ ਛੜਾਂ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਗੜ੍ਹਵੀ ਦੁੱਧ ਦੀ ਚੋਅ ਲਈ। ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਗਊ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬੰਦਾ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਗਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰਨੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਟਪਲਾ ਖਾ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਖੂਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪਿੰਡ ਪੁੜੈਣ ਦੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੋਵੇਂ (ਮੇਰੇ) ਦੂਜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਪਿੰਡ ਆਲੀਵਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਸਮੇਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸਾਂ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਲੀਵਾਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗਊ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਮੈਂ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਉਹ ਹਰ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਕਸਰ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, '...ਕਿਉਂ, ਖੁਰ ਵਢਾਉਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਆਇਐਂ...' ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਖੇਤ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਇਹ ਬੋਲ, 'ਦੇਖਾਂਗੇ, ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਉਹ ਖੜ੍ਹਸ਼ਕ ਗਾਂ ਦੁੱਧ ਦੀ ਵਲਟੋਹੀਆਂ ਭੁਰਗੀ...' ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਿਕਲੀ। ਗਾਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਗੜ੍ਹਵੀਆਂ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਨਾ ਵਧੀ। ਪਰ ਗਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਘਰ ਦਾ ਬੁੱਤਾ ਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੱਝ,

ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੁੱਧ ਡੇਅਰੀ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ 'ਕਮਾਈ' ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਆਲੀਵਾਲ ਅਕਸਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਗਾਂ ਹੱਕੀ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਿਆਂ ਮਾਮਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟਿੱਚਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਕਸਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਘੰਟਾ ਦੇ ਘੰਟਾ ਗੁਜ਼ਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਤਬਸਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਾਮਾ ਛੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਸਿਗਰਟਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਪੀਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗਊ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਬਦਲ ਲਈ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, “...ਭਾਣਜੇ, ਸੌਦਾ ਮੇਰਾ ਮਾੜਾ ਨੀ, ਗਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਵੱਛਾ...ਦੇਸੀ ਵੱਛਾ ਵਾਲੀ ਗਾਂ ਕਿਤੇ ਲੱਭਦੀ ਆ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ, ਬਸ ਤੂੰ ਇਉਂ ਕਰੀਂ, ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਛਟਾਂਕੀ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ, ਲੱਸੀ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿਆਂ ਕਰੀਂ ਤੇ ਪਾਈਆ ਛੋਲੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਚਾਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰੀਂ...ਦੇਖੀਂ ਫੇਰ ਵੱਛਾ ਬਣਦਾ ਵੱਛੇਰੇ ਅਰਗਾ, ਲੋਕ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਜਿੰਨੇ ਦਾ ਕਰਜ਼ੀ ਵੇਚ ਲਈਂ...”

ਮਾਮਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੇ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਛੁਪਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ, “ਦੇਖੀਂ, ਕਿਤੇ ਪੀਤੂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨ ਲਈਂ।” ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਕਿਹਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਵੀ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, “ਉਂ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਵੱਛਾ ਵਹਿੜਕਾ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਨਿਕਲ ਆਉ...।” ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤੈਸ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੂਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ, ਵਹਿੜਕਾ ਤੂੰ ਕਿਲਾ ਰਾਏਪੁਰ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ 'ਚ ਦੜਾਉਣੈ?...ਆਵਦਾ ਕੰਮ ਕਰੀਦਾ ਹੁੰਦੈ, ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ...ਪੀਤੂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਇਹ ਐਵੇਂ ਘਰ ਪੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਐ...ਗਾਂ ਦੁੱਧੋ ਭੱਜੂਗੀ ਤਾਂ ਏਥੇ ਲੈ ਆਈਂ...ਵੱਛਾ ਜਗਰਾਵਾਂ ਆਲੀ ਮੰਡੀ ਵੇਚ ਆਵਾਂਗੇ।” ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਗਏ। ਏਥੇ ਰੱਖੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮੱਝਾਂ ਦੁੱਧੋ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਗਾਂ ਏਥੇ ਹੱਕ ਲਿਆਇਆ। ਗਾਂ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੁੱਧ ਵਧ ਆਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੌਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੁਝੱਤਣ ਕੁਝ ਘਟ ਗਈ।

ਸਾਹੀਵਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਖਰੀਦੀ ਇਸ ਮਾਰਨਖੰਡੀ ਗਾਂ ਨੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਕਸਵੱਟੀ ਵਜੋਂ ਲਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ-2

ਸ਼ਾਇਰ ਦੋਸਤ ਨਰਿੰਦਰ ਮਣਕੂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਾਰਨ ? ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈ ਗਿਐ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ—“ਉਹ ਕਿਵੇਂ ?” ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“...ਖਰੜਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਫਲਾਂ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਿ ਸਾਹਬ ਇਹ ਰੁਬਾਈਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਸੋਧ ਦਿਓ। ਖਰੜੇ ਦੇ ਵਰਕੇ ਪਲਟਦਿਆਂ ਸਾਹਬ ਬੋਲਿਆ, ‘ਇਹ ਤਾਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ...ਇਹ ਤਾਂ ਗਜ਼ਲਾਂ...ਤੂੰ ਫਲਾਂ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲ ਜਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ...ਖਰੜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਭੜੂਆ ਗਜ਼ਲਾਂ ਮੰਨ ਲੂ, ਕੋਈ ਸ਼ਿਅਰ ਬਹਿਰ 'ਚ ਤਾਂ ਹੈ ਨੀ’। ਮੈਂ ਇਕ ਮੁਕਤ-ਛੰਦੀਏ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਈਂ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੋ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਬਈ ਮਣਕੂ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਚਿੜੀਆਂ, ਘੁੰਗੀਆਂ, ਕਬੂਤਰ ਈ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਮੈਂ ਨੀ ਇਹਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਦਾ, ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ 'ਚ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਕੋਲ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਉਦੋਂ ਉਹ ਜਨੌਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈ...। ਮੈਂ ਖਰੜਾ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਕੇ ਸਾਂਭ ਲਿਐ...ਰਮਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਵੀ ਕਦੇ ਰਾਇ ਲਵਾਂਗੇ...ਦੱਸਿਓ, ਜ਼ਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖ ਦਿਉ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ, “ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖਰੜਾ ਵੀ ਛਪਵਾ ਲੈ, ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋੜ 'ਚ ਨੀ ਪਈਦਾ, ਕਿਤਾਬ ਕੁਝ ਹੋਈ ਜਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਈ, ਆਪੇ ਹੀ ਆਪੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।”

ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਸਾਰ

ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਠੀਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਲਤ ਵੀ। ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਜ਼ਬ ਤਰਕ ਦਾ ਜੁਟਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਤਰਕ ਤੋਂ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਦੇਣੀ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਤੁੱਲ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਵੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਹੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਸਮੇਂ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣਨ ਦੀ ਬੱਚੇ ਕੋਲੋਂ ਉਮੀਦ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਤੁਲਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਤੁਲਨਾ ਅਕਸਰ ਬੇਮੇਚ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਜਨਤਕ ਰੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨੈਲਸਨ ਮੰਡੇਲਾ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਦਲੀਲ ਵੀ ਜੁਟਾਉਣੀ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਂਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਗੌਲਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਓਪਰੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕੋ ਹੋਣ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਗੂ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਚਰਚਾ 'ਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜੋ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਆਗੂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਨ੍ਹਈਆ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਵਿਚਲੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਨੂੰ ਫੋਕਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਸੰਜੀਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ। ਸੰਜੀਦਗੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਵਿਲਾਸਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਕਨ੍ਹਈਆ 'ਨਹੀਂ' ਹੈ ਜੋ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਕਨ੍ਹਈਆ 'ਨਹੀਂ' ਹੈ, ਜੋ ਗੋਪੀਆਂ ਸੰਗ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਸੀਮਾ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਅਜਿਹਾ 'ਨਹੀਂ' ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ, ਦਮਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਹੀ ਉਹਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਸਹੀ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਇਹੋ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਕੇਵਲ 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੈ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇਣਾ ਹੋਏਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਰਕਾਂ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲਗਭਗ ਸੱਤ ਫੀਸਦੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੈ' ਨਾਅਰੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਤੁਲਨਾ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੋ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੇਰਵੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ

ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜੇਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਲੜਕੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ, ਵਕਤ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖੋਂ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਅਕਸਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਨਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ 'ਕਿਸੇ' ਦੀ ਤੁਲਨਾ 'ਕਿਸੇ' ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਦਾਸ ਕੈਪੀਟਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਈਬਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਰੂਰ ਨੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਜ਼ਾ ਭੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਰੂਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੁਝ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਘੁਮਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛੇੜਨਗੇ ਤਾਂ ਬਹਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਵੇਗੀ—ਬਰਾਬਰੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ, ਦੁੱਖ-ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਨ੍ਹਈਆ ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੁਟੇਰੇ ਵਰਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖਿਲਵਾੜ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸੱਚਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਗਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ

ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸੀ ਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੁਟੇਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਲੋਕ ਵਿਰਸੇ, ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹਥਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਫੁੱਟ ਪਾਉ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਬਰਾਬਰੀ ਹੈ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਵਿਹਲੜ ਐਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਧੌਂਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ

ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ (ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼)

-ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਲੇਖਕ ਹਨ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਤਾ ਹਾਂਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿਰਫ ਬਾਲ-ਮਨ ਹੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਠਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ 1800 ਵਿਚ Odense ਵਿਖੇ, Denmark ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਸੰਤਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਵਸੀਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਾਂਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਬਚਪਨ 'ਚ ਹੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਂਸ ਅਜੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਚੱਲ ਵੱਸਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਧੌਬਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ

ਹਾਂਸ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਏ ਪਰ ਹਾਂਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ Copenhagen ਆ ਗਿਆ।

ਹਾਂਸ ਨੇ Copenhagen ਆ ਕੇ Royal Danish Theatre 'ਚ ਗਾਇਕ ਤੇ ਐਕਟਰ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਡਰਾਮੇ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣੀ। ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ Jonas Collin ਹਾਂਸ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ 'ਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਹਾਂਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਕੂਲੀ ਦਿਨ ਬੇਹੱਦ ਭੈੜੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਏਨਾ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੇ ਝਿੜਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ Copenhagen University ਤੋਂ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਹੀ ਲਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। 1835 'ਚ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'The Improvisatore' ਨੇ ਡੈੱਨਮਾਰਕ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਜਰਮਨੀ 'ਚ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਨਾਵਲ ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਖੇ ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ 'ਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਸੰਨ 1835 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ Fairy Tales ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਛਪੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ The Tinder Box, The Princess and the Pea, Thumbelisa, The Little Mermaid, Emperors New Clothes ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦਿਖਾਉਣ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿਖਾਉਣ 'ਚ ਹਾਂਸ ਕੋਲ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਫੁੱਲ-ਬੂਟੇ, ਦਰਖਤ, ਪੱਤੀਆਂ, ਮਨੁੱਖ, ਜਾਨਵਰ, ਟੀਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸਿਪਾਹੀ, ਕਾਂਸੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਜਾਨ ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਜਾਨ ਪਾਉਣਾ ਹਾਂਸ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਬਹੂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋੜ ਪਾਤਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਲੜੀ 1838 'ਚ ਤੇ ਤੀਸਰੀ 1845 'ਚ ਛਪੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਲੜੀ 1872 'ਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ The Little Match Girl ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਹਾਲਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। The Ugly Duckling ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਚ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਦਸੂਰਤੀ ਵੀ ਠੀਕ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਖੂਬਸੂਰਤੀ 'ਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। The Story of a Mother ਤੇ The Angel ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਹਾਂਸ ਦੀਆਂ 160 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਹਿਲੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਲਗਪਗ 125 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ Live Films ਤੇ Animated Films ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

4 ਅਗਸਤ 1875 ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਂਸ ਦੀ Copenhagen ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ Morit Melchior ਦੇ ਘਰ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਾਂਸ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਡੈੱਨਮਾਰਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ National Treasure ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡੈੱਨਮਾਰਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਹਾਂਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਈ ਸਕੂਲ, ਕਈ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਚੌਕ ਹਨ। ਹਾਂਸ ਨੂੰ ਖੁਦ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟੇਗਾ। ਉਹ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਣਮੁੱਲਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਝੁਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਕਲਮ ਤੇ ਦਵਾਤ / ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ

ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਉਸ ਦੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਦਵਾਤ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, “ਇਸ ਦਵਾਤ 'ਚੋਂ ਜੋ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਭ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਗਲੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਏਗੀ? ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੀ ਹੋਏਗੀ!”

ਦਵਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੀ ਹੋਏਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ।” ਉਹ ਕਲਮ ਤੇ ਹੋਰ ਉਥੇ ਨੇੜੇ ਪਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ, “ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਆਦਮੀ (ਕਵੀ) ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਮੇਰੇ 'ਚ ਡੋਬੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ 'ਚੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਬਾਹਰ ਆਏਗੀ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਤੁਬਕਾ ਹੀ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕੀ-ਕੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਿਉਂਦੇ ਆਦਮੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਲਪਨਾ 'ਚ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ, ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ, ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇ ਸਜੀਵ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤੀ ਨੇੜਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਜੰਗੀ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੰਗੜੇ-ਲੂਲ੍ਹੇ, ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀ।”

ਕਲਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਤੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੀ। ਜੇ ਤੂੰ ਸੋਚਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹੀ ਤੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿ ਤੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੀ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹਾਂ।

ਇਹ ਕਲਮ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਓਨਾ ਕੁ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਦਵਾਤ।”

ਦਵਾਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਤੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਤੂੰ ਅਜੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਧੀ-ਪਚੱਧੀ ਤੂੰ ਟੱਟ ਵੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਵੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈਂ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਨੌਕਰ ਹੈਂ; ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਤੇਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ, ਦੇਸੀ ਕਲਮਾਂ ਤੇ ਵਲਾਇਤੀ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਤੇ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਹਾਲੀ ਹੋਰ ਕਈ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਦਮੀ (ਕਵੀ) ਆਮ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏਗਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੀ ਲਿਖੇਗਾ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਏਗਾ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਵਾਉਣੀ ਹੈ।”

“ਦਵਾਤ!” ਕਲਮ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਕਵੀ ਘਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਚੋਂ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਾਇਲਨ-ਵਾਦਕ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਾਇਲਨ-ਵਾਦਕ ਨੇ ਇਸ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲੀ ਸੁਰ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਰ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਵਰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਕਦੀ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਛਲਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ ਉਸ 'ਚੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਸਮੂਹਕ ਗਾਣੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗਹਿਕ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਕਦੀ ਫ਼ਰ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰ ਉੱਚੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹ ਆਵਾਜ਼, ਆਪਣੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਰਗੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਸੁਰੀਲੀ ਸੁਰ 'ਚ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਇਲਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਪਰ ਤਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਗਜ਼ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਇਲਨ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਗਜ਼ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਰੂਹ ਫੂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਇਲਨ-ਵਾਦਕ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਚੇਤੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ; ਪਰ ਕਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਕਾਰਿਆ ਤੇ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖੇ:

“ਵਾਇਲਨ ਤੇ ਗਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਗੱਲ ਹੋਏਗੀ, ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 'ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਰ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਵੀ, ਕਲਾਕਾਰ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਡੌਜ ਦਾ ਜਨਰਲ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ 'ਸਾਜ਼' ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਈਏ।”

ਹਾਂ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ, ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਨੀਤੀ-ਕਥਾ' ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ “The Master and the Instruments” (ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਜ਼)।

“ਮੈਡਮ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝੋ”, ਕਲਮ ਨੇ ਦਵਾਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਸਨ “ਕੀ ਤੂੰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ, ਜੋ ਮੈਂ ਇਥੇ ਲਿਖੇ ਹਨ?”

ਦਵਾਤ ਨੇ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਘੁਮੰਡ 'ਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਯਕੀਨਨ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਕੱਸੇ ਆਪਣੇ ਤਾਅਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।”

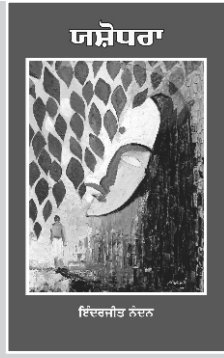
“ਸਿਆਹੀ ਵਾਲੀ ਮਟਕੀ!” ਕਲਮ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚਿੱਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਤੀਲੀ!” ਦਵਾਤ ਵੀ ਉੱਜ ਹੀ ਬੋਲੀ।

ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਰਾਰੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਟਵੇਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਇਕ ਸੁਖਮਈ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨੀਂਦ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵਾਇਲਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛਣਕਦੇ ਹੋਏ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਵਿਚਾਰ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ: ‘ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ, ਉਸੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।’

* * *

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

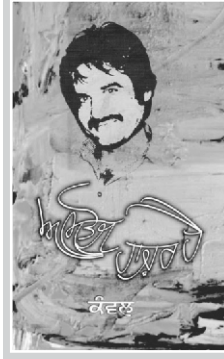
ਯਸ਼ੋਧਰਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਪਾਵਸੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਮੋਹਾਲੀ

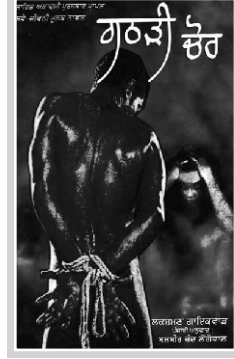
ਸੁਭਕਰਮਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਕੌਪਰ
ਕੋਇਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ
ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ

ਅਮਿਤੋਜ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਗਠੜੀ ਚੋਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਉ	ਘ	ਕ	ੲ	ਜ	ਣ	ਟ	ਪ	ਫ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੈਟਰਨ			Affiliated to PSEB Affiliation No. : 0001144			ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ		
ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ								
ਅੱਡਾ ਗੱਗੋਬੁਆ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)								

With Best Compliments From :

A Positive Mental Health Care & De-Addiction Centre

Neil Hospital

134, Gujral Nagar, (Near Doordarshan Kendar) Jalandhar
Ph : 0181-2250434, 98141-33669

Dr. T. L. Chopra

M.D., F.I.P.S., Ex. P.C.M.S.
(Psychiatry & De-addiction)
Ex. Consultant V.S.I.M.H. Amritsar
Civil Hospital, Jalandhar

Help for all kinds of :

Psychiatric Disorders Epilepsy

Mental Retardation & Other Psychological Problems Drugs

Abuse & Dependency Headache, Child Guidance, Emotional Guidance & Counseling

Jaswant Sandhu

99154-75471

98157-38022

SANDHU BROTHERS

Publisher. Book Seller, Library Suppliers

#C-238, Vadda Agwarh, Near New Bus Stand
Sanghera-148101 (Barnala) Pb.

E-mail : sandhubrothers2013@gmail.com

ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਖੁੱਕ ਸਟਾਲ ਲਗਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ।